

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ЗБІРНИК ІСТОРИЧНО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ

№ 69

Berkut, L.

Проф. ЛЕОНІД БЕРКУТ

ЕТЮДИ З ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА СЕРЕДНЬОЇ ІСТОРІЇ

ПЕРІОД УТВОРЕННЯ Й КОНСОЛІДАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ
НА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОМУ ЗАХОДІ

У КИЇВІ

З друкарні Української Академії Наук

1928

AS262
A72532
V.69

STANFORD UNIVERSITY⁽⁹⁾
LIBRARIES
Stacks
MAY 1979

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Аг. Кримський*.

Київський Окрліт, № 232. 1928.
Зам. № 469. Друк. 1200 прим.

ЗАСЛУЖЕНОМУ МАЙСТРОВІ
української історичної науки,
НАЙПОЧЕСНІШОМУ ЮБІЛЯРОВІ,
що нині святкує
П'ЯДЕСЯТУ РІЧНИЦЮ
своєї наукової діяльності,
ДМИТРОВІ ІВАНОВИЧЕВІ
БАГАЛІЄВІ

присвячує цю працю автор.

ПЕРЕДМОВА.

Вже віддавна автор оцих „Етюдів“ надумав був дати освіченому громадянству низку звязних нарисів з історії розвитку середньовічної історіографії. Рік за роком готував він потрібні на це матеріали, і тепер можна сказати, що мрія ця справджується. Подані чотири нариси, що перший із них, по суті, єсть окремий вступний дослід, не тільки являють більше-менше реальний наслідок планової праці над джерелами IX, X й почасті XI віку, але й повинні показати, наскільки взагалі вперед поступив був авторів задум: адже ці чотири розділи — то не що инше, як перша частина другого тому замисленої й вже на $\frac{3}{5}$ виконаної середньовічної історіографії. Тільки-ж, знову, не хтілося-б казати про те, що за цілковитим сливе браком чужомовної наукової літератури західньому історикові-фахівцеві з античної або середньої, щоб не сказати ще: й нової історії — залишається для наукових студій саме лиш джерелознавство, звязане з вмлістю читати швидше давні тексти, аніж нові книжки: адже-ж, мовляв словами однієї поважної хроніки, инакше — оповідання про те, що ми бачили — в даному випадкові: конкретний матеріал — і инакше про те, що ми чули; що знаємо краще, про тее краще й говоримо... До всього-ж, і для шкільної молоді, що вважає часом, неначе-б Л. Ранке та Т. Моммсен жили були в різних віках нашої ери, а за форми розвитку західньо-европейської історичної думки має аж надто невиразне уявління, не пошкодить обізнатися з тим, як гадали й писали колись. Не забуваймо, що тільки за таких умов, застосовуючи новітню методу до студій над ранніми відділами всесвітньої історії, зможемо забезпечити путящі й цінні наслідки. Я цілком певно мушу підкреслити, що мій спосіб викладати історію середньовічних історичних писаннів у ґрунті речи одрізняється од

широкої, хоч і не всій цій темі присвяченої, праці В. Ваттенбаха* тим, що, по-перше, поступ історичної думки на романо-германському Заході розглядаю я залежно од даного соціально-політичного ладу й тих, що звідси впливають, переживаннів тодішнього суспільства; і, по-друге, самий матеріял беру я не аби-який, а добираю той, котрий добре характеризує, як зростала в техніці праці людська особа, що заходила була описувати історичні події і на базі різноманітних зовнішніх умов свої безпосередні письменницькі інтереси, як до епохи, змінювала. А до всього, вважаю за свою повинність відзначити, що використав я не тільки в даних чотирьох Етюдах, але й для всенького попереднього викладу цілу низку нововиданих текстів, а так само загальну й спеціальну літературу останніх перед війною років. Тим-то, здається мені, таки дуже не пошкодить навести тут уважливому читачеві й зміст першого тому „Нарисів з історії розвитку середньовічної історіографії“, як він був склавсь в остаточному вигляді й аж надто потребує певної авторитетної підтримки як для переписування його, так і для остаточного зредагування.

Нариси з історії розвитку середньовічної історіографії.

Том I.

З початку середніх віків і до середини IX віку.

ПЕРЕДМОВА.

I. Нарис розвитку західно-європейської видавничої діяльності в царині студій над історією середніх віків.

II. Огляд джерел до початкової історії середніх віків: германці й переходова епоха. Ранні праці західно-християнської історіографії: Павло Орозій і бл. Августин. Євсевій

* Перше видання цієї славнозвісної книги „Про джерела німецької історії середніх віків“ з'явилося року 1858, а останнє, що виготовував був сам-таки В. Ваттенбах — 1893 — 1894 рр., але основну свою концепцію автор не переглянув та й виклад його залишивсь у давніших рамах. Як відомо, року 1904 перший том одзначеної праці вийшов у світ сьомим виданням — і в дуже переробленому вигляді; та, ніде правди діти! не вважаючи на всі зміни в тексті, що завдячують вони глибокій вченості Е. Дюмлера та Л. Травсе, загальний характер підходу до теми про джерела німецької середньовічної історії було мало змінено.

Кесарійський і його вплив на характер і форми середньовічного історичного письменства.

III. Початки національної історіографії в германських племін: Остготи й Вестготи. Вандали.

IV. Історіографія часів Меровінгів. Венанцій Фортунат та Григор Турський.

V. Фредегар та його наступники. Діяння Франкських Королів.

VI. Початок і характер середньовічної анналістики.

VII. Початок і розвиток середньовічної легенди. Найголовніші агіографічні колекції—давні й нові. Питання про стосунки пізніших текстів до найперших етапів поширення християнства на Заході.

VIII. Життя святих ранньої епохи середніх віків, як реальне історичне джерело.

IX. Каролінзький Ренесанс та його історіографія.

X. Сучасний стан питання про так звані Державні Франкські Анналі—*Annales regni Francorum*.

XI. Людовик Побожний та його час. Суперечки синів. Розпад імперії та кінець єдиної франкської історіографії.

XII. Пам'ятники Латеранської історіографії: *Liber Pontificalis*, *Liber Diurnus*, *Liber Censuum*. Папські грамоти та листи.

Ож передостанній розділ першого тому, хоч і в ширшій обробці, є і вступне дослідження до моїх теперішніх Етюдів, що становлять щось ціле й закінчене, як виходити з кардинального факту економічних та політичних змін, що сталися на заході Європи наприкінці X та на початку XI віку, коли руйнується натуральне господарство й стають до влади нові династії Капетингів та Франконських імператорів. Сподіваюся, що років за 3—4 буде написано й ту частину „Нарисів“, що охоплює часи з початку XI й до середини XIII в., себ-то до розкладу Штафенівської держави та кінця прямих Капетингів. Тоді Україна матиме єдину свого роду книгу, що з погляду історіографічного об'їме всеньке типове середньовіччя від появи германців і до кінця XIII віку.

У Києві

року 1926. 28 серпня.

Джерела й підсобики.

Відповідні джерела для цих „Етюдів“ містяться в отаких головних колекціях:

1. Monumenta Germaniae Historica inde ab anno 500 usque ad annum 1500 —

a) Scriptores T. I—II, T. III—IV, T. V, T. VII, T. XIII, T. XV. Hannoverae 1826 sq.

b) Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI—IX. Hannoverae 1878.

c) Epistolae T. IV. V. VI. — Epistolae Carolini aevi II. III. IV. Berolini 1895—1902.

d) Poetae latini medii aevi T. II. III. IV. — Poetae latini aevi Carolini II. III. IV. Berolini 1885—1895. 1899.

e) Legum Sectio II—Capitularia regum Francorum T. I—II, Pars 1. Hannoverae 1881—1890.

2. Dom Martin Bouquet, Recueil des Historiens des Gaules et de la France. Nouvelle édition, publiée sous la direction de Léopold Delisle. T. VI—VIII. Paris 1870—1871.

3. J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus sive Bibliotheca universalis, integra... oeconomica ss. Patrum, Doctorum Scriptorumque ecclesiasticorum — T. 104, 105, 106, 120, 124, 126, 135, 137, 139, 160. Parisiis 1851 sq.

4. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi...

Annales Bertiniani...

Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis...

Annales regni Francorum et Annales Q. D. Einhardi...

Einhardi Vita Karoli Magni...

Liutprandi episcopi Cremonensis opera...

Nithardi Historiarum libri IV...

Reginonis abbatis Prumliensis Chronicon...

Richeri Historiarum libri IV...

Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon...

Widukindi Res gestae Saxonicae...

5. Collection des textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire:

Les Annales de Flodoard, publiées d'après des manuscrits, avec une introduction et des notes par Ph. Lauer. Paris 1905.

6. P. Winterfeld, Hrosvitae opera. Berolini 1902.

7. J. Becker, Die Werke Liudprands von Cremona—Liudprandi opera... in usum scholarum. Dritte Aufl., Hannover und Leipzig 1915.

1. Chevalier U., Répertoire des sources historiques du moyen âge:

a) Bio-Bibliographie. Nouvelle édition refondue, corrigée et considérablement augmentée. T. I—II. Montbéliard 1905—1907.

b) Topo-Bibliographie. T. I—II. Montbéliard 1894—1903.

2. Dahlmann-Waitz, Quellenkunde der deutschen Geschichte (7-de Aufl., herausgegeben von Prof. Erich Brandenburg. Leipzig 1906. — Ergänzungsband, herausgegeben von E. Brandenburg. Leipzig 1907; 8-te Aufl., herausgegeben von Paul Herre. Leipzig 1912).

3. Franklin A., Les sources de l'histoire de France. Notices bibliographiques et analytiques des inventaires et des recueils de documents relatifs à l'histoire de France. Paris 1877.

4. Herre Paul, Quellenkunde zur Weltgeschichte. Ein Handbuch. Leipzig 1910.

5. Hurter H., S. J., Nomenclator literarius recentioris theologiae catholicae theologos exhibens aetate, natione, disciplinis distinctos. T. I—II: Theologiae catholicae aetas prima ab aerae christianae initiis ad theologiae scholasticae exordia—1109... Editio tertia emendata et aucta. Oeniponte 1903—1906.

6. Monod G., Bibliographie de l'histoire de France. Catalogue méthodique et chronologique des sources et des ouvrages relatifs à l'histoire de France depuis les origines jusqu'en 1789. Paris 1888.

7. Potthast Aug., Bibliotheca Historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500. Bd. I—II. 2-te verbesserte und vermehrte Aufl., Berlin 1896.

Основна допоміжна література.

U. Balzani, Le cronache italiane nel medio evo. 3-ta edizione riveduta. Milano 1909. — A. Baumgartner, Geschichte der Weltliteratur. Bd. IV: Die lateinische und griechische Literatur der christlichen Völker. 3-te und 4-te verbesserte Aufl., Freiburg im Breisgau 1905. — A. Ebert, Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande. Bd. II: Geschichte der lateinischen Literatur vom Zeitalter Karls des Grossen bis zum Tode Karls des Kahlen. Leipzig 1880; Bd. III: Die

Nationalliteraturen von ihren Anfängen und die lateinische Literatur vom Tode Karls des Kahlen bis zum Beginne des elften Jahrhunderts. Leipz. 1887. — W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit. Bd. I—II. Fünfte Aufl., Leipzig 1881—1885. — W. Gundlach, Heldenlieder der deutschen Kaiserzeit. Bd. I. Innsbruck 1894. — F. Lot, Les derniers Carolingiens 954—991. Paris 1891. — M. Jansen und L. Schmitz-Kallenberg, Historiographie und Quellen deutscher Geschichte bis 1500. 2te Aufl., Leipzig-Berlin 1914 (Grundriss der Geschichtswissenschaft, herausgegeben von A. Meister, Reihe I, Abteilung 7). — M. Manitius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Erster Teil: von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts. München 1911 (Handbuch der Klassischen Alterthumswissenschaft, herausgegeben von Dr. Iwan von Miller, Bd. IX, 2-te Abteilung). — Aug. Molinier, Les sources de l'histoire de France 1: Époque primitive. Mérovingiens et Carolingiens. Paris 1901. — G. Monod, Études critiques sur les sources de l'histoire Carolingienne. 1-ère partie. Paris 1898 (Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences philologiques et historiques. Fasc. 119). — H. Voldhaut, Quellenkunde zur allgemeinen Geschichte. Bd. III: Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte bis zum Ausgange der Staufer. 2-te umgearbeitete Aufl., Weil 1906. — W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Bd. I: 5-te umgearbeitete Aufl., Berlin 1885; 7-de von E. Dümmler umgearbeitete Aufl., Stuttgart und Berlin 1904.

B. Simson, Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Ludwig dem Frommen. Bd. I—II. Leipzig 1874—1876. — E. Dümmler, Geschichte des fränkischen Reiches. Zweite Auflage. Bd. I—III. Leipzig 1887—1888. — E. Waitz, Jahrbücher des deutschen Reiches unter König Heinrich I. Dritte Aufl., Leipzig 1885. — E. Dümmler, Kaiser Otto der Grosse. Begonnen von R. Köpke... Leipzig 1876. — G. Richter, Annalen der deutschen Geschichte im Mittelalter. II Abteilung: Annalen des fränkischen Reichs im Zeitalter der Karolingen. 2-te Hälfte: von der Thronbestelgung Ludwigs des Frommen bis zum Tode Ludwigs des Kindes... von Dr. Horst Kohl. Halle a. S., 1887; III Abteilung: Annalen des deutschen Reichs im Zeitalter der Ottonen und Saller. Bd. I: von der Begründung des deutschen Reichs durch Heinrich I., Halle a. S., 1890. — K. Breysig, Kulturgeschichte der Neuzeit. Bd. II: Alterthum und Mittelalter, als Vorstufen der Neuzeit. Zweite Hälfte... Jugend der Germanen. Berlin 1901. — F. Dahn, Die Könige der Germanen... nach den Quellen dargestellt. Bd. VII: Die Franken unter Karollingen. 6-te Abteilung, Leipzig 1900. — A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands. Bd. II. 2-te Aufl., Leipzig 1900; Bd. III: Die Zeit der Sächsischen und Salschen Kaiser. 3-te

und 4-te Aufl., Leipzig 1906. — K. Lamprecht, Deutsche Geschichte. Bd. II. 4-te durchgesehene Aufl., Berlin 1909. — Ern. Lavisse, Histoire ed France. Tome deuxième, 1-ère partie. Paris 1903. — L. M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter. Bd. III, 1. Hälfte: Italien und die fränkische Herrschaft. Gotha 1911 — Br. Gebhardts Handbuch der deutschen Geschichte... völlig neu bearbeitet, herausgegeben von Aloys Meister. Bd. 1°: Von der Urzeit bis zur Reformation. Stuttgart 1922.

Спеціальні історіографічні роботи позазначувано окремо.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
ПРО ДОЛЮ КАРОЛІНЗЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ
20—40 РОКІВ ІХ ВІКУ

Про долю Каролінзької історіографії

20—40-их років IX в.

Протягом багатьох віків протилежність між римським та германським елементами була по суті за провідний мотив в історичному розвитку Західної Європи. Боротьба їхня в межах римської імперії, що вмирала, а по тому поселення германських народів у західних її провінціях і безпосереднє закладання там різних варварських держав створили нові підстави не тільки для зовнішнього вигляду й географічного поділу раннього середньовічного Заходу, а й для внутрішньої його культури, включаючи сюди цілу низку ступенів, з яких складається реальний зміст історичного процесу — тут з кінця V й аж до середини IX віку. А втім, ці нові підстави досягли справжнього розвитку й зформування вже аж тоді, коли разом з міцним затвердженням германців на римському ґрунті між переможцями й переможеними створилася певна спільність життя, що вирівняла все ще великі незгоди між бурхливою германською безпосередністю та організованим римським побутом. Та самий хід цього поступінного руху був різний у залежності від тих соціальних стосунків, що мали місце в римських провінціях, звоєваних од германців. Отож остготська держава, шарпана глибокими суперечливостями церковно-національного змісту, хоч і зросла за Теодоріха Великого, проте знайшла незабаром по його смерті свій сумний, нехай і героїчний, кінець. Що-ж до вестготів, то відтоді, як вони попереходили до католицької віри й церкви — значить, уже на еспанському ґрунті — їх суто-германські риси цілком розплилися й без сліду зникли під могутнім впливом давньої римської державности. Схожу путь і за тих самих умов дужчої римської культури, що заглушувала була своїм впливом молоді культури, перейшли так само й сусідні з вестготами бургунди. Тільки в північній Італії лангобарди спромоглися помирити свою військово-народну державу з римською та християнською культурою й забезпечили її в цім розумінні на сотню літ дужою посередницькою ролею, що не пощастило спорідненим з лангобардами вандалам, які незабаром по тому, як з'явилися на історичній сцені, осіли в Африці й таким чином вийшли з європейських націй.

Цілком протилежно до цієї картини вбирання остготів чи вестготів, бургундів чи навіть почасти лангобардів вищою римською

широкої, хоч і не всій цій темі присвяченої, праці В. Ваттенбаха* тим, що, по-перше, поступ історичної думки на романо-германському Заході розглядаю я залежно од даного соціально-політичного ладу й тих, що звідси впливають, переживаннів тодішнього суспільства; і, по-друге, самий матеріял беру я не аби-який, а добираю той, котрий добре характеризує, як зростала в техніці праці людська особа, що заходила була описувати історичні події і на базі різноманітних зовнішніх умов свої безпосередні письменницькі інтереси, як до епохи, змінювала. А до всього, вважаю за свою повинність відзначити, що використав я не тільки в даних чотирьох Етюдах, але й для всенького попереднього викладу цілу низку нововиданих текстів, а так само загальну й спеціальну літературу останніх перед війною років. Тим-то, здається мені, таки дуже не пошкодить навести тут уважливому читачеві й зміст першого тому „Нарисів з історії розвитку середньовічної історіографії“, як він був склавсь в остаточному вигляді й аж надто потребує певної авторитетної підтримки як для переписування його, так і для остаточного зредагування.

Нариси з історії розвитку середньовічної історіографії.

Том I.

З початку середніх віків і до середини IX віку.

ПЕРЕДМОВА.

I. Нарис розвитку західно-європейської видавничої діяльності в царині студій над історією середніх віків.

II. Огляд джерел до початкової історії середніх віків: германці й переходова епоха. Ранні праці західно-християнської історіографії: Павло Орозій і бл. Августин. Євсевій

* Перше видання цієї славнозвісної книги „Про джерела німецької історії середніх віків“ з'явилося року 1858, а останнє, що виготовував був сам-таки В. Ваттенбах — 1893 — 1894 рр., але основну свою концепцію автор не переглянув та й виклад його залишивсь у давніших рамцях. Як відомо, року 1904 перший том одзначеної праці вийшов у світ сьомим виданням — і в дуже переробленому вигляді; та, ніде правди діти! не вважаючи на всі зміни в тексті, що завдячують вони глибокій вченості Е. Дюмлера та Л. Травбе, загальний характер підходу до теми про джерела німецької середньовічної історії було мало змінено.

Кесарійський і його вплив на характер і форми середньовічного історичного письменства.

III. Початки національної історіографії в германських племен: Остготи й Вестготи. Вандали.

IV. Історіографія часів Меровінгів. Венанцій Фортунат та Григор Турський.

V. Фредегар та його наступники. Діяння Франкських Королів.

VI. Початок і характер середньовічної анналістики.

VII. Початок і розвиток середньовічної легенди. Найголовніші агіографічні колекції — давні й нові. Питання про стосунки пізніших текстів до найперших етапів поширення християнства на Заході.

VIII. Життя святих ранньої епохи середніх віків, як реальне історичне джерело.

IX. Каролінзький Ренесанс та його історіографія.

X. Сучасний стан питання про так звані Державні Франкські Анналі — *Annales regni Francorum*.

XI. Людовик Побожний та його час. Суперечки синів. Розпад імперії та кінець єдиної франкської історіографії.

XII. Пам'ятники Латеранської історіографії: *Liber Pontificalis*, *Liber Diurnus*, *Liber Censuum*. Папські грамоти та листи.

Огож передостанній розділ першого тому, хоч і в ширшій обробці, є і вступне дослідження до моїх теперішніх Етюдів, що становлять щось ціле й закінчене, як виходити з кардинального факту економічних та політичних змін, що сталися на заході Європи наприкінці X та на початку XI віку, коли руйнується натуральне господарство й стають до влади нові династії Капетингів та Франконських імператорів. Сподіваюся, що років за 3—4 буде написано й ту частину „Нарисів“, що охоплює часи з початку XI й до середини XIII в., себ-то до розкладу Штауфенівської держави та кінця прямих Капетингів. Тоді Україна матиме єдину свого роду книгу, що з погляду історіографічного обійме всеньке типове середньовіччя від появи германців і до кінця XIII віку.

У Києві

року 1926. 28 серпня.

Джерела й підсобники.

Відповідні джерела для цих „Етюдів“ містяться в отаких головних колекціях:

1. Monumenta Germaniae Historica inde ab anno 500 usque ad annum 1500

a) Scriptores T. I—II, T. III—IV, T. V, T. VII, T. XIII, T. XV. Hannoverae 1826 sq.

b) Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI—IX. Hannoverae 1878.

c) Epistolae T. IV. V. VI. — Epistolae Carolini aevi II. III. IV. Berolini 1895—1902.

d) Poetae latini medii aevi T. II. III. IV. — Poetae latini aevi Carolini II. III. IV. Berolini 1885—1895. 1899.

e) Legum Sectio II—Capitularia regum Francorum T. I—II, Pars 1. Hannoverae 1881—1890.

2. Dom Martin Bouquet, Recuell des Historiens des Gaules et de la France. Nouvelle édition, publiée sous la direction de Léopold Delisle. T. VI—VIII. Paris 1870—1871.

3. J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus sive Bibliotheca universalis, integra... oeconomica ss. Patrum, Doctorum Scriptorumque ecclesiasticorum — T. 104, 105, 106, 120, 124, 126, 135, 137, 139, 160. Parisiis 1851 sq.

4. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi...

Annales Bertiniani...

Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis...

Annales regni Francorum et Annales Q. D. Einhardi...

Einhardi Vita Karoli Magni...

Liutprandi episcopi Cremonensis opera...

Nithardi Historiarum libri IV...

Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon...

Richeri Historiarum libri IV...

Thietmari Merseburgensis episcopi Chronicon...

Widukindi Res gestae Saxonicae...

5. Collection des textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire:

IX

Les Annales de Flodoard, publiées d'après des manuscrits, avec une introduction et des notes par Ph. Lauer. Paris 1905.

6. P. Winterfeld, Hrosvitae opera. Berolini 1902.

7. J. Becker, Die Werke Ludprands von Cremona—Ludprandi opera... in usum scholarum. Dritte Aufl., Hannover und Leipzig 1915.

---

1. Chevalier U., Répertoire des sources historiques du moyen âge:
 a) Bio-Bibliographie. Nouvelle édition refondue, corrigée et considérablement augmentée. T. I—II. Montbéliard 1905—1907.
 b) Topo-Bibliographie. T. I—II. Montbéliard 1894—1903.

2. Dahlmann-Waltz, Quellenkunde der deutschen Geschichte (7-de Aufl., herausgegeben von Prof. Erich Brandenburg. Leipzig 1906. — Ergänzungsband, herausgegeben von E. Brandenburg. Leipzig 1907; 8-te Aufl., herausgegeben von Paul Herre. Leipzig 1912).

3. Franklin A., Les sources de l'histoire de France. Notices bibliographiques et analytiques des inventaires et des recueils de documents relatifs à l'histoire de France. Paris 1877.

4. Herre Paul, Quellenkunde zur Weltgeschichte. Ein Handbuch. Leipzig 1910.

5. Hurter H., S. J., Nomenclator literarius recentioris theologiae catholicae theologos exhibens aetate, natione, disciplinis distinctos. T. I—II: Theologiae catholicae aetas prima ab aerae christianae initiis ad theologiae scholasticae exordia—1109... Editio tertia emendata et aucta. Oeniponte 1903—1906.

6. Monod G., Bibliographie de l'histoire de France. Catalogue méthodique et chronologique des sources et des ouvrages relatifs à l'histoire de France depuis les origines jusqu'en 1789. Paris 1888.

7. Potthast Aug., Bibliotheca Historica medii aevi. Wegweiser durch die Geschichtswerke des europäischen Mittelalters bis 1500. Bd. I—II. 2-te verbesserte und vermehrte Aufl., Berlin 1896.

Основна допоміжна література.

U. Balzani, Le cronache italiane nel medio evo. 3-ta edizione riveduta. Milano 1909. — A. Baumgartner, Geschichte der Weltliteratur. Bd. IV: Die lateinische und griechische Literatur der christlichen Völker. 3-te und 4-te verbesserte Aufl., Freiburg im Breisgau 1905. — A. Ebert, Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande. Bd. II: Geschichte der lateinischen Literatur vom Zeitalter Karls des Grossen bis zum Tode Karls des Kahlen. Leipzig 1880; Bd. III: Die

Nationalliteraturen von ihren Anfängen und die lateinische Literatur vom Tode Karls des Kahlen bis zum Beginne des elften Jahrhunderts. Leipz. 1887. — W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit. Bd. I—II. Fünfte Aufl., Leipzig 1881—1885. — W. Gundlach, Heldenlieder der deutschen Kaiserzeit. Bd. I. Innsbruck 1894. — F. Lot, Les derniers Carolingiens 954—991. Paris 1891. — M. Jansen und L. Schmitz-Kallenberg, Historiographie und Quellen deutscher Geschichte bis 1500. 2-te Aufl., Leipzig-Berlin 1914 (Grundriss der Geschichtswissenschaft, herausgegeben von A. Meister. Reihe I, Abteilung 7). — M. Manitius, Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters. Erster Teil: von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts. München 1911 (Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft, herausgegeben von Dr. Iwan von Müller. Bd. IX, 2-te Abteilung). — Aug. Molinier, Les sources de l'histoire de France 1: Époque primitive. Mérovingiens et Carolingiens. Paris 1901. — G. Monod, Études critiques sur les sources de l'histoire Carolingienne. 1-ère partie. Paris 1898 (Bibliothèque de l'École des Hautes Études. Sciences philologiques et historiques. Fasc. 119). — H. Vildhau, Quellenkunde zur allgemeinen Geschichte. Bd. III: Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte bis zum Ausgange der Staufer. 2-te umgearbeitete Aufl., Werl 1906. — W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Bd. I: 5-te umgearbeitete Aufl., Berlin 1885; 7-de von E. Dümmler umgearbeitete Aufl., Stuttgart und Berlin 1904.

B. Simson, Jahrbücher des fränkischen Reiches unter Ludwig dem Frommen. Bd. I—II. Leipzig 1874—1876. — E. Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches. Zweite Auflage. Bd. I—III. Leipzig 1887—1888. — G. Waitz, Jahrbücher des deutschen Reiches unter König Heinrich I. Dritte Aufl., Leipzig 1885. — E. Dümmler, Kaiser Otto der Grosse. Begonnen von R. Köpke... Leipzig 1876. — G. Richter, Annalen der deutschen Geschichte im Mittelalter. II Abteilung: Annalen des fränkischen Reichs im Zeitalter der Karolingen. 2-te Hälfte: von der Thronbesteigung Ludwigs des Frommen bis zum Tode Ludwigs des Kindes... von Dr. Horst Kohl. Halle a. S., 1887; III Abteilung: Annalen des deutschen Reichs im Zeitalter der Ottonen und Saller. Bd. I: von der Begründung des deutschen Reichs durch Heinrich I... Halle a. S., 1890. — K. Breysig, Kulturgeschichte der Neuzeit. Bd. II: Alterthum und Mittelalter, als Vrstufen der Neuzeit. Zweite Hälfte... Jugend der Germanen. Berlin 1901. — F. Dahn, Die Könige der Germanen... nach den Quellen dargestellt. Bd. VIII: Die Franken unter Karolingen. 6-te Abteilung, Leipzig 1900. — A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands. Bd. II. 2-te Aufl., Leipzig 1900; Bd. III: Die Zeit der Sächsischen und Salischen Kaiser. 3-te

und 4-te Aufl., Leipzig 1906. — K. Lamprecht, Deutsche Geschichte. Bd. II. 4-te durchgesehene Aufl., Berlin 1909. — Ern. Lavisse, Histoire ed France. Tome deuxième, 1-ère partie. Paris 1903. — L. M. Hartmann, Geschichte Italiens im Mittelalter. Bd. III, 1. Hälfte: Italien und die fränkische Herrschaft. Gotha 1911 — Br. Gebhardts Handbuch der deutschen Geschichte... völlig neu bearbeitet, herausgegeben von Aloys Meister. Bd. 1°: Von der Urzeit bis zur Reformation. Stuttgart 1922.

Спеціальні історіографічні роботи позазначувано окремо.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ
ПРО ДОЛЮ КАРОЛІНЗЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ
20—40 РОКІВ ІХ ВІКУ

Про долю Каролінзької історіографії

20—40-их років IX в.

Протягом багатьох віків протилежність між римським та германським елементами була по суті за провідний мотив в історичному розвитку Західної Європи. Боротьба їхня в межах римської імперії, що вмирала, а по тому поселення германських народів у західних її провінціях і безпосереднє закладання там різних варварських держав створили нові підстави не тільки для зовнішнього вигляду й географічного поділу раннього середньовічного Заходу, а й для внутрішньої його культури, включаючи сюди цілу низку ступенів, з яких складається реальний зміст історичного процесу—тут з кінця V й аж до середини IX віку. А втім, ці нові підстави досягли справжнього розвитку й зформування вже аж тоді, коли разом з міцним затвердженням германців на римському ґрунті між переможцями й переможеними створилася певна спільність життя, що вирівняла все ще великі незгоди між бурхливою германською безпосередністю та організованим римським побутом. Та самий хід цього поступінного руху був різний у залежності від тих соціальних стосунків, що мали місце в римських провінціях, звоєваних од германців. Отож остготська держава, шарпана глибокими суперечливостями церковно-національного змісту, хоч і зросла за Теодоріха Великого, проте знайшла незабаром по його смерті свій сумний, нехай і героїчний, кінець. Що-ж до вестготів, то відтоді, як вони попереходили до католицької віри й церкви—значить, уже на еспанському ґрунті—їх суто-германські риси цілком розпливлися й без сліду зникли під могутнім впливом давньої римської державности. Схожу путь і за тих самих умов дужчої римської культури, що заглушувала була своїм впливом молоді культури, перейшли так само й сусідні з вестготами бургунди. Тільки в північній Італії лангобарди спромоглися помирити свою військово-народню державу з римською та християнською культурою й забезпечили її в цім розумінні на сотню літ дужою посередницькою ролею, що не пощастило спорідненим з лангобардами вандалам, які незабаром по тому, як з'явилися на історичній сцені, осіли в Африці й таким чином вийшли з європейських націй.

Цілком протилежно до цієї картини вбирання остготів чи вестготів, бургундів чи навіть почасти лангобардів вищою римською

культурою, держава франків зайняла з самісінького початку свого історичного буття, себ-то з Хільдеріха та Хлодвіга I, зовсім инакше становище. Франки, навіть за повільного розвитку держави їхньої, не тільки не покинули того ґрунту, на яким зміцнів і зріс їхній народній організм, але вдержали за собою свої давні території на долішньому Рені й Маасі й зівсіди уважали їх за свою первісну батьківщину. Знов-же, міцно зберігаючи свої германські особливості, вони утворили державу, що з перших днів своїх була по суті німецькою й зоставалася такою аж доки її було зруйновано. Рівночасно через вплив римської культури — і то не тільки духовної, що перейшла до неї за посередництвом церкви, ця держава стала на варті всього заповіданого європейським нащадкам великим минулим Риму. У франкській державі римський та германський елементи були неначе в відносній рівновазі й тому могли вилитись у деяку єдність змісту й форми. І вона, ця єдність, зміцнила в собі наявні наслідки минулого культурно-історичного розвитку та й стала за підвалину до вищої культури по-каролінзької доби. Річ у тім, що вже в салійських франків, що-разу як вони набували нову романську країну, регулярно постерегаємо дуже повчальне явище — романська людність ніби віддає їм сили в тому розумінні, що діє на германських завойовників так, що вони, звичайно, направлялись потім на своїх кривних. От, як Хлодвіг I придбав для своєї молоді держави давні римські країни по Марні, Сені й Луарі, а так само суто-германську країну алеманів — на лівому березі Рена, так і його спадкоємці набували то романську Бургундію, то німецьку Тюрінгію. Іще за Карла Великого повторюється ця цікава паралеля хоч-би в фактах — а) звоювання романізованої значною мірою лангобардської країни та північної Іспанії і, поруч з тим б) остаточного знищення баварського герцогства, як самостійної політичної одиниці, і мало не одночасного цій події звоювання Саксонії, де до самого кінця VIII в. збереглися давньо-германські установи й принципи народньої волі.

Всесвітня держава Карла Великого ще раз з'єднала в одне ціле країни й народи, які, хоч і роз'єднавшись поміж собою по розпаді західньої римської імперії, все-таки в найістотніших пунктах свого культурного життя тісно залежали одне від одного. Через те вони й не могли не підлягати тій державній формі, що за Карла Великого висловлювала була цю спільність їхніх унутрішніх інтересів. Та усвідомили цю спільність зазначені народи тільки через ту нову суперечливість, що в ній вони були опинилися, як члени об'єднаної каролінзької держави, різними іншими сторонами, напр., у відношенні до грецької церкви, ще більш супроти ісламу, що на сході став був за спадкоємця римської імперії, а надто супроти поганської віри германських та слов'янських народностей, що за найближчих сусідів поробилися їм тепер гордовиті франки. На всі ці стосунки та на глибокої ваги завдання, що повстали були з них для франкської

держави, не аби-яку увагу звернула „Західня Римська Імперія“, що її відновив Карло Великий р. 800. Особливо цікаво, що вже сучасники визнали широку політику франкського короля за цілком слушну і поставили його на керівника та оборонця об'єднаного християнського заходу. Та всупереч блискучій зовнішності, нова держава була позбавлена тієї внутрішньої сили, що дала-б їй на довший час реальну вагу. Це становище збереглося за каролінзькою імперією більше в ідеї, ніж у дійсності, більше в теорії, ніж у практиці державного життя. І навіть тут воно існувало лиш остільки, оскільки Карло Великий після того, як короновано його на імператора, поширив був свою владу на всі підлеглі народи й надав їй теократичного характеру. Простіш кажучи, вийшло так, що політичну єдність заступлено було єдністю релігійною, і всі народи та племена, такі неоднакові мовою й звичаями, побутовими своїми нормами й правними до державної голови стосунками, мусіли були становити собою єдине ціле, перебуваючи лиш в одній вірі й церкві. А разом з тим церква здобуває виключний авторитет і дістає провідну роль в державних справах і зовнішній політиці: так, приміром, коли франкська монархія давно вже була воювалася з мусулманським світом та змагалася проти поганської віри, керуючись у цьому міркуваннями власної користи, то тепер вона мусіла провадити ту-ж саму боротьбу за дорученням од церкви та з її морального освячення... Загалом кажучи, від того, що відновлено Західню Римську Імперію, найперше й найбільше виграла церква; позначилося це вже на тому, що багато різкіш підкреслювано було обов'язки нового імператора супроти церкви, аніж належні монархові права супроти неї.

З усього цього бачимо, що нова імперія в собі самій мала коріння швидкого розпаду. Спільність віри не могла заступити відсутньої державної єдності. Отож, хоч як її, єдність отую, підкреслювано, проте довелось таки визнати, що держава, нехай навіть як фіктивна носійка інтересів цілого, не могла була претендувати на твердий економічний зміст, що вона, боронячи своє існування, мусіла спиратися на церкву—на ту саму церкву, що над нею силкувалася була панувати. В цьому саме доволі виразно виступає кволість унітарної каролінзької держави; ще яскравіш виявляється вона в тім, що стосунки підпорядкування межі представниками влади, що вони, стосунки оті, лежали були в основі спільно-імперського життя, тлумачено (так це водилося й взагалі в середні віки), як суто-особисті зв'язки володаря з підлеглими. І франки, й лангобарди, й бургунди, й баварці все ще не втратили своєї племінної індивідуальности; супроти єдиної франкської держави перебували вони в докладно визначених і різних правних стосунках, а втім стосунки ці ґрунтувалися не на визнанні організованої держави незалежно від правителевої особи. Той патріархальний характер державного урядування, що визначав був усеньку внутрішню діяльність Карла Великого

(про це доховалися до нас докладні відомості, хоча-б у славнозвісного Айнгарда!), ще більш підкреслював особисті основи імператорського володарювання. Згідно з цим, урядовці виконували свої обов'язки не як носії об'єктивної державної влади, але як люди, уповноважені імператоровим довір'ям—отже, підлягаючи їм, різноманітна людність імперії за малим не могла була не гадати, що через цю довіру й у повній згоді з центром поволі зміцнюється самостійність і місцевої вищої адміністрації; та вона насправжки загрожувала цілості держави й приневолила Карла Великого вжити заходів, щоб запобігти зростанню влади на місцях, опріч, що правда, далеких прикордонних провінцій. А проте ленна система швидко поширювалася, отож і вільних людей меншало та й взагалі втрачали вони свою господарчу силу. Через усе це королівських урядових осіб заступали ті нові й спритні люди, що в них зубожіле й залежне селянство брало собі земельні ділянки, чималою мірою пообтяжувані різними повинностями. До цих нових людей і перейшла кінець-кінцем громадська влада, що спочатку належала державі.

Коли-б монархію Карла Великого залюднювала будь-яка одна національність, то, звичайно, цей процес розпорошення державних сил було-б приборкано або поволі пережито. Та насправжки північ і схід Німеччини небагато мали були спільного з романським півднем і заходом, коли не говорити про особу імператора. Інтереси й прагнення цих різних територіяльних частин багатьма сторонами були протилежні одна одній. Кожна етнографічна група поділялася на силу окремих підгруп, і подібно до того, як на південному заході імперії жили вкупі і нащадки давніх гало-римлян, і лангобарди, і бургунди і вестготи, на північному сході її проживали та правувалися своїми народними „Правдами“ і завойовники-франки, і алемани, і баварці, і сакси, то-що; кожне з оцих племін—уже однаково в геть усіх частинах імперії—додержувалося своїх племінних та місцевих особливостей і, коли крайові інтереси стикалися з загально державними, вимагало, щоб їх, оті особливості, було визнано. Це прагнення внутрішньої самостійности зростало рівнобіжно з тим, як сама каролінзька держава виявляла свою неспромогу заснувати справжню державну єдність. Через це ті земські частини, котрі були близькі поміж собою господарчими умовами, мовою, звичаями й правними нормами, поволі наближалися одна до одної, щоб краще обороняти свої приватні інтереси проти централістичних домаганнів цілого. Так виділилася з каролінзької держави, що була вже розпадалася, ціла серія народностей; вони поволі зивкали до політичної самостійности або привчалися до неї через обставини, щоб утворити по тому поодинокі держави, що й почали жити в рамках власних економічних і правних норм.

Не можна сказати, щоб увесь описаний розвиток обумовлювали особа й методи керування того, хто заступив був на імперському троні обережного й енергійного Карла. А втім, річ безперечна, ця аж надто

неенергічна людина — Людовик Побожний, всімши названий Добродушним, ба навіть Ченцем, значно прискорив процес розпаду всевітньої монархії. Він-бо надав виключної ваги вимогам унутрішньої спільности й надміру поширив вплив церкви на імперські справи, забезпечивши їй, як і цивільному вельможному панству, конституційну участь в управлінні державою. Але zarazом він неприхильно був поставивсь проти місцевих інтересів — хоч як їх було обгрунтовано, та й укинув державу в вир унутрішньої боротьби, що дуже швидко розіклала єдину імперську територію на декілька окремих новоутворень, сливе не звязаних, або навіть ворожих одне одному. Може бути, що поширену думку про те, неначе-б Карло Великий вгавсь оголосити Людовика Побожного своїм спадкоємцем, безпосередні джерельні свідчення кінець-кінцем і не стверджують; а проте, читаючи славнозвісну промову Карла Великого до свого спадкоємця з 11/IX 813 р., дістаємо вражіння, ніби імператор, знаючи вдачу й смаки та адміністративну діяльність Людовика Побожного, як аквітанського короля, у короткій, але рішучій формі висловив свої побоювання про майбутнє. Але знов-же в двірських колах чимало було людей, що зросли в діловій школі Карла Великого й живовидячки чекали змін по його смерті. Адже не дурно люди скаржилися на те, що багато помилок та зловживаннів з боку агентів місцевого врядування безкарні, що багато вільних людей позбавлено цієї їхньої волі, і що намісники та графи сами перетворюються в самостійних володарів; а до цього приєдналася ще глуха боротьба між старшим і молодшим поколінням двораків. Усе це разом узяте, як добре був спостеріг уже сам засновник імперії, назнаменовувало собою початок великої й серйозної кризи для каролінзької держави, скоро лиш станеться в ній сподівана зміна влади.

Переходячи тепер до основної частини мого дослідження¹, я повинен одзначити, що той час, коли правував був Людовик Побожний, найкраще показує, якою мірою успіхи в розвитку освіти тісно звязано з політичною могутністю держави, або точніш кажучи, якою мірою певні політичні стосунки, в котрих — на період по 814 р. — швидко зростаючи, яскраво позначається процес феодалізації каролінзької держави, — скеровують собою зміст і форму цих успіхів. Особисто з Людовика Побожного, як на свій час, була людина дуже освічена; він поважав наукові праці (як каже Теган², він добре знав богословію, вільно володів латинською мовою й розумів грецьку), дбав за те, щоб піднести церковну дисципліну, не аби-як зміцнілуу вже за його батька, саме коли тодішні школи досягли були великих успіхів. Та навіть більше, ще р. 822, коли єпископи, що засідали на соймі в Аттінї, радилися, як найкраще поставити освіту клириків, він охоче погодивсь, щоб по єпархіях засновано було нову

шкільну мережу³... А втім у живій дійсності ми бачимо як-раз протилежне цим фактам явище: катедральні й монастирські школи занепадають, наукові праці де-далі вироджуються, а латинська мова, така чиста в Айнгарда та в Великих Лорських анналах⁴, знову псується, надто в творах другої половини IX ст. Правда, славнозвісна двірська школа ще існувала, але вона вже не мала колишнього благодійного впливу й, може бути, чимала частка провини в цьому дивовижному явищі падає на її другого провідника, марудного граматака Климента, що заступив десь по 804 р. різнобічного Алкуїна⁵. Навіть Академія, що за Карла Великого була за осередок наукового життя у франкській державі, заніділа та й розпалася, а замість солідних учених діячів попереднього царювання, виступає на перший план така постать, як обмежений абат Бенедикт Аніяньський, що своєю реформою монастирського життя цілком одірвав імперських ченців від їхньої давнішої культурної роботи. Цікаво, що вже сучасники гостро спостерегли цей занепад широких літературних інтересів, протиставляючи часи Карла Великого й Людовика Побожного, як світло й тіні⁶, або як благодійне джерело справжнього знання—маленькому струмкові освітніх можливостей пізніших часів⁷. І хоч загалом письменників, у тому й причетних до історіографії, було ані трохи не менше, ніж за Карла Великого, проте тільки те, що наукові знання поволі зосереджувалися були в тісному колі провінціяльних монастирських спеціалістів⁸, створило атмосферу певної замкнености і—це ще важливіше—розірвало на частки універсальні традиції попередньої епохи. „Тепер“—писав незабаром по 840 році освічений райхенауський абат Валафрід Страбон⁹—„тепер, коли наукові праці виразно регресують, сяйво мудрости, що менше цінно, розпорушує своє проміння на дуже багатьох“. А от і ще одна паралеля до саркастичної замітки Валафріда: „нині—каже в однім листі до Айнгарда молодий Луп Фер'єрський¹⁰—„не дуже-то прихильні до тих, хто прагне знання, та й сами вчені викликають проти себе неприховане підозріння неуків, залежнo від якости своїх дисциплін“. Як відомо, щойно наведені рядки стосуються до середини трицятих років IX стор., але трохи пізніше той-же самий Луп Фер'єрський—в цікавому листі до ченця Ебрарда з бенедиктинського монастиря Сан-Жермен д'Оксерр¹¹—у досить гострій формі змальовує навіть безпідставний ревізіонізм серед певної групи вже безумовно освічених робітників, кажучи так: „Запопадливе піклування деяких осіб про мудрість, що знову оживає в наших краях, щиро вітаю, але в той самий час дуже турбуюся, що дехто з нас, приймаючи одну її частину, другу, проти звичаю, одкидає. А тимчасом усі взагалі визнають, що в мудрості нічого такого немає, що справді можна або треба було-б вилучити. Звідси ясно, що ми суперечимо сами собі, коли гадаємо досягти мудрости шляхом нераціонального її викори-

стовування...“ А про інші подібні тексти згадуючи, тут не можна проминути мовчанкою й скарг відомого богослова першої чверти ІХ стор. Клавдія, еп. Туринського, що ще р. 817 в передмові до свого коментаря на послання од апостола Павла до Ефесеїв з почуттям найбільшої гіркоти підкреслював де-далі більше нецтво та апатію до книжки в своїх сучасників¹²; про це він дуже добре знав, бо, володіючи видатними знаннями в галузі тлумачення Біблії, він навчав двірське духівництво ще при королівському аквітанському дворі¹³. „Вельми потрібно“ — казали, зрештою, в офіційній резолюції й сами франкські єпископи р. 829 на імперському соймі в Вормсі¹⁴ — „щоб, принаймні, в трьох найпридатніших місцях імперії було засновано публічні школи, щоб усе, що створив покійний державець у царині освіти, через жажливе недбальство не звелося на нівець“. Тим-то нема чого дивуватися, що занепад старої освічености, до того-ж у значній мірі такої, що мала цивільний характер, эле відбився й на історіографії. Форма державного літопису, вироблена попереду¹⁵, ще існувала. Пильні складачі Фульдських¹⁶ і Сан-Бертинських анналів¹⁷ силкувалися наслідувати в своєму викладі високі зразки спинених на 829 р. Великих Лорських анналів, але переднішого мистецтва й виднокругу, не кажучи вже за матеріал, їм аж надто бракувало. Вони де-далі більш провадять свій запис відповідно до інтересів нових державних утворень, до того-ж живовидячки на догоду своїм національним королям. Приміром, коли анонімний автор третьої частини Фульдських анналів, початої проте в Майнці¹⁸ (вона провадить самостійне історичне оповідання з 864 року), пише неначе-б по-за дужими політичними впливами, але висуваючи на перший план слов'яно-германські стосунки, то справжній фундатор другої й оригінальної частини звідного Сан-Бертинського літопису, відомий єпископ міста Труа Пруденцій († 861 р.), що взявсь з р. 836 далі провадити державну анналістику¹⁹, яку доповнив хтось із сучасників, зразу виявив свої романські симпатії²⁰. І далі, за кілька літ він взагалі обмежує себе самими лиш західньо-франкськими подіями; увесь час він працює під безперечним впливом двірських кіл²¹ і, не забуваючи Карла Лисого, особливо делікатно ставиться до його стражденного батька. Але це зрозуміле спочуття мало скидається на сліпу короткозорість його невідомого попередника що-до викладу подій рр. 830—836. Останній напрочуд відданий слуга свого господаря²², причому своєю вірнопідданчою пожевтовністю він заходить так далеко, що імператор, себ-то Людовик Побожний, у нього завсїди має рацію, а супротивники імператора — завсїди винні, дарма що й для них, як для царських родичів, автор добирає обережних висловів. Цей хвальний характер писання помітно так само і в творах інших видів історіографії 20—40 рр. ІХ ст., а саме: в поемах Ермольда Чорного і в життеписах Людовика Побожного, що їх написали Теган і Астроном. Опріч того, не треба

забувати, що жорстока й довголітня спірка батька з дітьми дуже виразно поділила істориків на два політичні табори; тимчасом як одні—подібно до біографів Людовика Побожного—стоять по батьковій стороні, інші—подібно до архієпископа Агобарда Ліонського—захищають синів. Згодом цей сумний розбрат ще дужче загостривсь, бо міжусобна боротьба, почавшись за життя Людовика Побожного, продовжувалася й по його смерті—аж до самого Вердюньського договору р. 843. Одні, як вельможний франк Нітард, захищають права Карла Лисого, а інші, як перший Фульдський аналіст, рішуче підтримують Людовика Німецького. Безсторонність й об'єктивність зникли отже в найближчі після Айнгарда часи! Покладатися на письменників треба аж надто обережно, — вони не тільки легко захоплюються, але, захопившись і палаючи гнівом, зугарні обвинуватити свого ворога в найнеймовірніших вчинках. Так, ще й В. Ваттенбах²⁸ слушно був відзначив, що в історичній літературі після Карла Великого події висвітлено не спокійно, але кожен автор певним способом своє оповідання забарвлює. Навіть у творах тієї самої особи виявляється двоїстість літературної маніри. Рудольф Фульдський, коли вважати²⁴, що він брав участь у складанні другої частини Фульдських анналів, очевидно, писав їх зовсім инакше, ніж інші свої твори агіографічного змісту²⁵; те-ж саме треба сказати про архієпископа Гінкмара Реймського, що вславивсь, далі провадячи Пруденціів текст Сан-Бертинського літопису (з 861 до 882 р.) та як дуже відомий каноніст свого часу. Його листування²⁶, що доховалося до нас далеко не цілком (близько 80 окремих №№), дуже різниться, приміром, характером викладу й стилю від його політичних, моральних та полемічних брошур²⁷ і ще більш—від його духовних віршів²⁸. Проте, що-до політичної літератури, то її перші зразки так само припадають на час Людовика Побожного. Як видно з цілої низки наукових спостережень, їх пускано не тільки в формі невеликих і часом дуже запальних памфлетів, розрахованих на широку увагу громадських кіл, але вміщувано їх і в біографіях та життях активних діячів епохи.

Після цих загальних уваг про характер історіографії за часів Людовика Побожного та його синів розгляньмо окремі твори історичної літератури—спочатку з тієї доби, коли правував був сам імператор († 20 червня 840 р.), а далі й його спадкоємці.

До нас збереглися два життєписи Людовика Побожного. Одного написав Теган чи Деган²⁹, родовитий клирик Трірської церкви, а иншого анонім, відомий під іменням Астронома³⁰. Відомості наші про Тегана обмежуються, головне, тим, що каже про нього абат Райхенауського монастиря Валафрід Страбон, що написав передмову до праці Тегана й поділив її на розділи—числом 58, подавши для них особливі назви³¹. Як каже Валафрід, Теган, що склав біогра-

фію або „Похвальні Діяння“ Людовика Побожного на зразок літописів—in тогет аппаліум, був родом франк, хорепіскоп Трірської церкви³². „Він написав свій твір, правда, в дуже стислій формі і дбаючи більш за істину, ніж за красу викладу. Як людина шляхетна й розумна, він не міг мовчки обминути негідну поведінку нікчемних людців, і тому в деяких місцях своєї праці він висловлюється про них аж надто палко та гнівно. До всього-ж, надмірна любов до справедливости та її оборонця, найхристияннішого імператора, збільшили природню тугу його пристрасної вдачі. Тим-то й працю його слід оцінювати тією метою, що її поставив собі автор, а не за трохи грубенську мову. Але ми його знаємо, як людину дуже начитану, доброго казнодія й пастиря“ — з делікатною пробачливістю за Тегана закінчує свою тираду Райхенауський абат. Окрім цієї замітки про Тегана в передмові до „Діянь“ Людовика Побожного, Валафрід Страбон написав ще невеличкі вірші на пошану Тегана, де обіцяє переслати йому якусь епічну поему — певне, про боротьбу Давида з Голіафом³³; а в другім вірші, що його вперше видали Мартен і Дюран — *Veterum Scriptorum Amplissima Collectio* I. 84, він вихваляє свого адресата за розум, велику вченість, добру моральність, красномовність та поетичний хист, а так само за показний та приємний зовнішній вигляд³⁴. Що Теган спитувався був писати віршами, стверджує й один лист до нього од Райхенауського вчителя Таттона³⁵; окрім того, посылаючи якомусь графові чи, може бути, єпископові твір Алкуїна „*De fide Trinitatis*“, Теган наприкінці супровідної записки містить чотири латинські вірші³⁶. Георг Пертц, що, як на свій час, чудово видав був біографічну працю, а точніш кажучи: літописно-біографічну хроніку нашого автора, визнає наведену вище коротку оцінку Валафріда Страбона, взагалі відомого своєю серйозною видавничою діяльністю³⁷, за вірну й влучну остільки, що не зважається додати до неї й слова. Він відзначає тільки, що Теган, напевне, написав своє оповідання р. 835, і що два розділи на кінці одного з рукописів, які стосуються до подій 836—837 рр. і не ввійшли в нумерний перелік Валафріда, написав тільки пізніш як не сам автор, то якийсь клирик Трірської церкви, близький до архієпископа Геттона († 847 р.). Але ми можемо тепер робити здогади трохи певніші: Теган виготовив біографію Людовика Побожного р. 837 чи 838 і, може бути, сам назвав її: „*Gesta Ludovici imperatoris*“, а те невеличке продовження тексту, що є в Віденському рукопису XI чи XII ст., складено тільки по 847 р., хоч і стилем початкової авторської редакції³⁸. Отже, сам Теган, що помер будь-що-будь не раніш од весни 847 р.³⁹, був письменник-сучасник і, певною мірою, навіть самовидець боротьби Людовика Побожного з його синами. У своєму оповіданні він стоїть цілком по стороні імператора й не бачить у ньому сливе ніяких слабостей⁴⁰: це дозволяє йому часом жорстко-отверто говорити про супротивне угруповання, що

Його негідні вчинки—коли виключити порівнюючи поміркованого Людовика Німецького—давали авторові спроможу вмалювати його, не вдаючись до надмірних прибільшень. Складаючи свою біографічну працю, яку Валафрід Страбон влучно називає в передмові „*hoc opusculum*“, Теган безперечно користався, як зразком⁴¹, славнозвісною працею Айнгарда „*Vita Karoli Magni*“, але в нього не було ні високої освіти, ні технічного вміння того, кого він хотів наслідувати. Навіть більше, спираючись і пристаючи до аннальної літератури свого часу, наш автор не спромігся таксамо наблизитися до змістовної маніри викладу В. Лорських Анналів, а по-просту механічно сполучив здобутий—і не вбогий і до того-ж—матеріал, впорядкувавши його в грубенькій й монотонній хронологічній формі. На нещастя, не маючи тонкого чуття й справжнього письменницького хисту, він навіть не попрацював, щоб добре вивчити свої джерела й, напр., про діяльність Людовика Побожного в Аквітанії в період до 814 р. він цілком мовчить, про справжні причини державних чвар ледві згадує⁴², та й зовнішній хід подій 829—835 рр. висвітлює надто неясно. Щирий клерикал, він скрізь обстоює церковні права й привилеї, розуміючи їх з погляду замкненої станової касти, куди не вільно вступати чужим елементам. Він просто перейнятий зненавистю до тих клириків, котрі, походячи з низів, досягали високих службових рангів⁴³. І не дарма, Валафрід Страбон, що народивсь, як відомо, в убогій швабській родині (близько р. 809) і тільки особистою працею та хистом висунувся на високий пост абата Райхенауського монастиря, нарікав у своїй передмові на те, що автор біографії Людовика Побожного—людина розумна й шляхетного походження—міг припустити такі гострі вислови проти своїх політичних і станових ворогів—цих *viliae personae, indignitas* яких він по-просту аж бичував. А одне невикористане й досі—звичайно, в данім звязку—і дуже кольоритне місце самої біографії, де Теган говорить на адресу поверненого на престіл Людовика Побожного⁴⁴, що „надалі й найбільш за все слід йому берегтися вибору своїх радників із числа сервів, бо діставшись до влади, вони, головне, дбають за те, щоб гнобити вельможних“, дуже добре виявляє основний мотив гнівних виступів Тегана. Цей Теган між иншим ужив проти архієпископа Ебона Реймського такого характерного вислову: *Ebo, turpissimus rusticus...*⁴⁵ „*Fecit te*“—розуміється тут імператор—*„liberum, non nobilem, quid impossibile est“*. На нього-ж обурюється наш автор і в иншому місці⁴⁶, ущіпливо й запально додаючи: „*Patres tui erant pastores caprarum, non consiliarii principum*“. Та не вважаючи на палку свою вдачу, Теган тільки часом буває красномовний,—навпаки, здебільша латинська мова біографії аби-яка, літописно-суха, і в ній можна знайти чимало величезних *opixiv*, як наприклад, у початковій фразі 7-го розділу⁴⁷, де читаємо: „*Postquam divisi fuerant*“... у розумінні: Коли вони розлучилися... Звідси й зро-

зуміло, чому такий стриманий і вчений оцінювач, як Валафрід Страбон, не міг промовчати чудних граматичних казусів свого старшого друга й побратима по перу, що прохопивсь навіть таким реченням: *Hludovicus... nihil sibi reservans praeter mensam unam argenteam, quae triformis est, in modum quasi tres clipei sunt in unum con-iuncti*⁴⁸. Нарешті, Теган полюбляє пересипати свою мову біблійними висловами; в цім помітно однобічну тенденцію нових письменників, що зневажали класичну латину й нічого не хтіли читати, опріч сьвятого письма та патристичної літератури.

Теган починає біографію Людовика Побожного з родоводу його предків як з боку батька, так і з боку матери. Першу таблицю він виводить з Арнульфа, єпископа Мецького, а другу—з Готфріда, герцога Алеманського. Людовик Побожний є менший син од шлюбу Карла Великого з Гільдегардою, і в цих обставинах Теган убачає запоруку до того, що його герой, як от Авель та Давид, буде кращий з братів. Про дитинство й юнацтво Людовика Побожного Теган нічого не каже, а просто відзначає його шлюб з Ірменгардою й далі переходить до його призначення на імперського співправителя р. 813 (по смерті старших братів—Піпіна й Карла) та до його розпоряджень по смерті батька; по тому йде невеликий нарис державних подій 814—815 рр.⁴⁹. Особливо цікаво те, що помазання й коронування Людовика Побожного на царство від папи Стефана IV р. 816⁵⁰ вважає Теган за акти величезної ваги, ніби тільки вони й вивели сина й спадкоємця Карла Великого на справжнього імператора. Раніш ніж почати опис того, як сваривсь імператор із синами, Теган в окремім розділі своєї літописної біографії⁵¹ змальовує зовнішній вигляд і вдачу Людовика Побожного, не аби-яку його освіту та жваву цікавість до книг, його любов і повагу до церкви, його стриманість і скромність. До всього-ж він убачає в нього тільки одну хибу—зайве довір'я до своїх радників, надто з-поміж духовних осіб, які, що було вже раз відзначено з иншого приводу⁵², часто виходили з людей найнижчого стану й, зробивши кар'єру, чванилися пізніш досягнутим високим саном, виводили на видатні посади свій рід, ширили всякі свари й не хтіли знати канонічних правил⁵³. Отак цікаво схарактеризувавши вищий імперський єпископат, що згодом чималою мірою⁵⁴ опинився на боці ворогів імператора, Теган ніби знову застигає в своїм патосі, що в нього так різко був виявивсь з приводу тогочасного згубного звичаю. Сухо й коротко він нотує призначення Лотаря на співправителя, що сталося р. 817-го, змову Бернгарда Лангобардського та засудження його на смерть на Ахенському соймі 818 р. При цьому автор каже, що Людовик Побожний не хтів погодитися на смертну кару свого небожа—єдиного сина короля Піпіна Італійського († 8 липня 810 р.), але що імператорські радники таки вийняли Бернгардові очі, а той від цього за три дні помер. Імператор дуже жалкував і каювсь перед собором франкських єпископів у заподіяній

великій несправедливості, хоч його провинна була тільки в тім, що він не перешкодив своїм радникам по-вельдському скалічити Бернгарда⁵³. Ще неясніш відзначає автор у розділах 25—28 біографії⁵⁴ смерть першої дружини Людовика Побожного й другий його шлюб з баварською принцесою Юдитою, а так само шлюб старшого імператорського сина й спадкоємця Лотаря з дочкою вельможного графа Гугона, на йполохлявішого з-поміж усіх людей⁵⁵—про нього власна-ж двірська челядь глузуючи казала, що він частенько не зважувавсь був переступити поріг своєї оселі. Проте вже й тоді, себ-то р. 821, Лотар був під його впливом, а тому й зрадив батька⁵⁶. Про дальші події 822—828 рр. Теган розповідає в дуже уривчастій і неповній формі, до того-ж часто не більш, як двома або трьома реченнями. Нарешті, в 35-му розділі⁵⁷ він сповіщає, що на соймі в Вормсі, р. 829, Людовик Побожний дав своєму молодшому синові від шлюбу з Юдитою, Карлові Лисому, Алеманію, Ретію й частину Бургундії—в присутності старших своїх синів Лотаря й Людовика, і що останні обурилися за це на імператора разом із своїм третім братом Піпіном⁵⁸. Далі в загальних рисах Теган описує повстання 830 р., причому Лотаревих прихильників називає він безбожними зрадниками⁵⁹, а обвинувачення їхні проти Юдити—мерзотною брехнею⁶⁰. Разом з тим Теган вважає, що не аби-яку участь в обороні батька брав був улюблений його син—майбутній Людовик Німецький; його, що теж відіграв був чималу ролю на Німвегенському соймі р. 830⁶¹—наш автор, кажучи за сумні тогочасні події, взагалі не від того, щоб виправдати⁶². Натомість дуже докладно розповідає Теган про повстання р. 833 та про зраду імператорського війська на Червоному Полі, що й досі зветься Полем Брехні, де для багатьох вірність стала за ганьбу, — сумно додає⁶³ наш автор, що писав, як нам відомо, за скількись років по тій події. З великим жалем і прихильністю до свого володаря він каже за ті образи, що зазнав позбавлений влади імператор від Лотаря та його близьких, надто-ж від єпископів. У розділі 44 автор кидає гіркі й гнівні докори Ебонові, архієпископові Реймському, виведеному в цей сан із справжніх сервів, що тепер більш за всіх інших—і словом і ділом—зневажав імператора⁶⁴: „О, як ти йому віддячив! Він зробив тебе вільним, але не шляхетним, бо це—річ неможлива... Він прикрасив тебе в пурпур і палієм, а ти вбираєш його в волосяницю. Він вивів тебе без ніяких твоїх заслуг на єпископський престіл, а ти хочеш, на підставі незаконного вироку, скинути його з престолу батьків. Жорстокий! Як ти міг забути веління Господне: „Раб—не більший за свого господаря"... Апостол сказав: „Бога бійтеся, царя шануйте"... Ти-ж Бога не побоявся й короля не пошанував... Це до тебе стосуються слова пророка Захарії: „Ти не повинен жити, бо говориш неправду в ім'я Господне. Користю й неправдою ти засудив себе на загин у своїй нікчемності. Хай переслідує

тебе лихо на всі дні твого життя'... Що-ж іще додати? Як-би я мав язик з заліза, а губи з міді, то й тоді не можна було-б мені викрити й перелічити всі твої ганебні хиби“...

Після цього нового виблиску красномовности Теган доволі мляво й позверхово каже про те, як клопотавсь Людовик Німецький за батька — спочатку через послів, а далі й особисто розмовляючи з старшим братом Лотарем, що проти нього він і виступив, нарешті, з зброєю в руках, силкуючись відбити вінценосного бранця. Незабаром це й сталося, і оповіданням про те, як повернено на престіл Людовика Побожного, заарештовано архієпископа Ебона й оповіщено загальну амністію в квітні 834 р. тим, хто мусів був покинути імператора, закінчується безпосередній опис важких стражданнів імператорових. Той факт, що державну владу Людовика Побожного відновлено було цілком, Теган неначе-б підсилює своїм оповіданням про те, що радників рішуче було змінено⁶⁷ і повернено з Італії заслану туди в середині 833 р. Юдиту⁶⁸. Лотареві Італійському, що не міг був уже провадити давнішої боротьби, припадає чимало докорів⁶⁹ за неслухняність батькові, грабування церков та люте поводження з імператоровими прихильниками; та вірно й те, що коли Теганові довелося говорити про свари Людовика Побожного з двома меншими братами Лотаревими р. 832⁷⁰, то він по-просту мовчить за невдячність імператорову супроти його оборонця, себ-то Людовика Німецького, що його коштом дбайливий батько згодом хтів був винагородити свого улюбленця Карла Лисого⁷¹ та що під р. 835 несподівано йменується наслідувачем своїх братів⁷². Нарешті, 58-й і останній розділ⁷³ своєї біографічної праці Теган закінчує словами, що „тепер двацять другий рік, відколи самостійно почав був правувати наш державець, побожний імператор Людовик; нехай збереже його в щасті Господь Бог на довгі літа та визволить його від усобиць і в житті майбутньому нехай приєднає до сонму всіх своїх святих. Амінь“. Очевидячки, тут і закінчується біографічна хроніка Теганова; додатки-ж, що містяться в Віденському кодексі, належать, як сказано вище⁷⁴, пізнішій руці й їх зовсім немає в першому виданні біографії, виготованому рукою Валафріда Страбона незабаром по 840 р.⁷⁵

Другу біографію Людовика Побожного, так само під назвою: „Vita Ludovici imperatoris“, написала невідома, але близька до нього — з духовного, як видно, стану — особа⁷⁶. Автор мав, здається, після 814 р. постійні звязки з центром, а з 829 р. врядигоди жив був при імператоровім дворі⁷⁷, що й відзначається в словах передмови: *posteriora autem... quae vidi et comperire potui, stylo contradidi*. У 58 розділі⁷⁸ він докладно розповідає, як Людовик Побожний доручив йому спостерегати появу дивної комети р. 838 й дати свій висновок про те, що вона віщувала; в інших місцях⁷⁹ він докладно описує міні місяця 817 та 828 рр. і, нарешті, повну сонячну міну 840 р.⁸⁰,

причому каже, що, коли зникло світло, настала така темрява, що не було ніякої одміни супроти справжньої ночі, і зорі, замерехтівши на небі, яскраво показалися в їхньому натуральному порядку. З цих указівок можна зробити висновок, що автор був неначе-б за вченого астронома (кажучи сучасною мовою!), а тому звичайно й іменується так, хоча — коли вірити його власним зауваженням — це був швидше найрізнобічніший вчений: він розумівсь навіть на медицині⁸¹... Біографія, що він написав, багато ширша за Теганову — 64 чималі і трохи чи не рівномірні розділи, і має широкий літописний характер. Вона не тільки містить у собі суцільний опис життя Людовика Побожного, а навіть і своїм викладом далеко докладніша, ніж оповідання Теганове. Вона охоплює цілу низку подій загальнодержавної ваги, причому міжусобну війну батька з синами викладено в ній особливо яскраво й повно. Нехай далі наш автор, не раз і зовсім не криючись, виявляє⁸² свої аристократичні тенденції, виразно протиставляючи імперських магнатів простим людям — *minores, vulgus, plebei*..., але в нього нема того пристрасного партійного духу, що знати в Тегановій праці; знов-же немає в нього різких випадів проти своїх ворогів: „Тут ми читаємо історію, а ніяк не памфлет“ — каже один новітній дослідник⁸³. Астроном скрізь висловлює палку відданість самому лиш Людовикові Побожному, а до його дружини Юдити та до всенької її партії ставиться дуже стримано. Як і Теган, він викладає, дарма що з великими прикрасами та шаблонними додатками⁸⁴, події так, як вони приблизно йшли в порядку часу; так само, як і Теган, але з більшим успіхом та хистом користується він Айнгардовою біографією Карла Великого — наприклад, у пролозі⁸⁵, в другім розділі⁸⁶ й далі, а потім і Великими Лорськими анналами. По році-ж 829 автор розповідає, як самовидець, або навіть, як учасник двірських подій⁸⁷. Відзначимо ще, що Астроном писав свою працю не в той самий час, як відбувалися події, а тоді, коли Людовик Побожний вже був помер — років за двоє чи троє⁸⁸; отож і хронологія його не завжди певна, а де-не-де то й дуже поплутана. Мова його доволі чиста, але трапляється в нього дійсний стан замість пасивного, пряма мова замість скісної, знахідний відмінок замість орудного й т. ин. Проте гірше те, що автор пише трохи грубенько⁸⁹, і тоді, коли він силкується споритися проти вченої прози своїх літературних зразків, його стиль надто неприємно вражає повною штучністю.

Сама біографія, що має й коротку авторську передмову, починається викладом про похід Карла Великого на аквітанців р. 769 й поділяється на три частині. В першій з них — од р. 778 до р. 814 — йде мова про юнацькі часи Людовика Побожного та про його діяльність в Аквітанії, як намісника Карла Великого. В другій частині — од 814 р. — змальовано, як Людовик Побожний самостійно був правував до початку боротьби його проти синів, себ-то до 829 р. А в третій частині розповідається про цю боротьбу та про останні роки імператорового

життя, причому кінцеві розділи оповідання мають суто-інформаційний зміст. Середину біографії, як то легко бачити з цього порівняння, запозичено здебільша з Великих Лорських анналів, дарма що Астроном використовує тут і інші джерела, як от Нітарда й, може, Ермольда Чорного⁹⁰; початок-же біографії писано за оповіданням або, краще мовити, за писаними замітками ченця Адемара, товариша дитячих іще років Людовика Побожного⁹¹. З погляду латинського стилю оповідання оброблено тут найкраще; а це залежить, звичайно, від того літературного перводжерела, що з нього користувався наш автор. Особливу вагу з історіографічного погляду — зрозуміла річ — має тільки початок і кінець біографії. Отож їхній зміст я й перекажу якомога найкоротше, поробивши попереду лиш кілька завважень що-до самої передмови.

У цій своїй передмові до літописної біографії Людовика Побожного (один манускрипт із неї зберігається в Державній Публічній Бібліотеці у Ленінграді)⁹² Астроном каже, що він пише свою працю, наслідуючи стародавні життєписи великих людей, що мали бути проте за науку нащадкам, показуючи їм, як пройшов свою земну путь той або інший державець. Такий запис добрих і злих вчинків, надто тих осіб, що правують, забезпечує читачеві подвійну користь; адже й сами вчинки оті почасти виправляють і морально підтримують, а почасти застерігають. І от, ідучи за давніми, наш автор хоче не тільки виконати свої обов'язки супроти сучасників, ба навіть нащадків, але й зобов'язується описати хоч-би й мало-вченим своїм пером, вчинки й життя Богові вгодного й правовірного імператора Людовика. А втім, зазначений сюжет такий грандіозний, що не тільки нічим не визначний розум авторів, ба навіть і геній великих людей не спроможеться гідно його виконати. Людовик-бо Побожний володів у такій органічній формі чотирма найкращими людськими чеснотами⁹³, що невідомо, котрій з чотирьох треба найбільше дивуватися. Тільки одну ваду закидали йому діти його, а саме — надміру велику лагідність... але хай проститься йому цей гріх⁹⁴. Далі автор зазначає свої джерела, нам уже добре відомі; треба тільки додати, що уважно вивчаючи текст біографії, мусимо зробити той висновок, що Астроном справді був обізнаний з деякими давніми письменниками, — зокрема з Йосипом Флавієм⁹⁵, ба навіть з пізнішим римським істориком Амміаном Марцелліном, як про це має нахил гадати М. Маніціус⁹⁶.

Перша частина біографії обіймає 20 розділів. Після невеличкого й не цілком точного⁹⁷ вступу, що його складають два початкові розділи, Астроном починає 3-й розділ, повідомляючи про те, що народився Людовик підчас походу Карла Великого на маврів, себ-то року 778, і про те, що призначено його тоді-ж-таки на короля Аквітанії; шанобливо відзначивши⁹⁸, як р. 780 папа Адріян I поклав на голову майбутнього володаря королівську діядему, автор розповідає про те, як вихо-

увано дитину, — почасти під доглядом вельмож, що їм доручено було урядувати Аквітанією⁹⁹, а почасти під керуванням самого Карла¹⁰⁰, що згодом став брати сина в походи проти саксів, слов'ян, аварів та в Італію. Не зважаючи на високе становище, Людовикові за молодечих його років раз-у-раз аж надто бракувало було коштів, бо місцеві вельможі захопили коронні землі аквітанські й тим позбавили його матеріального ґрунту (і, річ зрозуміла, справжньої влади!). Карло Великий, довідавшись од сина про ці сумні події, не зважився силоміць одібрати захоплене, щоб вельможі не одкинулися молодого короля; через ці міркування мусів він одібрати тільки частку привласненого майна¹⁰¹. Та будь-що будь, Людовика було таки поновлено в його державних правах, і в зв'язку з цим особливо цікаво одзначити прилучені сюди замітки про його накази аквітанцям що-до утримання зимових резиденцій королівських, а так само й ті накази, що ними він касував довіз фуражу для армії¹⁰² та зміцнював аквітанські кордони¹⁰³. Перелічивши далі походи самого Людовика до Іспанії на маврів¹⁰⁴, ба навіть басків¹⁰⁵, Астроном коротенько каже про становище церкви в Аквітанії та про те, як король намагався підсилити її значіння. Багато уваги приділяє він тут тому, що король та його наближені — і духовні і цивільні — відновлювали й навіть побудували цілу низку монастирів в аквітанській землі¹⁰⁶. Двацятий розділ Астроном заповорожнює відомостями про те, як померли старші сини Карла Великого — Піпін Італійський († 810) і Карло († 811), про те, як згодом призначено Людовика на імперського співправителя, і про те, як тихо упокоївся старий імператор. „Праведний муж помер і все-таки він неначе живе, бо залишив по собі, як спадкоємця, в усьому подібного до себе сина“ — з великим патосом цитує автор один біблійний текст. Вся ця перша частина біографії важлива як тим, що дає зрозуміти внутрішню діяльність Людовика Побожного в ролі аквітанського короля, так і для того, щоб рівнобіжно обізнатися з політичними подіями в південній частині франкської держави — за малим не до самого 814 р.

Друга частина біографії — з розділу 21-го до 43-го включно — становить в основному не більше, як скорочений виклад В. Лорських анналів і нас тут не цікавить. Але далі, себ-то з 44-го розділу біографії, автор самостійно й докладно розповідає про міжусобну боротьбу Людовика Побожного з синами, ясно визначаючи два початкові партійні угруповання — прихильників Лотаря та його братів, і прибічників молодій імператриці Юдити та її родичів. Але відомий граф Бернгард, за дозволом од імператора, скоро лиш з'явилися перші ознаки бурі, втік, а саму Юдиту заслано було до одного з аквітанських монастирів — і таким чином Лотар незабаром об'єднує навкруги себе всенюк ворожу для імператора партію¹⁰⁷. Проте, як саме одбувалася боротьба, описано доволі неясно; натомість останні два роки невеселого життя імператорового переказано аж надто до-

кладно ¹⁰⁸. Тут Астроном, між иншим, розповідає й про свої стосунки до Людовика Побожного. Як він конав, описано на прочуд точно, дарма що й не за особистими спостереженнями автора ¹⁰⁹.

До письменників, що вихваляли Людовика Побожного, належить ще один, дарма що й не історик, а поет — Ермольд Чорний ¹¹⁰, родом, певне, з Аквітанії ¹¹¹, а соціальним походженням — звичайний селянин ¹¹². Він належав до духовного стану й, треба гадати, був чернець ¹¹³. Про події з доби Карла Великого має він доволі вірні відомості і також безперечно є обізнаний з тогочасною двірською поезією; це дозволяє гадати, що він зробив не аби-яку кар'єру та й узагалі був не чужий високим сферам. Будь-що-будь, він був у добрих стосунках до аквітанського двору й перебував серед близьких людей середульшого сина Людовика Побожного — короля Піпіна Аквітанського ¹¹⁴. Він ішов за ним у похід проти бретонців р. 824, до того-ж ішов озброєний ¹¹⁵. Правда, як він сам каже, нікому він не вкоротив віку; але коли його побачив молодий король у повній військовій зброї, то дуже сміявся та й запропонував йому краще повернутися до своїх книг. Незабаром по тому Ермольда було запідозрено, неначе-б він підбурює Піпіна проти батька, і останній, себ-то імператор, заслав його до Страсбургу ¹¹⁶. Тамтешній єпископ Бернольд, щоб догодити Піпінові, зустрів Ермольда прихильно; але Ермольд нудився на заслання й зважився прохати про полегшення своєї долі доволі оригінальним способом, підносячи Людовикові Побожному р. 826 ¹¹⁷ велику — в 4-х книгах — поему, що він написав її на честь подвигів імператора та на похвалу його дружини Юдити ¹¹⁸. Та хоч і був поклик до псалмпівця Давида про підтримку його літературного підприємства, початого, щоб змінити сумну долю, та тенденційно направленого різними компліментами на адресу вінценосного подружжя, він проте в кінці 4-ої книги просто признається, що був не зовсім чистий у своїм поведженні, але виправдує себе тим, що його провина не така вже й велика, і в усякім разі її роздмухали інші люди ¹¹⁹. Та як не покладався хитрий віршовник на своє мистецтво, але поема, проте, не помогла, і його по-старому тримали на заслання.

Тоді Ермольд намірився йти обхідним шляхом: він написав надто влєсливу елегію на честь короля Піпіна ¹²⁰, і в ній прохав свого колишнього захисника поклопотатись за нього перед імператором і бути за свідка тих обставин, що зм'якшували-б його провину ¹²¹. Проте тільки по 830-му році він дістав дозвіл повернутись у Аквітанію і навіть здобув там пізніш високе службове становище при королівськїм дворі ¹²². Під його впливом і керівництвом Піпін мусів поклопотатись про поновлення прав франкської церкви на одібрані в неї в час міжусобної війни аквітанські землі. Але стара думка Л. Мураторі, що він виклопотав у Людовика Побожного три привилеї славнозвісному Аніянському монастиреві, де він був ніби за абата, виходить з того, що поплутано різних осіб, а саме: Ерменальда,

справжнього абата Аніяньського, з тим абатом Гермольдом, про якого говорить Астроном у розділі 53-му біографії Людовика Побожного ¹²³. Ермольд, здається, помер підчас правування Карла Лисого; принаймні, на посаді канцлера він показується тільки року 838-го. Його поеми, хоч і не передають фактів так правдиво, як аннали чи навіть біографії, проте дають багато подробиць, яких ми даремно стали-б шукати в інших джерелах, а саме: вони дають дуже багато вказівок на звичай часу, а також на різні другорядні подробиці ¹²⁴. Окрім того, вони безперечно свідчать про продовження в IX сторіччі каролінзької двірської поезії. Правда, Ермольд досить зле володіє латинською мовою, та й вірш у нього не завжди коректний. Доволі часто він уживає архаїчних форм слів, як наприклад: *induperator*, *induperatrix*, *induperans...*, а то попросту видумує свої власні, напр.: *Caesera* — імператриця й ин. У багатьох випадках і без ніякого сорому він слово-в-слово випишує свої джерела — класичні й сучасні, хоч, за влучним висловом Е. Дюмлера, він у цих випадках „*colore tamen ab exemplis illis multum distat*“. Він любить укладати в уста дійових осіб довгі промови, і це, звичайно, показує, що він був докладно обізнаний з творами стародавніх авторів. Проте вислови його инколи такі заплутані, а слова такі дивні, що навіть Л. Мураторі, що вперше видав р. 1726 ¹²⁵, згідно з Віденським Кодексом X стор., чотири книги „*In honorem Ludovici Caesaris*“, вагався в філологічному поясненні деяких місць ¹²⁶. Цікаво до того-ж, що протягом багатьох століть чималенькі поеми Ермольда Чорного були сливе невідомі літературному Заходові, тому й рукописів занадто мало — всього двоє, з яких тільки другий — XV-го сторіччя — містить обидві поеми.

Як відгомін думок з табору, супротивного Людовику Побожному, можна приймати твори Агобарда, архієпископа Ліонського ¹²⁷). Він був родом еспанець, та, дійшовши 13 літ, покинув свою батьківщину і того-ж 792 року був уже в Ліоні — тут він і здобув освіту за проводом славетного Лейдрата, якого він заступив по тому й на єпископській катедрі (з р. 816). Все життя його зминуло в боротьбі: він виступав і проти народніх забобонів ¹²⁸, і проти прихильників єреси Фелікса Ургельського ¹²⁹, і проти жидів ¹³⁰. Далі він боронив права франкської церкви проти фіскальних вимог цивільної влади ¹³¹, особливо-ж проти вельмож, що захопили церковні землі; і нарешті, він найрішучіш виступав проти іконоборців ¹³². Розумна голова й талановитий памфлетист, Агобард устряв у суперечку Людовика Побожного з синами й став на бік останніх, за що його позбавлено катедри р. 835; але пізніш імператор простив йому й поставив на передніше місце. Агобард († 6 червня р. 840) був людина дуже начитана й різнобічна й, що має ще більшу вагу, надзвичайно самостійна у своїм присуді. Всі його невеликі твори, що становлять загальною сумою чималу літературну спадщину, написано на сучасні питання, що так

чи инакше приваблювали його увагу. Нас, розуміється, цікавлять тільки політичні, а не богословські статті, а саме:

1. Послання-скарга про розподіл імперії проміж синів імператора Людовика Побожного¹³⁸.

Послання написано р. 833 й заадресовано до самого Людовика Побожного. Автор особливо обороняє в ньому Лотаря, що разом з братом своїм Піпіном обурився р. 830 проти батька. Агобард силкується вмовити імператора, що всі війни, безладдя й повстання останніх літ некорисні, що він, тоб-то Людовик Побожний, міг-би жити з своїми синами так само спокійно, як жили його батько й дід, як-би він не змінив старого порядку спадкоємства, себ-то акту 817 року. Тільки через новий розділ держави сталися всі нещастя, і він, автор, тому закликає Людовика Побожного скасувати своє нове розпорядження, зроблене в лютому р. 831, що сталося вихідним пунктом для багатьох дальших ускладнень¹³⁴.

Отож Агобард отверто свідчить тут про свій перехід до партії оборонців імператорської єдності, і, треба додати, що, коли спалахнуло нове й велике повстання трьох старших братів, то він відмовився йти на поклик імператора до своїх васалів у справі воєнної допомоги проти бунтівливих синів¹³⁵. Проте розрив, що тепер стався остаточно, прикро вражав Ліонського архієпископа, і швидко по тому він надіслав Людовику Побожному особливого виправдувального листа¹³⁶, яким наводив на змогу помиритися сторонам через полюблене втручання папи Григорія IV, що прибув тоді як-раз у Францію. Але дуже цікаво, як саме ставить він це дражливе питання. „Коли папа — пише Агобард — прибув на те, щоб запровадити розкіл і ворожнечу, то ми станемо на законну боротьбу з ним; коли-ж він добросумлінно бажає сприяти загальному мирові й спокоеві, то треба скоритися йому“. Отже, виправдувальний лист Агобарда не міг дійти мети, бо розрив Агобарда з імператором ускладнився отвертим визнанням папської зверхности навіть у загально-державних справах.

2. Застережливий лист до графа Матфреда¹³⁷.

Граф Матфред Орлеанський, дуже впливова й близька до двору людина, р. 828 втратив своє становище в звязку з інтригами баварської партії¹³⁸ і року 830-го перейшов до Піпіна Аквітанського, а далі до Лотаря, з яким згодом і подався до Італії. Самий лист, до якого коментарієм може стати ширше листування Агобарда з архієпископом Бернгардом В'єнським¹³⁹, складено р. 833, і він ставить своїм завданням морально вплинути на графа Матфреда, що, як усі вважали, потурав різним церковним неладам у суміжних з Ліоном діоцезах.

Нарешті, того-ж самого 833 р. Агобард виступає ще з одним політичним твором. Я розумію тут так звану Апологетику на оборону синів імператора Людовика Побожного проти батька¹⁴⁰, що її наново видав Г. Вайтц під назвою: *Libri duo pro fillis et contra Iudith uxorem Ludovici Pii*¹⁴¹. Загалом це,

так-би мовити, маніфест, що виправдує повстанців-синів проти батька. Як показав ще Б. Сімсон ¹⁴², перші шестеро розділів, або тепер, за Вайтцом, першу книгу — написано на-весні 833 р., і вона становить окрему працю, до того-ж виключно видатну своєю западьною мовою й призначену, так-би мовити, для всенького політичного світу. „Слухайте це ви, всі народи! Нехай слухає всенька земля з сходу аж до заходу й з півночи та й до самісінького півдня... і нехай знають усі, а рівно й пам'ятають, що сини імператора Людовика справедливо вчинили, і що, запаливши серця свої гнівом та гаразд усе відчувши, вони скерували свої сили на те, щоб очистити батьківський палац од бруду злочинств та від надмірної партійної боротьби“. Взагалі що-до змісту цього палкого памфлету (про актуальну вартість його чудово свідчить наведений уривок з першого розділу ¹⁴³), то слід сказати, що він має характер різкого акту обвинувачення — і не так проти самого Людовика Побожного, що закидає він йому найбільше його недбалість і короткозорість у справах ¹⁴⁴, як проти Юдити, яку Агобард винуватить в усіх нещастях од міжусобної війни. Цьому останньому сюжетові присвячено решту — сім розділів — Апологетики, себ-то 2-гу книгу в виданні Г. Вайтца; вони одночасно становлять самостійну працю (яка, може бути, не цілком збереглася). Написано цього другого памфлета в-осени р. 833 — за три місяці по нещасливім поході Людовика Побожного проти синів, себ-то після жахливої катастрофи на Червонім Полі. Написано-ж його, щоб виправдати законність церковної покути ¹⁴⁵, що її вимагали від імператора, названого тут уже колишнім імператором ¹⁴⁶. В окреім протоколі, з силою даних з офіційних актів ¹⁴⁷, Агобард говорить теж про саму покуту, як її визначили на синоді в Комп'єні, а по тому й запровадили в життя. Тут уже він діяв у повній згоді з архієпископом Ебоном Реймським, що його згодом скинено з посади (р. 835) й вив'язано під суворий арешт у Фульдський монастир.

Відзначімо, нарешті, що листи Агобарда Ліонського до різних видатних сучасників, що припадають на час після 816 р. й містяться в путящому виданні Ернста Дюмлера ¹⁴⁸, теж цікаві історикові своїми подробицями.

Розуміється, джерела на час Людовика Побожного не вичерпують показані вище: Теган, Астроном, Ермольд Чорний та Агобард Ліонський. Опріч них, треба відзначити ще тут: а) невелику працю ¹⁴⁹ на 12 розділів „Про пошану до батьків від дітей й т. ин.“, що її написав абат Фульдського монастиря Рабан Мавр узимку 833—834 рр., з обґрунтованим на біблійних текстах напученням до імператорових синів, щоб вони слухалися батька й корилися йому; б) розпачливу „Скаргу на те, що поділено імперію по тому, як вмер імператор Людовик Побожний“, — віршами, всього 172 гексаметри — диякона Ліонської церкви Флора ¹⁵⁰, що дібрав відповідних слів, оплакуючи Вердюнську угоду. „Гай-гай!“ — вигукує він — „Де тая

імперія, що завзялася була об'єднати вірою чужі один одному народи й загнuzдати підбиті племена спасенною вуздечкою. Вона втратила своє ймення й свою честь. Замість царя настало цареня, замість царства — його уламки“...

Induperator ibi prorsus iam nemo putatur.

Pro rege est regulus, pro regno fragmina regni...

(Vers. 75 — 76.).

А втім треба ще окремо одзначити цікавий і важливий життєпис ¹⁵¹ славнозвісного реформатора чернечого життя Бенедикта Аніянського († 821), що його написав р. 822 його наступник у сані абата в Аніяно — Ардон, на прізвище Смарагд († 843). Але багато меншу вагу має для нас твір Йони ¹⁵², єпископа Орлеанського († 843), вірного прибічника імператорового, що відгравав був не останню ролю на Паризькому синоді р. 829, а далі Амаларія ¹⁵³, відомого літургіста IX стор. й одночасно єпископа в Трірі († після 850 р.), що брав участь в усіх догматичних тогочасних суперечках і жорстоко полемізував з Агобардом Ліонським та вченим дияконом Флором, що про нього було вже сказано з иншого приводу. Нарешті, не можна забути й за ченця Пасхазія Радберта, приятеля дуже свого часу відомих державних діячів Адальгарда († 826) та Вали († 836), абатів Корбійських, що написав вже близько 830 р. життєписа першого з них, себ-то Адальгарда ¹⁵⁴, який між иншим заснував славнозвісного Корвейського монастиря на Везері. Що-ж до ширшого й історично-змістовнішого життєпису абата Вали, то його житіє ¹⁵⁵, написане в формі розмови між Пасхазієм Радбертом та корбійськими ченцями, довший час було відоме в літературі під вигаданою назвою: *Eritaphium Arsenii*, і тільки вперше в XVII в. відомий Мабільйон розшифрував власні ймення, що в нім траплялися. В оригінальнім тексті, закінченім будь-що-будь після 844 р., воно налічує дві книги й має не аби-яку вартість на період 830 — 834 рр., як показав це Е. Дюмлер у науковій передмові до свого критичного видання ¹⁵⁶.

Усобна війна Каролінгів, що почалася ще за Людовика Побожного, не закінчилася й тоді, як він помер: Лотар Італійський, передніш головний супротивник батьків, тепер прагнув усунути від влади братів своїх — Людовика Німецького та Карла Лисого. Ті, природня річ, об'єдналися, і боротьба стала нерівна для Лотаря: його переможено, і він мусів погодитися на поділ імперії. Отож цю боротьбу й описав один з учасників її, прихильник Карла Лисого, Нітард. Він був син вельможного франка Ангільберта „золотокудрого Гомера“ й Бerti, дочки Карла Великого, й свою освіту здобув, розуміється, в двірській школі. Далі він обіймав різні високі посади ¹⁵⁷ й з р. 842-го заступив блискучого магната Рікбода, як цивільний абат пікардійського монастиря Сан-Рікіє, де раніш був за такого дбайливого

господаря його батько¹⁵⁸. Року 840-го він, з доручення Карла Лисого й разом з якимсь Адельгаром, їздив до Лотаря, як посол, і, коли в пересправах йому не повелося, пішов слідом за своїм державцем, що виступив з військом проти Лотаря¹⁵⁹. У поході — перед тим, як увійти до Шалона на Марні, Карло Лисий доручив Нітардові написати історію цієї війни й виправдати в ній його вчинки¹⁶⁰. А тимчасом Нітард і далі служив Карлові Лисому й своїм мечем¹⁶¹: у рішучій битві коло Фонтенуа (25 червня 841 р.) він бивсь дуже мужньо і тільки вже аж тоді знов взявсь був за перо¹⁶². Він був так само серед тих дванацятьох уповноважених од Карла Лисого, що їм на початку 842 року доручено було розв'язати справу про розділ імперії між двома меншими братами; тут він успішно боронив права свого державця¹⁶³. Тимчасом він і далі писав свою історію — та не довів її до краю, а спинивсь мало не на самім початку року 843-го. З цим 843 роком уриваються й наші відомості про самого автора. Є проте в одного пізнішого письменника XII ст.¹⁶⁴ замітка, ніби-то в XI стол., відкриваючи мощі Ангільберта в монастирі Сан-Рікіє — знайшли й Нітардового трупа з проламаною головою. Отож доводиться визнати, що смерть не дала Нітардові закінчити його історичну працю. Очевидячки, автор загинув в одному з дрібних боїв з норманами в червні 844 року¹⁶⁵. Трохи згодом Сан-Рікієський чернець і диякін Мікон, що жив іще в першій половині IX стор., написав на пошану героя особливу епітафію, де вихваляв його хоробрість та мудрість, а так само миролюбність супроти братчиків¹⁶⁶.

Одзначена вище Нітардова праця, що коротенько зветься „Чотири Книги Історій“¹⁶⁷, не вся є самовидцеве оповідання. Початок його — саме перша книга — то ескізний огляд царювання Людовика Побожного¹⁶⁸, і зроблено його здебільша за життєписом, що написав Астроном. Але те, що там було розкидано й поставлено без широкого внутрішнього зв'язку, тут висвітлено історичним розумінням ходу подій, ба навіть доповнено цінними додатками. І надто цікаво переказує Нітард, як в-останнє розподілено імперію між трьома імператорськими синами: Лотарем, Людовиком та Карлом улітку 839 року¹⁶⁹... На початку другої книги Нітард описує непорозуміння, що повстали в державі по тому, як помер Людовик Побожний, і докладно каже далі, який продумано-лукавий був Лотар супроти братів, і боронить права Карла Лисого на дану йому частину імперії. Наприкінці свого тут оповідання описує він рішучий бій коло Фонтенуа, визначаючи, що писано це 18 жовтня того-ж-таки 841-го року¹⁷⁰... Третю книгу Нітард починає своєрідною авторською заявою¹⁷¹, що „він аж ніяк не хотів-би був писати про ті сумні речі, що їх доводиться йому, на свій жаль, чути про його народ, і про що йому самому ще важче говорити; та побоювання, що хто инший чого доброго заходиться змальовувати події й опише їх не так, як вони сталися навсправжки, приневолює його, як безпосереднього учасника тих подій, знову

взятися за яро та й написати третю книгу". І от, він розповідає в ній про другий похід Карла Лисого проти Лотаря та про лукаві плани останнього — роз'єднавши менших братів, розбити їх по одинці. Далі він повідомляє, що, як було зміцнено Страсбурзькою присягою спілку між Карлом Лисим і Людовиком Німецьким, Лотар мусів одійти від об'єднаних їхніх сил далеко на південь держави, до самих берегів Рони ¹⁷². І ось ще одна подробиця: кожна освічена людина повинна знати, що в третій книзі „Історій“ Нітарда збереглися для нащадків перші офіційні зразки німецької й французької мови, бо — кажучи словами автора — *Ludhuwicus romana, Carolus vero teudisca lingua iuraverunt...* ¹⁷³. Нарешті, в душі особистих виправдувань Нітард береться й за останню, себ-то четверту книгу своєї праці. В невеликій передмові ¹⁷⁴ він натякає, що охтініш за все покинув-би світ і пішов у ченці; проте вірний наказові державця, він продовжуватиме викладати, коли матиме деяке дозвілля, щоб власною працею охоронити майбутнє покоління від помилок. Отож, власне, 4-та книга „Історій“ Нітардових починається оповіданням про те, як Карло Лисий побачивсь з Людовиком Німецьким в Ахені влітку 842 р., і автор доводить її, на превеликий наш жаль, тільки по весну 843 року. Остання подія, про яку він згадує, це сонячна міна 19-го березня 843 року ¹⁷⁵). Так на диво обірваний текст, чого ніяк не можуть затушкувати хитро-мудрі міркування Г. Майера фон-Кнонау ¹⁷⁶, наводить на думку, що поодинокий середньовічний рукопис історичної праці Нітарда, який виходить з абатства св. Медарда в Суасоні й стосується тільки X-го стор., або зовсім не знає справного оригіналу, або сам дійшов до нас у неповному тексті. Проте ймовірніший, здається мені, той здогад, що наш автор просто не встиг ґрунтовно проредагувати свою працю, яка в такому вигляді нічого не говорить про Вердюнську угоду, складену на початку серпня р. 843.

Серйозне ставлення до роботи, що до неї взявсь автор, у звязку з чудовою освітою й незаперечною (не вважаючи на неминучу на той час партійність) любов'ю до істини, дали Нітардові спромогу добре розібратися в ході подій, в яких він і сам часто брав участь. Як було вже сказано, всеньку працю його перейнято історичним розумінням подій, і просто дивно, що, будши за вірного прибічника молодого Карла Лисого, він щиро й вільно оповідає, притамовуючи зайву, хоч і зрозумілу в умовах боротьби, пристрасність, і зовсім не звязує себе там, де обставини вимагали різкіших висловів, напр., в описі лукавства та подвійної гри Лотаревої ¹⁷⁷. У таких випадках слушність його підходу чудово стверджується рівнобіжними даними з інших сучасних джерел, а все це ще більш виділяє конкретну маніру Нітардового писання. В нього немає оповідань про небувалі й вигадані події, якими так часто визначаються середньовічні історичні твори. Немає в нього, як у світської людини, й того церковного настрою, що їм перейнято мало не всю середньовічну літературу:

ось ще чому сучасний історик залюбки читає невеличку Нітардову книжку! На жаль, приклад його не знайшов наслідувачів; вже й тоді літературу вважали за справу, переважно, клириків та ченців, і недурно Піпін Аквітанський весело сміявся був з Ермольда Чорного, коли той озброївся мечем, а не пером. Єдина велика хиба в Нітарда, як письменника, поруч з певною ідеалізацією Карла Лисого, що скрізь у нього виступає з усякими чеснотами й без найменших хиб, полягає в тім, що його твори не досить і нерівно оброблені з погляду форми. І як-раз це помічається особливо в останній книзі, де автор містить цілу низку заміток про події, що не тільки не стосуються до громадянської війни, а й сами собою є випадкові. Опріч того, спеціальні дослідники давно вже відзначили, що мова Нітардова, сама по собі хоч проста й нештучна, але не скрізь однаково чиста й правильна. Та це обвинувачення полегшується почасти тим, що Нітард був людина практичного життя й писав підчас походів — і йому, виходить, ніколи було думати про красу викладу; а почасти й тим, що, очевидно, важко уявити собі справжню форму історичної праці Нітардової, бо оригінальний рукопис її втрачено та й узагалі вона була мало відома за часів середньовіччя. Як-раз і могло статись, що багато з тих варваризмів, за які ще Пертц, хоч і не прямо¹⁷⁸, дорікав нашому авторові, сталися через неохайність або неуцтво переписувачів. Коли-б знайшовся другий і давніший кодекс, тоді, порівнявши варіанти, можна було-б краще розв'язати це питання.

Нітард проте був не єдина людина, що описала, як самовидець і учасник, боротьбу братів коло Фонтенуа. Так само й з боку Лотаря 1-го якийсь Ангільберт, що брав безпосередню участь у згаданій бійці, написав перейнятого глибоким почуттям вірша, що його тепер видав дбайливо й без ніяких скорочень Ернст Дюмлер — див. *Poetae latini aevi Carolini II*, 138 — 139:

*Fontaneto fontem dicunt, villam quoque rustici,
ubi strages et ruina Francorum de sanguine:
orrennt campi, orrennt silvae, orrennt ipsi paludes.*

*Gramen illud ros et imber nec humectat pluvia,
in quo fortes ceciderunt, proelio doctissimi,
pater, mater, soror, frater, quos amici fleverant...*

і далі, стор. 139:

*Laude pugna non est digna nec canatur melode,
Oriens, Meridianus, Occidens et Aquilo
plangant illos qui fuerunt illic casu mortui.*

*Maledicta dies illa, nec in anni circulo
numeretur, sed radatur ab omni memoria,
iubar solis illi desit, aurora crepusculo —*

себ-то: „Негідна слави та бійка, і нехай не співається про неї в пісні. Імперський схід, захід і північ оплакують тих, хто поліг там мертвий. Нехай буде проклятий той день, і нехай не лічиться

в річному колі, але нехай зовсім зітреється з пам'яті людської. Нехай блискуче сонце не освітлює його, а вранішня зоря не проганяє сутіни...“ Як бачимо, форму самого оповідання побудовано ритмічно— так званім трохаяїчним віршем (двохскладовими стопами, де за довгим складом іде короткий або без наголосу), але мова дуже нагадує важку й неправильну латину меровінзького часу з її дивними сполученнями окремих слів і цілих речень. Цікаво, що Людовик Німецький не знайшов серед своїх прибічників навіть і такого оспівувача славнозвісної битви 25 червня 841 р.

По тому, як розподілено імперію за Вердюнським договором 843 р., повстало троє національних держав: французька, німецька та італійська. Кожна з них жила своїм опрічним життям, мала своїх друзів і ворогів, цікавилася, переважно, своїми хатніми справами— це позначилося й на історіографії. Тепер не знаходимо вже просторих звідних літописів, які вбирали-б у себе огляд подій у всіх відомих частинах південно-західньої та північно-західньої Європи, як це трапляється часом у Великих Лорських анналах. Ні— пізніші літописні відомості говорять тільки про події або у Франції, або в Німеччині, або в Італії. Хоч сама форма запису й збереглася, себ-то: в літописах державні події були на першій плані, а місцеві— монастирські й інші— часто ледві позначалися, та проте літопис, як такий, уже втратив свій колишній характер і став національним. Правда, були окремі особи, що хотіли були навіть оглядати події в усенькій західній Європі, але їхні твори слід залічити до категорії тих усесвітніх хронік, які писали свого часу Євсевій Кесарійський, бл. Єронім, Беда Вельмишановний і інші, а не до літописів у властивім розумінні цього слова. Автори подібних хронік просто компілювали з відомих джерел, а не писали самостійно. Візьмімо, наприклад, усесвітню хроніку Адона, архієпископа В'єнського († 874), що її вперше видав у XVI в. М. Флацій¹⁷⁹. Цей твір, що уривки з нього до 814 року і весь дальший текст до року 867 можна бачити теж і в великій німецькій історичній колекції „*Monumenta Germaniae Historica*“¹⁸⁰, цікавий, найбільше, тим, що свідчить про живучість ще давнього напрямку в історіографії, який виробили були Євсевій Кесарійський та бл. Єронім. Вірний ідеї про непереривність існування Римської імперії, Адон розподілив події у пристосуванні до імператорів, причому Карла Великого з його наступниками: Людовиком Побожним, Лотарем I та Людовиком Німецьким, він поставив слідом за Костянтином VI та Ориною. І коли автор ніяк не міг зважитися, щоб в імперії Карла Великого бачити щось нове, а не продовження давнього, то й у розумінні подій бурхливої епохи 30-х років IX в. він так само не пішов далі за марні розмови про жахливе лукавство деяких імператорових супротивників¹⁸¹.

Инколи всесвітні хроніки писано було, як підручники. Так, наприклад, доволі простора хроніка єпископа Фрекульфа з Лізьє¹⁸² в Нормандії († по 852 році), яка в давніших і кращих рукописах зветься Всесвітньою історією й поділяється на дві нерівні частини, була чималою мірою написана на вжиток Карла Лисого в його шкільних студіях, як то бачимо з авторської присвяти другої частини праці — імператриці Юдиті¹⁸³. За звичайні джерела всесвітніх хронік IX в. є вже відомі нам Євсей — Єронім, Беда Вельмишановний та ще далі: Флор, Орозій, Проспер Аквітанський й Григор Турський, і для пізніших часів — Ісидір Севільський, Фредегар з його продовжниками, В. Лорські аннали і втрачена історична Компіляція до 805 р.¹⁸⁴. Але поруч з цими головними джерелами в усесвітніх хроніках трапляються инколи запозичення з місцевих анналів, що не дійшли до нас: напр., у Муассакській хроніці¹⁸⁵, оповідання якої доходить до 818 р., є витяги з аквітанських джерел. Оці ото випадкові додатки й приневолюють історика вдаватися до пізніших усесвітніх хронік, як до історичних джерел; інакше вони були-б цікаві просто, як історичний факт, що свідчить про певний напрямок у думках за даної епохи.

Примітки до I-го розділу.

¹⁾ Відповідні джерела та основну допомічну літературу для цього розділу вміщено у загальний перелік їх для всієї праці.

²⁾ *Thegani Vita Ludovici imperatoris*, с. 19—SS. II, 594; M. Bouquet VI, 78: *Lingua graeca et latina valde eruditus, sed graecam melius intellegere poterat quam loqui; latinam vero sicut naturalem aequaliter loqui poterat. Sensum vero in omnibus scripturis spiritalem et moralem, nec non et anagogem, optime poverat...* Порівняй також розділ 20-й, де мова йде про „occupatio psalmodiae et lectionum assiduitas“ Людовика Побожного.—В. Simson, *Jahrbücher I*, 33—46; H. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs 2*, 306.

³⁾ *Capitularia regum Francorum 1*, 357 № 174, с. 3; I, 304 № 150, с. 6.—Пор. H. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs 2*, 237; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands III*, 606.

⁴⁾ Як протилежність до звичайних монастирських анналів, так звані *Annales Laurissenses maiores* — хоч і в стислій, проте гарно опрацьованій формі — торкаються в сіх подій державних. Уперше в 50-х рр. минулого віку Леопольд ф. Ранке висловив відому свою гадку, що Великі Лорські аннали — службового характеру, і що за автора їх могла бути людина, тільки добре обізнана з ходом політичного життя краю або навіть спеціально покликана за дорученням того, від кого це залежало, щоб провадити літопис. Безперечно, це була духовна особа — але чи Айнгард? як гадав за це, з другого приводу, Г. Пертц. Так власне Л. фон-Ранке для всього вченого світу поставив нову цікаву проблему, за яку багато писали, але якої ще ніхто не здолав розв'язати так, щоб усіх переконати. Одно лиш здається мені безперечним, а власне — що В. Лорські аннали справді сполучені з двором. Порівняй Л. Беркуть, *Возникновение и характер средне-вѣковой анналистики*. Изд. 3, стор. 30—39. Варшава 1911.

⁵⁾ В. Simson, *Jahrbücher II*, 256 ff. Пор. Л. Беркуть, *Карль Великий и франкская образованность и литература его времени*, стр. 10—16. Варшава 1912.

⁶⁾ *Epistolae Carolini aevi IV. 1*, 7 — *Lupi abbatis Ferrariensis epistolae № 1...* *aliquantum quidem extulere caput satisque constitit veritate subnixum praeclarum Ciceronis*

dictum: *Honos alit artes, et accenduntur omnes ad studia gloriae. Nunc oneri sunt, qui aliquid discere affectant...*

⁷⁾ Ibid...: *Et nisi intercessisset inopia praeceptorum et longo situ collapsa priorum studia pene interissent... meae aviditati satisfacere forsitan potuissem* — пише про себе Луп Фер'єрський. Пор. ще *Epistolae Carolini aevi IV. 1, 44 № 35: Reviviscentem in his nostris regionibus sapientiam quosdam studiosissime colere pergratum habeo, sed hic haudquaquam mediocriter moveor, quod quidam nostrum partem illius appetentes insolenter partem repudiant. Omnium autem consensu nihil in ea est, quod iure excipi aut possit aut debeat. Quare apparet nos ipsos nobis esse contrarios, dum insipienter sapientiam consequi cogitamus.* До речі завважу, що цього останнього листа од Лупа Фер'єрського до ченця Еббарда з монастиря Сан-Жермен д'Оксерр писано було між 837 — 841 рр.

⁸⁾ Пор. А. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*⁹, 565 ff.; 606 — 607.

⁹⁾ Див. його передмову до видання „*Vita Caroli Magni*“, де між иншим читаємо: *Ideo regni a Deo sibi commissi nebulosam et, ut ita dicam, pene cecam latitudinem totius scientiae nova irradiatione et huic barbariei ante partim iucognita luminosam reddidit* — роз. Карло Великий... *Nunc vero relabentibus in contraria studiis lumen sapientie, quod minus deligitur, rarescit in plurimis.* — G. Waitz, *Einhardi Vita Caroli Magni. Editio quarta in 8°, p. XX—XXI (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 18^o0).*

¹⁰⁾ *Epistolae Carolini aevi IV. 1, 7 № 1: Nunc oneri sunt, qui aliquid discere affectant. Et velut in edito situs loco studiosos quosque immeriti vulgo suspectantes, si quid in eis culprae deprehenderint, id non humano vitio, sed qualitati disciplinarum assignant.* Відзначимо, що Луп Фер'єрський, що народивсь близько р. 805, а з р. 841 обіймав посаду абата бенедиктинського Фер'єрського монастиря, був передовсім великий учений — найбільше критик, і його філологічна діяльність, як влучно завважає М. Манітус, своїм характером нагадує пізніших італійських гуманістів. Пор. М. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 483—484; 485—490; А. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*⁹, 609 ff.

¹¹⁾ *Epistolae Carolini aevi IV, 44 — 45 № 35.* Самий лист писано було між 837 — 841 роками.

¹²⁾ *Epistolae Carolini aevi II, 597 № 4: Cum nostris temporibus tapescentibus studiis rarus quisque inveniatur quotidiana intentione promptissimus non solum ad disserendum, quae indiscussa sunt, sed etiam ad legendum quae iam a maioribus disserta sunt...* Пор. Ерр. IV. 1, 42 № 34: *Nunc litterarum studiis paene obsoletis...* Вважаю за потрібне зазначити, що екзегетичні праці єп. Клавдія Туринського й досі здебільша ще не видано; а проте, наш письменник, на мою гадку, був не тільки один з найрадикальніших церковних діячів першої половини IX віку († мабуть р. 827), але й взагалі належить до найсвітліших людей усенького середньовіччя. Не дарма йому закидали, що він хоче заснувати якусь нову секту та підкопується під давню католицьку віру; не дарма бачили в ньому небезпечного активіста, що в своєму Туринському діоцезі рішуче повстав проти пошанування образів, хрестів та святих, також проти звичайних подорожів на прощу до Риму і проти байки про зверхність ап. Петра, та що, заглиблюючись у суть первісного християнства, на пізніші церковні нашарування дивився, як на певного роду марновірство; і ось на церкву, що була за носія й ширителя цього марновірства, він нападавсь немилосердно гостро, і все: глум, сатира й жарт були йому за зброю в оцій боротьбі. Між иншим, це він визнав допомогу чи навіть втручання в людські справи святих за неможливі тому, що святі не знають нічого того, що діється на землі.

Загальне видання опублікованих писаннів єпископа Клавдія Туринського міститься у Migne'я, *Patrologiae cursus completus... Series latina t. CIV, 615—918.* Попередню замітку проти пошанування святих та реліквій я беру з „*Dungali Responsa contra perversas Claudii sententias*“ — Migne, I. c. CV, 466.

¹³⁾ *Epistolae Carolini aevi II, 592^{91—95}; II, 601: ...imperantibus fratribus in scola constitutis, quibus viva voce scripturas tradebam, precipiente pio principe Hludovico...*

¹⁴⁾ *Capitularia regum Francorum II, 37 № 196 IV: ...ne labor patris vestri... per incuriam, quod absit, labefactando non depercat.*

Miramur merito sapientis munera mentis
Doctrinam, mores, carmina, dicta, animum...
Nec minus exterius miramur sancta staturae
Incrementa tuae, membra, manus, faciem...

Треба зазначити, що молодий Валафрід Страбон каже тут від імени свого першого вчителя з райхенауської школи, Таттона.

²⁵⁾ SS. II, 586:

Sed potius scriptis recinentia scripta ministres,
Quis nos correctos admoneas, petimus...

²⁶⁾ SS. II, 586.

²⁷⁾ Пор. А. Ebert, Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters II, 164—165; М. Manitius, Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I, 311—312.

²⁸⁾ М. Manitius, I. c., I, 653—655.

²⁹⁾ U. Chevalier, Répertoire des sources historiques... Bio-Biographie II, 4402.

³⁰⁾ Thegani Vita Ludovici imp., c. 20. SS. II, 595; М. Bouquet VI, 78: *Omnia prudenter et caute agens, nihil indiscrete faciens praeter quod consiliariis suis magis credidit, quam opus esset.*

³¹⁾ У данім випадку цікаво порівняти увесь 19-й розділ його праці з 21—27 розділами Айнгардової „Vita Caroli Magni“ — SS. II, 455—457; G. Waitz, I c., p. 19—24. Hannoverae 1880.

³²⁾ Див. розд. 21 і 35. SS. II, 596. II, 598; М. Bouquet VI, 79. VI, 80.

³³⁾ Див. напр., розд. 20-й, де читаємо: *Quia iam dudum illa pessima consuetudo erat, ut ex vilissimis servis summi pontifices fierent...* — Я далі розділ 43: *Omnes enim episcopi molesti fuerant ei, тоб-то імператорові, et maxime hi, qui ex vilissima servili conditione honoratos habebat.* — SS. II, 597. II, 599; М. Bouquet VI, 78. VI, 82; пор. ще розд. 44: SS. II, 599; М. Bouquet VI, 82.

³⁴⁾ с. 50. SS. II, 601; М. Bouquet VI, 83. Дуже цікавий є і коротенький суди додток Тегана: *Quid subiectis faciant, nulli interrogandum opus est...*

³⁵⁾ с. 56. SS. II, 602; М. Bouquet VI, 85: *...et ibi — тоб-то на імперський сойм 835 р. — Ebo turpissimus rusticus venit.*

³⁶⁾ с. 44. SS. II, 593—600; М. Bouquet VI, 82.

³⁷⁾ SS. II, 592; М. Bouquet VI, 76.

³⁸⁾ с. 8. SS. II, 592; М. Bouquet VI, 76.

³⁹⁾ с. 9—14. SS. II, 593; М. Bouquet VI, 76—77.

⁴⁰⁾ с. 16—17. SS. II, 593—594; М. Bouquet VI, 77. Цікаве порівняння джерел, які стосуються до урочистого коронування Людовика Побожного у Реймсі від папи Стефана IV-го, що навіть для цього випадку привіз з собою з Риму найдорогоціннішу золоту корону, дають: Н. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs im Zeitalter der Karolinger* 2, 218—220b; В. Simson, *Jahrbücher* 1, 71—74. Проте сам Людовик Побожний завсіди вважав за початок свого імператорського правління день 28 січня р. 814-го.

⁴¹⁾ с. 19. SS. II, 594—595; М. Bouquet VI, 78.

⁴²⁾ Див. вище, стор. 12.

⁴³⁾ с. 20. SS. II, 595; М. Bouquet VI, 78.

⁴⁴⁾ Пор. А. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II⁹, 501. Тут наведено список тих єпископів, які лишилися вірні імператорові та на чолі яких стояв однокровний брат Людовика Побожного — Драгон, єп. Мецький.

⁴⁵⁾ с. 22—23. SS. II, 596; М. Bouquet VI, 79

⁴⁶⁾ SS. II, 596—597; М. Bouquet VI, 79—80.

⁴⁷⁾ с. 28: *... qui erat timidus super omnes homines. Sic enim cecinerunt ei domestici sui, ut aliquando pedem foris sepe ponere ausus non fuisset.*

⁴⁸⁾ с. 28: *... infidelitas... quam per suggestionem supradicti soceri sui... ostendit in patrem.*

⁴⁹⁾ SS. II, 597; М. Bouquet VI, 80.

⁵⁰⁾ Ibid.: *et illi inde indignati una cum Pippino germano eorum...*

- ⁶¹⁾ с. 36. SS. II, 597; M. Bouquet VI, 80:... et multis aliis perfidis... Supradicti impiū...
 Пор. ще с. 48, с. 54—55. SS. II, 600—602; M. Bouquet VI, 83—84.
- ⁶²⁾ Ibid.: quod impium est fari vel credi... Dixerunt... mentientes omnia.
- ⁶³⁾ с. 37. SS. II, 598; M. Bouquet VI, 81:... qui in omnibus laboribus patris adiutor eius extitit. Теган—єдине наше джерело, яке стверджує присутність Людовика Німецького на Німвегенському соймі.
- ⁶⁴⁾ с. 45—47. SS. II, 600; M. Bouquet VI, 83.
- ⁶⁵⁾ с. 42. SS. II, 598; M. Bouquet VI, 81: Imperator... audivit, ut iterum filii sui ad eum venire voluissent non pacifice; qui congregavit exercitum, perrexit obviam eis usque in magnum campum, qui est inter Argentoriam et Basilam, qui usque hodie nominatur Campu s-mendacii, ubi plurimorum fidelitas extincta est. Пор. B. Simson, Jahrbücher II, 44—52; H. Kohl, Annalen des fränk. Reichs 2, 276a. 278—279.
- ⁶⁶⁾ SS. II, 599; M. Bouquet VI, 82: Elegerunt tunc unum... qui erat ex originalium servorum stirpe, ut eum immaniter adflixisset cum confinctionibus caeterorum.
- ⁶⁷⁾ с. 50. SS. II, 601; M. Bouquet VI, 83.
- ⁶⁸⁾ с. 51. SS. II, 601; M. Bouquet VI, 83—84.
- ⁶⁹⁾ с. 52—53. SS. II, 601—602; M. Bouquet VI, 84.
- ⁷⁰⁾ с. 39—40. SS. II, 598; M. Bouquet VI, 81. — Пор. B. Simson, Jahrbücher II, 15 ff.; H. Kohl, Annalen des fränk. Reichs 2, 273a.
- ⁷¹⁾ Див. B. Simson, Jahrbücher II, 171 ff.; H. Kohl, Annalen des fränk. Reichs 2, 295—297.
- ⁷²⁾ с. 57. SS. II, 603; M. Bouquet VI, 85 бракує слів: qui adhuc imitator filiorum est supradictorum. Ці слова то, видимо, є пізніша вставка—можливо, навіть не самого Тегана, а його ановімного продовжувателя.
- ⁷³⁾ SS. II, 603; M. Bouquet VI, 85. ⁷⁴⁾ Див. стор. 11.
- ⁷⁵⁾ SS. II, 607 sq; M. Bouquet VI, 37 sq. Юліус фон-Ясмунд—Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Lieferung 11. Berlin 1850—звє її „das grössere Leben Kaiser Ludwigs des Frommen“.
- ⁷⁶⁾ Пор. розділ 49-ий життєпису, де читаємо: Cum et forenses non contra unam culpam semel commissam bis invehant, et nostra lex habeat non iudicare Deum bis in id ipsum... Окрім того, всенька середня частина авторської передмови виразно каже, що мова тут про людину, начитану в святому письмі. Відомий Мабільйон вважає, що Астроном навіть чернець.— SS. II, 636. II, 607; M. Bouquet VI, 114; VI, 87. Пор. B. Simson, Jahrbücher II, 295; H. Vildhaut, Handbuch der Quellenkunde S. 98. Чи не криється, справді, за іменням Астронома найученіший архикапелан імператора Герольд?
- ⁷⁷⁾ Я приєднуюся тут почасти до старої думки В. Гізебрехта—пор. B. Simson, Jahrbücher II, 298.
- ⁷⁸⁾ SS. II, 642—643; M. Bouquet VI, 120.
- ⁷⁹⁾ Напр., с. 27, с. 42.— SS. II, 621. II, 632; M. Bouquet VI, 100. VI, 109.
- ⁸⁰⁾ с. 62. SS. II, 646; M. Bouquet VI, 123.
- ⁸¹⁾ Пор. розділ 62-ий, де надзвичайно докладно описано передсмертну недугу Людовика Побожного. SS. II, 646—647; M. Bouquet VI, 124.
- ⁸²⁾ с. 44: Nam primum inter se primores quodam foedere coniurant, deinde minores sibi adgregant. Quorum pars mutationis semper cupida, more canum aviumque rapacium alienum detrimentum suum quaerunt fieri subpletionis augmentum... І наприкінці розділу: Redeunta ergo ad se regina, aliis quidem malis temperarunt, adclatationi autem consentientes vulgi.— Далі в розділі 45-му знаходимо таке порівняння: Imperatoria enim audita oratione, omnis facessit popularis tumultus... або ще цікавіше розділ 48-ий: adeo defectio in dies invaluit, ut... plebes contra imperatorem, adulando filiis eius, inruptionem facere minarentur. Quibus imperator viribus obniti non valens, filiis mandavit, ne se populari exponerent direptioni. Пор. також розділ 49-ий, де дуже мальовничо описано діяльність графів Бернгарда й Веріна на користь та для визволення Людовика Побожного, що його полонив Лотар— SS. II, 632; I, 634. II, 636; II, 637; M. Bouquet VI, 110—111. VI, 111. VI, 113—114; VI, 114.

⁸³⁾ M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 656.

⁸⁴⁾ Пор., напр., с. 41—42. SS. II, 630—632; M. Bouquet VI, 108—110.

⁸⁵⁾ Praefatio... Quorum — sc. maiorum — nos studium imitantes, nolimus esse vel praesentibus vel futuris invidi; sed actus vitamque amabilis atque orthodoxi imperatoris Ludovici... contradimus... пор. Einhardi Vita Caroli Magni „Praefatio“—за виданням Г. Вайтца.

⁸⁶⁾ Пор. Einhardi Vita Caroli Magni с. 9. SS. II, 447—448; G. Waitz, I. с., р. 9.

⁸⁷⁾ SS. II, 607; M. Bouquet VI, 87... posteriora autem, quia ego rebus interful palatinis... stilo contradidi.

⁸⁸⁾ Пор. розд. 63-й, де про вмираючого імператора сказано:... sed quod futurum poverat, gemebat. Окрім того, в розділі 56-му автор, ніби прозираючи майбутнє, згадує про смерть імператорського остіарія Рихарда, що вмер допіру наприкінці р. 842-го. SS. II, 647. II, 642; M. Bouquet VI, 124. VI, 119. Пор. B. Simson, *Jahrbücher II*, 167—примітка, і далі II, 243.

⁸⁹⁾ Він сам каже в передмові: acta vitamque... imperatoris Ludovici, stilo licet minus docto, contradimus.

⁹⁰⁾ B. Simson, *Jahrbücher II*, 299.

⁹¹⁾ Praefatio SS. II, 607; M. Bouquet VI, 87; Porro quae scripsi usque ad tempora imperii Adhemari nobilissimi et devotissimi monachi relatione addidici, qui ei coevus et connutritus est. Пор. B. Simson, *Jahrbücher II*, 297; A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters II*, 363. Anm. I.

⁹²⁾ M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 657.

⁹³⁾ ... Sobrietatem et sapientiam et iustitiam et virtutem, quibus nihil est dulcius in vita hominibus...

⁹⁴⁾ Пор. паралельну характеристику Терана: mitissimus principum... с. 50. SS. II, 601; M. Bouquet VI, 83.

⁹⁵⁾ В латинському перекладі Руфіна — див. B. Simson, *Jahrbücher II*, 295.

⁹⁶⁾ I. с., I, 657.

⁹⁷⁾ Порівн. другий розділ, де оповідається, що Карло Великий р. 778 перейшов з військом Піриней, щоб прийти на допомогу церкви, гнобленій від сарацин. Таке мотивування, певна річ, не відповідає дійсності і є, на мою думку, тільки наслідок того, як своєрідно в авторовій пам'яті відбилися давно минулі події. До речі казавши, продовження першого розділу справляє навіть вражіння якогось незначного витягу з спеціальної праці з історії Аквітанії — чи не черця Адемара?

⁹⁸⁾ с. 4. SS. II, 608—609; M. Bouquet VI, 88—89.

⁹⁹⁾ Ibid., с. 4.

¹⁰⁰⁾ с. 6. SS. II, 609—610; M. Bouquet VI, 89—90.

¹⁰¹⁾ Ibid., с. 6.

¹⁰²⁾ с. 7. SS. II, 610—611; M. Bouquet VI, 90.

¹⁰³⁾ с. 8. SS. II, 611; M. Bouquet VI, 90—91.

¹⁰⁴⁾ с. 13—16. SS. II, 612—615; M. Bouquet VI, 91—94.

¹⁰⁵⁾ с. 17—18. SS. II, 615—616; M. Bouquet VI, 94—95.

¹⁰⁶⁾ с. 19. SS. II, 617—618; M. Bouquet VI, 95—96.

¹⁰⁷⁾ с. 45. SS. II, 633—634; M. Bouquet VI, 111.

¹⁰⁸⁾ с. 59—63. SS. II, 643—647; M. Bouquet VI, 121—124.

¹⁰⁹⁾ с. 64. SS. II, 647—648; M. Bouquet VI, 124—125. Зосібна, нас цікавить речення: Quibus id agentibus, sicut plures mihi retulerunt, conversa facie in sinistram partem... bis dixit etc... imperator.

¹¹⁰⁾ Poetae latini aevi Carolini II, 5—91; Ermoldi Nigelli *Carmina*; SS. II, 647—523.

¹¹¹⁾ Пор. In honorem Ludovici lib. II, 139—150; III, 275—300... In laudem Pippini regis lib. I, 135—136:

Quae tibi, Rhene, dedi, Ligeri fortasse dedissem,
Si licitum patriam posse redire foret...

¹¹²⁾ In honorem Ludovici — Prologus 6. 9—11:

David psalmicanus...
Confer rusticulo, quo possim Caesaris in hoc
Eximii exiguo modulanter poscito rite
Carmine gesta loqui...

ibid. lib. I 9—10:

Cum sim rusticulus, norim nec claustra Camenae
Nec possim comptos promere in arte modos.

Навіть Ернст Дюмлер проминув таку цікаву подробицю, що добре з'ясовує літературні хиби Ермольда Чорного — людини простої, яка, видимо, не мала правильної методичної школи. Проте Ермольда треба визнати за специфічно книжну людину, і все це досить добре погоджується з пізнішим високим становищем нашого автора.

¹¹³⁾ In honorem Ludovici lib. IV, 138:

Cede armis, frater, litteram amato magis...

¹¹⁴⁾ In laudem Pippini regis — passim; пор. In honorem Ludovici lib. I 1—6.

¹¹⁵⁾ In honorem Ludovici lib. IV^{113—146} спец. вірші 135—136:

Huc egomet scutum humeris ensemque revinctum
Gessi, sed nemo me ferente dolet.

¹¹⁶⁾ In honorem Ludovici lib. 1₁₂. V⁶⁴⁹; In laudem Pippini regis lib. II^{201—206}.

¹¹⁷⁾ In honorem Ludovici lib. IV^{639—642}. IV⁵⁰⁵. — Пор. E. Dümmler, Poetae latini aevi Carolini II, 1 n. 8; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II⁹, 494.

¹¹⁸⁾ In honorem Ludovici lib. IV, 747—749:

Hoc tibi, Caesar, opus stolidi crocitate cicuta
Porrigit Ermoldus, exul, egenus, inops...

ibid. lib. IV^{768—764}:

Tu quoque digna sibi coniux, pulcherrima Iudith,
Quae secum imperii culmina iure tenes...

Повна назва поеми така: In honorem Hludovici Christianissimi Caesaris Augusti Ermoldi Nigelli exulis elegiaci carminis libri IV.

¹¹⁹⁾ In honorem Ludovici lib. IV^{765—766}, спец. вірш 758:

... Criminis obiecti me minus esse reum.

Пор. In laudem Pippini regis lib. II^{201—202}:

Haec tibi, rex, quondam verbis scriptisque solebam
Dicere, non ea quae composuere quidam...

¹²⁰⁾ Carmen Nigelli Ermoldi exulis in laudem gloriosissimi Pippini regis — Poetae latini aevi Carolini II, 79—91; SS. II, 516—523.

¹²¹⁾ In laudem Pippini regis lib. II^{201—206}; пор. ibid. II, 199—200: зразок двірської улесливості!

¹²²⁾ M. Bouquet VI, 675—676 № 16. 17. 18; пор. проте E. Dümmler, Poetae latini aevi Carol. II, 1; B. Simson, Jahrbücher I, 217. II, 121—122.

¹²³⁾ SS. II, 639; M. Bouquet VI, 117. Уважно розглянувши матеріял, що до цього питання стосується, я прийшов до висновку, що скептичні міркування Б. Сімсона повинні бути значною мірою обмежені і саме в тій їх частині, котра торкається тотожності Ермольда Чорного й абата Гермольда. Проте, сами вже дані географічного характеру виразно виключають здогад, що його висловив Л. Мура-торі... B. Simson, Jahrbücher II, 122 Anm. 5. Окрім того, загальна вказівка Б. Сімсона на те, що духовним особам заборонено було носити зброю, а значить, — Ермольд не

міг бути абатом, дуже хистка і, правду кажучи, ґрунтується на думці, що змішування церковної теорії з життєвою практикою не припустиме. Саме, навпаки: власне за Каролінзької доби єпископи й абати часто вирушають проти ворога в повному озброєнні і не вагаються взяти участь в рукопашному бою. Кілька подібних прикладів зібрано у Вайтца (G. Waitz, *Deutsche Verfassungsgeschichte* IV³, 595, Anm. I. Berlin 1835); я особисто в одних анналах IX віку, — *Ann. Vedastini* a. 880. SS. II. 198 — натрапив на таке речення: *Gozlinus... abba et exercitus, qui cum eo erat, statuunt Normannis bellum inferre.* Пор. *Ibid.*, G. Waitz IV³, 593—594.

¹²⁴) Отож, напр., він повідомляє, що після врочистого коронування Людовика Побожного в спів-імператора, 11 вересня 813 р. в Ахені, в імператорському пфальці, тоб-то палаці, уряджено врочистий обід: *In honorem Ludovici Lib. II, 76—76.*

¹²⁵) *Scriptores rerum Italicarum* II, 2, 13—80 під назвою: *De Gestis rebus Ludovici Pii Augusti ab anno 781 usque ad annum 826.* Звідси, вкупі з ученою передмовою Л Мураторі, передруковують: M. Bouquet, *Recueil des historiens des Gaules et de la France* VI, 3—66; J.-P. Migne, *Patrologiae cursus completus... Series latina* T. CV, 570—640. Тільки Г. Пертц і Е. Дюмлер користувалися для своїх видань обома рукописами, які збереглися.

¹²⁶) Пор. E. Dümmler. *Poetae latini aevi Carolini* II, 2 п. 5.

¹²⁷) Migne, *Patrologiae cursus completus ... Series latina* T. CIV—CV.

¹²⁸) Migne, *Patrologiae lat. t. CIV.* 147—158: *Liber contra insulsam vulgi opinionem.*

¹²⁹) Migne, *Patrologiae lat. t. CIV,* 29—70: *Liber adversus Felicem Urgellensem.*

¹³⁰) Migne, *Patrologiae lat. t. CIV,* 69—114: п'ять окремих робіт.

¹³¹) Migne, *Patrologiae lat. t. CIV.* 127—148: *De privilegio et iure sacerdotii.*

¹³²) Migne, *Patrologiae lat. t. CIV,* 199—228: *Liber de imaginibus sanctorum.*

¹³³) *Agobardi flebilis Epistola de divisione imperii Francorum inter haeredes Ludovici Pii* a. 833 — *Epistolae Carolini aevi* III, 223—226 № 15; Migne, *Patrolog. lat. t. CIV,* 287—292.

¹³⁴) B. Simson, *Jahrbücher* II. 1—7; H. Kohl, *Annalen des fränkischen Reichs im Zeltalter der Karolinger* 2, 268—270.

¹³⁵) *Epistolae Carolini aevi* III, 226 № 16, с. 2.

¹³⁶) *Epistolae Carolini aevi* III, 226—227 № 16, спеціально с. 4... *si nunc Gregorius papa inrationabiliter et ad pugnandum venit, merito et pugnatus et repulsus recedet; si autem pro quiete et pace populi et vestra laborare nititur bene et rationabiliter, obtemperandum est illi, non repugnandum.*

¹³⁷) *Epistolae Carolini aevi* III, 201—203 № 10; M. Bouquet VI, 359—360.

¹³⁸) B. Simson, *Jahrbücher* I, 288—290; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II², 494 ff.

¹³⁹) *Epistolae Carolini aevi* III, 203—206 № 11.

¹⁴⁰) *Liber Apologeticus pro filiis Ludovici Pii imperatoris adversus patrem.* — Migne *Patrologiae lat. t. CIV,* 307—320; з деякими скороченнями: M. Bouquet VI, 248—251

¹⁴¹) SS. XV. 1, 275—279.

¹⁴²) B. Simson, *Jahrbücher* I, 397—399.

¹⁴³) с. 1: *Audite haec, omnes gentes, audiat terra et plenitudo eius... et sciant et recogitent pariter domni et imperatoris Ludovici filios iuste fecisse et esse indignatos et bene sentire et intendere ad expurgandum paternum palatium a sordibus facinorum et iniquis factionibus...* Виклад самих обвинувачень міститься в другім та третім розділі: Migne, *Patrologiae lat. t. CIV,* 308—313.

¹⁴⁴) с. 4: *O domine deus caeli ac terrae, cur permisisti... imperatorem nostrum in tantam devenire negligentiam, ut videre nolit quibus malis circumdatus sit...*

¹⁴⁵) с. 12: *domnus dudum imperator...*; с. 13: *domnum quondam nostrum imperatorem... religiosissimo quondam imperatori.* Але спочатку, у 2-ім розділі другої книги, тоб-то за нашим загальним рахунком—у 8-му розділі, Людовик Побожний зветься: *christianissimus et piissimus imperator domnus Ludovicus...* Migne, *Patrologiae lat. t. CIV,* 316—320.

¹⁴⁶) с. 13: *pro quibus omnibus poenitentiis necessarium est religiosissimo quondam imperatori, ut redeat ad cor suum agatque poenitentiam...*

¹⁴⁷) *Agobardi Cartula de poenitentia ab imperatore acta* — Migne, *Patrologiae lat. t. CIV,* 319—324 з таким кінцем: *His gestis ego Agobardus indignus episcopus interfui et*

ось ще чому сучасний історик залюбки читає невеличку Нітардову книжку! На жаль, приклад його не знайшов наслідувачів; вже й тоді літературу вважали за справу, переважно, клириків та ченців, і недурно Піпін Аквітанський весело сміявся був з Ермольда Чорного, коли той озброївся мечем, а не пером. Єдина велика хиба в Нітарда, як письменника, поруч з певною ідеалізацією Карла Лисого, що скрізь у нього виступає з усякими чеснотами й без найменших хиб, полягає в тім, що його твори не досить і нерівно оброблені з погляду форми. І як-раз це помічається особливо в останній книзі, де автор містить цілу низку заміток про події, що не тільки не стосуються до громадянської війни, а й сами собою є випадкові. Опріч того, спеціальні дослідники давно вже відзначили, що мова Нітардова, сама по собі хоч проста й нештучна, але не скрізь однаково чиста й правильна. Та це обвинувачення полегшується почасти тим, що Нітард був людина практичного життя й писав підчас походів — і йому, виходить, ніколи було думати про красу викладу; а почасти й тим, що, очевидно, важко уявити собі справжню форму історичної праці Нітардової, бо оригінальний рукопис її втрачено та й узагалі вона була мало відома за часів середньовіччя. Як-раз і могло статись, що багато з тих варваризмів, за які ще Пертц, хоч і не прямо¹⁷⁸, дорікав нашому авторові, сталися через неохайність або неуцтво переписувачів. Коли-б знайшовся другий і давніший кодекс, тоді, порівнявши варіанти, можна було-б краще розв'язати це питання.

Нітард проте був не єдина людина, що описала, як самовидець і учасник, боротьбу братів коло Фонтенуа. Так само й з боку Лотаря 1-го якийсь Ангільберт, що брав безпосередню участь у згаданій бійці, написав перейнятого глибоким почуттям вірша, що його тепер видав дбайливо й без ніяких скорочень Ернст Дюмлер — див. *Poetae latini aevi Carolini II*, 138 — 139:

Fontaneto fontem dicunt, villam quoque rustici,
ubi strages et ruina Francorum de sanguine:
orrent campi, orrent silvae, orrent ipsi paludes.

Gramen illud ros et imber nec humectat pluvia,
in quo fortes ceciderunt, proello doctissimi,
pater, mater, soror, frater, quos amici fleverant...

і далі, стор. 139:

Laude pugna non est digna nec canatur melode,
Oriens, Meridianus, Occidens et Aquilo
plangent illos qui fuerunt illic casu mortui.

Maledicta dies illa, nec in anni circulo
numeretur, sed radatur ab omni memoria,
iubar solis illi desit, aurora crepusculo —

себ-то: „Негідна слави та бійка, і нехай не співається про неї в пісні. Імперський схід, захід і північ оплакують тих, хто поліг там мертвий. Нехай буде проклятий той день, і нехай не лічиться

в річному колі, але нехай зовсім зітреться з пам'яті людської. Нехай блискуче сонце не освітлює його, а вранішня зоря не проганяє сутіни...“ Як бачимо, форму самого оповідання побудовано ритмічно — так званим трохайчним віршем (двохскладовими стопами, де за довгим складом іде короткий або без наголосу), але мова дуже нагадує важку й неправильну латину меровінзького часу з її дивними сполученнями окремих слів і цілих речень. Цікаво, що Людовик Німецький не знайшов серед своїх прибічників навіть і такого оспівувача славнозвісної битви 25 червня 841 р.

По тому, як розподілено імперію за Вердюнським договором 843 р., повстало троє національних держав: французька, німецька та італійська. Кожна з них жила своїм опрічним життям, мала своїх друзів і ворогів, цікавилася, переважно, своїми хатніми справами — це позначилося й на історіографії. Тепер не знаходимо вже просторих звідних літописів, які вбирали-б у себе огляд подій у всіх відомих частинах південно-західньої та північно-західньої Європи, як це трапляється часом у Великих Лорських анналах. Ні — пізніші літописні відомості говорять тільки про події або у Франції, або в Німеччині, або в Італії. Хоч сама форма запису й збереглася, себ-то: в літописах державні події були на першій плані, а місцеві — монастирські й інші — часто ледві позначалися, та проте літопис, як такий, уже втратив свій колишній характер і став національним. Правда, були окремі особи, що хотіли були навіть оглядати події в усенькій західній Європі, але їхні твори слід залічити до категорії тих усесвітніх хронік, які писали свого часу Євсевій Кесарійський, бл. Єронім, Беда Вельмишановний і інші, а не до літописів у властивім розумінні цього слова. Автори подібних хронік просто компілювали з відомих джерел, а не писали самостійно. Візьмімо, наприклад, усесвітню хроніку Адона, архієпископа В'єнського († 874), що її вперше видав у XVI в. М. Флацій¹⁷⁹. Цей твір, що уривки з нього до 814 року і весь дальший текст до року 867 можна бачити теж і в великій німецькій історичній колекції „*Monumenta Germaniae Historica*“¹⁸⁰, цікавий, найбільше, тим, що свідчить про живучість ще давнього напрямку в історіографії, який виробили були Євсевій Кесарійський та бл. Єронім. Вірний ідеї про непереривність існування Римської імперії, Адон розподілив події у пристосуванні до імператорів, причому Карла Великого з його наступниками: Людовиком Побожним, Лотарем I та Людовиком Німецьким, він поставив слідом за Костянтином VI та Ориною. І коли автор ніяк не міг зважитися, щоб в імперії Карла Великого бачити щось нове, а не продовження давнього, то й у розумінні подій бурхливої епохи 30-х років IX в. він так само не пішов далі за марні розмови про жахливе лукавство деяких імператорових супротивників¹⁸¹.

Инколи всесвітні хроніки писано було, як підручники. Так, наприклад, доволі простора хроніка єпископа Фрекульфа з Лізьє¹⁸² в Нормандії († по 852 році), яка в давніших і кращих рукописах зветься Всесвітньою історією й поділяється на дві нерівні частини, була чималою мірою написана на вжиток Карла Лисого в його шкільних студіях, як то бачимо з авторської присвяти другої частини праці — імператриці Юдиті¹⁸³. За звичайні джерела всесвітніх хронік IX в. є вже відомі нам Євсей — Єронім, Беда Вельмишановний та ще далі: Флор, Орозій, Проспер Аквітанський й Григор Турський, і для пізніших часів — Ісидір Севільський, Фредегар з його продовжниками, В. Лорські аннали і втрачена історична Компіляція до 805 р.¹⁸⁴. Але поруч з цими головними джерелами в усесвітніх хроніках трапляються инколи запозичення з місцевих анналів, що не дійшли до нас: напр., у Муассакській хроніці¹⁸⁵, оповідання якої доходить до 818 р., є витяги з аквітанських джерел. Оці ото випадкові додатки й приневолюють історика вдаватися до пізніших усесвітніх хронік, як до історичних джерел; инакше вони були-б цікаві просто, як історичний факт, що свідчить про певний напрямок у думках за даної епохи.

Примітки до I-го розділу.

¹⁾ Відповідні джерела та основну допомічну літературу для цього розділу вміщено у загальний перелік їх для всієї праці.

²⁾ *Thegani Vita Ludovici imperatoris*, с. 19—SS. II, 594; M. Bouquet VI, 78: *Lingua graeca et latina valde eruditus, sed graecam melius intellegere poterat quam loqui; latinam vero sicut naturalem aequaliter loqui poterat. Sensus vero in omnibus scripturis spiritalem et moralem, nec non et anagogem, optime noverat...* Порівняй також роздл 20-й, де мова йде про „*occupatio psalmodiae et lectionum assiduitas*“ Людовика Побожного.—В. Simson, *Jahrbücher I*, 33—46; H. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs 2*, 306.

³⁾ *Capitularia regum Francorum 1*, 357 № 174, с. 3; I, 304 № 150, с. 6. — Пор. H. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs 2*, 237; A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*, 606.

⁴⁾ Як протилежність до звичайних монастирських анналів, так звані *Annales Laurissenses maiores* — хоч і в стислій, проте гарно опрацьованій формі — торкаються в сіх подій державних. Уперше в 50-х рр. минулого віку Леопольд ф. Ранке висловив відому свою гадку, що Великі Лорські аннали — службового характеру, і що за автора їх могла бути людина, тільки добре обізнана з ходом політичного життя краю або навіть спеціально покликана за дорученням того, від кого це залежало, щоб провадити літопис. Безперечно, це була духовна особа — але чи Айнгард? як гадав за це, з другого приводу, Г. Пертц. Так власне Л. фон-Ранке для всього вченого світу поставив нову цікаву проблему, за яку багато писали, але якої ще ніхто не здолав розв'язати так, щоб усіх переконати. Одно лиш здається мені безперечним, а власне — що В. Лорські аннали справді сполучені з двором. Порівняй Л. Беркуть, *Возникновение и характеръ средне-вѣковой анналистики*. Изд. 3, стор. 30—39. Варшава 1911.

⁵⁾ В. Simson, *Jahrbücher II*, 256 ff. Пор. Л. Беркуть, *Карль Великий и франкская образованность и литература его времени*, стр. 10—16. Варшава 1912.

⁶⁾ *Epistolae Carolini aevi IV*. 1, 7 — *Lupi abbatis Ferrariensis epistolae* № 1... *aliquantum quidem extulere caput satisque constitit veritate subnixum praeclarum Ciceronis*

dictum: *Honos alit artes, et accenduntur omnes ad studia gloriae. Nunc oneri sunt, qui aliquid discere affectant...*

⁷⁾ Ibid... *Et nisi intercessisset inopia praeceptorum et longo situ collapsa priorum studia pene interissent... meae aviditati satisfacere forsitan potuissem* — пише про себе Луп Фер'єрський. Пор. ще *Epistolae Carolini aevi IV. 1, 44 № 35: Reviviscentem in his nostris regionibus sapientiam quosdam studiosissime colere pergratum habeo, sed hic haudquaquam mediocriter moveor, quod quidam nostrum partem illius appetentes insolenter partem repudiant. Omnium autem consensu nihil in ea est, quod iure excipi aut possit aut debeat. Quare apparet nos ipsos nobis esse contrarios, dum insipienter sapientiam consequi cogitamus.* До речі завважу, що цього останнього листа од Лупа Фер'єрського до ченця Еббарда з монастиря Сан-Жермен д'Оксерр писано було між 837 — 841 pp.

⁸⁾ Пор. А. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*², 565 ff.; 606 — 607.

⁹⁾ Див. його передмову до видання „*Vita Caroli Magni*“, де між иншим читаємо: *Ideo regni a Deo sibi commissi nebulosam et, ut ita dicam, pene cecam latitudinem totius scientiae nova irradiatione et huic barbariei ante partim iucognita luminosam reddidit* — роз. Карло Великий... *Nunc vero relabentibus in contraria studiis lumen sapientie, quod minus deligitur, rarescit in plurimis.* — G. Waitz, *Einhardi Vita Caroli Magni. Editio quarta in 8°, p. XX—XXI (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae 1850).*

¹⁰⁾ *Epistolae Carolini aevi IV. 1, 7 № 1: Nunc oneri sunt, qui aliquid discere affectant. Et velut in edito situs loco studiosos quosque imœriti vulgo suspectantes, si quid in eis culpa deprehenderint, id non humano vitio, sed qualitati disciplinarum assignant.* Відзначимо, що Луп Фер'єрський, що народивсь близько р. 805, а з р. 841 обіймав посаду абата бенедиктинського Фер'єрського монастиря, був передовсім великий учений — найбільше критик, і його філологічна діяльність, як влучно завважає М. Маніціус, своїм характером нагадує пізніших італійських гуманістів. Пор. М. Manicius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 483—484; 485—490; А. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*², 609 ff.

¹¹⁾ *Epistolae Carolini aevi IV, 44 — 45 № 35.* Самий лист писано було між 837 — 841 роками.

¹²⁾ *Epistolae Carolini aevi II, 597 № 4: Cum nostris temporibus tapescentibus studiis rarus quisque inveniatur quotidiana intentione promptissimus non solum ad disserendum, quae indiscussa sunt, sed etiam ad legendum quae iam a maioribus disserta sunt...* Пор. Ерр. IV. 1, 42 № 34: *Nunc litterarum studiis paene obsoletis...* Вважаю за потрібне зазначити, що екзегетичні праці еп. Клавдія Туринського й досі здебільша ще не видано; а проте, наш письменник, на мою гадку, був не тільки один з найрадикальніших церковних діячів першої половини IX віку († мабуть р. 827), але й взагалі належить до найсвітліших людей усенького середньовіччя. Не дарма йому закидали, що він хоче заснувати якусь нову секту та підкопується під давню католицьку віру; не дарма бачили в ньому небезпечного активіста, що в своєму Туринському діоцезі рішуче повстав проти пошанування образів, хрестів та святих, також проти звичайних подорожів на прощу до Риму і проти байки про зверхність ап. Петра, та що, заглиблюючись у суть первісного християнства, на пізніші церковні нашарування дивився, як на певного роду марновірство; і ось на церкву, що була за носія й ширителя цього марновірства, він нападавсь немилосердно гостро, і все: глум, сатира й жарт були йому за зброю в оцій боротьбі. Між иншим, це він визнав допомогу чи навіть втручання в людські справи святих за неможливі тому, що святі не знають нічого того, що діється на землі.

Загальне видання опублікованих писаннів єпископа Клавдія Туринського міститься у Migne'я, *Patrologiae cursus completus... Series latina t. CIV, 615—918.* Попередню замітку проти пошанування святих та реліквій я беру з „*Dungali Responsa contra perversas Claudii sententias*“ — Migne, l. c. CV, 466.

¹³⁾ *Epistolae Carolini aevi II, 592^{21—22}; II, 601: ...imperantibus fratribus in scola constitutis, quibus viva voce scripturas tradebam, precipiente pio principe Hludovico...*

¹⁴⁾ *Capitularia regum Francorum II, 37 № 196 IV: ...ne labor patris vestri... per incuriam, quod absit, labefactando non depereat.*

¹⁵⁾ Тут я маю на увазі переважно ту частину Великих Лорських анналів, яка розпочинається р. 789-го та за автора якої в більшій чи меншій мірі вважають самого Айнгарда. Вчена й надзвичайно докладна робота Габрієля Монó — G. Monod, *Études critiques sur les sources de l'histoire Carolingienne*. Paris, 1898 — не тільки підбиває підсумки попереднім науковим розвідкам, але в багатьох пунктах висуває нові погляди на дане питання, пор. особливо розд. 2, § 6 книги...

¹⁶⁾ SS. I, 343 sq.

¹⁷⁾ SS. I, 423 sq.

¹⁸⁾ M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 673 — 674; пор. проте A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*², 658.

¹⁹⁾ S.S. I, 423—429. Автор, видимо, був романець і не цілком вільно володів латинською мовою; на довід цього можна навести, наприклад, таке речення під р. 832: *At domnus imperator graviter inde commotus est, nunquam aestimans filio suo debere contingere aut patris praesentiam fugere*. Г. Пертцові не раз доводилося пояснити попсовану латиню нашого автора: див. SS. I, 424 п. 6.7; SS. I, 425 п. 10 і т. и.; надто цікаве ще одне місце в тексті — SS. I, 427₂₁ — де „nullus“ вжито в значінні „хто-небудь“.

²⁰⁾ *Annalium Bertinianiorum pars secunda, auctore Prudentio*: SS. I, 429 — 454. Уже з самого початку Пруденцієвого тексту ми читаємо: *Quo in mense Iunio habito... dispositisque markis Hispaniae, Septimaniae sive Provinciae ad Aquisgrani reversus est* — розуміється Людовик Побожний.

²¹⁾ M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 345.

²²⁾ Так, він завсіди каже про Людовика Побожного: *dominus imperator*, а під р. 835 — SS. I, 428 — навіть: *religiosissimus imperator...*

²³⁾ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen in Mittelalter I*³, 199; *I*⁷, 232.

²⁴⁾ Пор. Н. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte*²... S. 136—138; M. Iansen und L. Schmitz — Kallenberg, I. c., S. 32—33.

²⁵⁾ Пор. A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters II*, 332 ff; M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 669 ff.

²⁶⁾ Migne, *Patrologiae cursus completus... Series latina t. CXXIV*, 979 — 1072; t. CXXVI, 279—648.

²⁷⁾ Migne, *Patrologie cursus completus... Series latina t. CXXV*, 620—772; 983—1070.

²⁸⁾ *Poetae latini aevi Carolini III*, 409—420.

²⁹⁾ *Thegani Vita Ludovici imperatoris* — SS. II, 592—603; M. Bouquet VI, 74—85, під заголовком: *Opus Thegani... De Gestis domni Ludovici pii imperatoris*.

³⁰⁾ *Vita Ludovici imperatoris* — SS. II, 607—648; M. Bouquet VI, 87—125.

³¹⁾ *Walafridi Strabonis Praefatio* — SS. II, 589—590; M. Bouquet VI, 73.

³²⁾ ... *Thegan, natlone Francus, Trevirensis ecclesiae chorepiscopus* — з передмови Валафріда Страбона... Завважу, що інститут хорепіскопату (*χωρεπίσκοποι*) запроваджено у франкській державі тільки у VIII в., і що існував він дуже недовгий час. „Zur Unterstützung der Bischöfe in den eigentlich bischöflichen Amtsgeschäften standen ihnen in grösseren Diözesen, besonders auch im Missionsgebiet, Chorbischöfe zur Seite. Sie waren, wie es scheint, nicht selten für bestimmte Bezirke aufgestellt und hatten dort warscheinlich die generelle Vertretung des Bischofs. Nun begannen zwar im Westen des Reichs schon unter Ludwig d. Fr. die Bestrebungen, den Chorepiscopat zu beseitigen. Aber sie fanden in Deutschland keine Zustimmung...“ — пише А. Гаук; далі в своїй зразковій праці він зазначає, що 8-й канон Мецького синоду р. 888-го виразно свідчить про знищення хорепіскопату у Франції вже наприкінці IX віку. Але в Німеччині про зазначений церковний інститут згадують ще в X і навіть XI віці. Пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*², 721—723; 203₂, 230. 463₂, 469₁; A. Werminghoff, *Verfassungsgeschichte der deutschen Kirche im Mittelalter*. 2-te Aufl., S. 23. Leipzig 1913.

³³⁾ SS. II, 586: *Carmina pygmei mittam, simul atque gigantis...*

³⁴⁾ SS. II, 585—586; M. Bouquet VI, 72:

His tibi versiculis, doctor sanctissime Degan,
Tatto humilis mittit verba salutis ovans

.....

Miramur merito sapientis munera mentis
Doctrinam, mores, carmina, dicta, animum...
Nec minus exterius miramur sancta staturae
Incrementa tuae, membra, manus, faciem...

Треба зазначити, що молодий Валафрід Страбон каже тут від імени свого першого вчителя з райхенауської школи, Таттона.

³⁵⁾ SS. II, 586:

Sed potius scriptis recinentia scripta ministres,
Quis nos correctos admoneas, petimus...

³⁶⁾ SS. II, 586.

³⁷⁾ Пор. А. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters II*, 164—165; М. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 311—312.

³⁸⁾ М. Manitius, *l. c.*, I, 653—655.

³⁹⁾ U. Chevallier, *Répertoire des sources historiques... Bio-Biographie II*, 4402.

⁴⁰⁾ *Thegani Vita Ludovici imp.*, с. 20. SS. II, 595; М. Bouquet VI, 78: *Omnia prudenter et caute agens, nihil indiscrete faciens praeter quod consiliariis suis magis credidit, quam opus esset.*

⁴¹⁾ У данім випадку цікаво порівняти увесь 19-й розділ його праці з 21—27 розділами Айнгардової „*Vita Caroli Magni*“ — SS. II, 455—457; G. Waitz, *l. c.*, р. 19—24. *Hanpovergae* 1880.

⁴²⁾ Див. розд. 21 і 35. SS. II, 596. II, 598; М. Bouquet VI, 79. VI, 80.

⁴³⁾ Див. напр., розд. 20-й, де читаємо: *Quia iam dudum illa pessima consuetudo erat, ut ex villissimis servis summi pontifices fierent...* — й далі розділ 43: *Omnes enim episcopi molesti fuerant ei, тоб-то імператорові, et maxime hi, qui ex villissima servili conditione honoratos habebat.* — SS. II, 597. II, 599; М. Bouquet VI, 78. VI, 82; пор. ще розд. 44: SS. II, 599; М. Bouquet VI, 82.

⁴⁴⁾ с. 50. SS. II, 601; М. Bouquet VI, 83. Дуже цікавий є і коротенький сюди додаток Тегана: *Quid subiectis faciant, nulli interrogandum opus est...*

⁴⁵⁾ с. 56. SS. II, 602; М. Bouquet VI, 85: *...et ibi — тоб-то на імперський сойм 835 р. — Ebo turpissimus rusticus venit.*

⁴⁶⁾ с. 44. SS. II, 599—600; М. Bouquet VI, 82.

⁴⁷⁾ SS. II, 592; М. Bouquet VI, 76.

⁴⁸⁾ с. 8. SS. II, 592; М. Bouquet VI, 76.

⁴⁹⁾ с. 9—14. SS. II, 593; М. Bouquet VI, 76—77.

⁵⁰⁾ с. 16—17. SS. II, 593—594; М. Bouquet VI, 77. Цікаве порівняння джерел, які стосуються до урочистого коронування Людовика Побожного у Реймсі від папи Стефана IV-го, що навіть для цього випадку привіз з собою з Риму найдорогоціннішу золоту корону, дають: Н. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs im Zeitalter der Karolinger* 2, 218—220b; В. Simson, *Jahrbücher* I, 71—74. Проте сам Людовик Побожний завсіди вважав за початок свого імператорського правління день 28 січня р. 814-го.

⁵¹⁾ с. 19. SS. II, 594—595; М. Bouquet VI, 78.

⁵²⁾ Див. вище, стор. 12.

⁵³⁾ с. 20. SS. II, 595; М. Bouquet VI, 78.

⁵⁴⁾ Пор. А. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*, 501. Тут наведено список тих єпископів, які лишилися вірні імператорові та на чолі яких стояв однокровний брат Людовика Побожного — Драгон, єп. Мецький.

⁵⁵⁾ с. 22—23. SS. II, 596; М. Bouquet VI, 79.

⁵⁶⁾ SS. II, 596—597; М. Bouquet VI, 79—80.

⁵⁷⁾ с. 28: *... qui erat timidus super omnes homines. Sic enim cecinerunt ei domestici sui, ut aliquando pedem foris sepe ponere ausus non fuisset.*

⁵⁸⁾ с. 28: *... infidelitas... quam per suggestionem supradicti soceri sui... ostendit in patrem.*

⁵⁹⁾ SS. II, 597; М. Bouquet VI, 80.

⁶⁰⁾ *Ibid.*: *et illi inde indignati una cum Pippino germano eorum...*

⁶¹⁾ с. 36. SS. II, 597; M. Bouquet VI, 80:... et multis aliis perfidis... Supradicti imp̄ii... Пор. ще с. 48, с. 54—55. SS. II, 600—602; M. Bouquet VI, 83—84.

⁶²⁾ *ibid.*: quod impium est fari vel credi... Dixerunt... mentientes omnia.

⁶³⁾ с. 37. SS. II, 598; M. Bouquet VI, 81:... qui in omnibus laboribus patris adiutor eius extitit. Теган—єдине наше джерело, яке стверджує присутність Людовика Німецького на Німвергенському соймі.

⁶⁴⁾ с. 45—47. SS. II, 600; M. Bouquet VI, 83.

⁶⁵⁾ с. 42. SS. II, 598; M. Bouquet VI, 81: Imperator... audivit, ut iterum filii sui ad eum venire voluissent non pacifice; qui congregavit exercitum, perrexit obviam eis usque in magnam campum, qui est inter Argentoriam et Basiliam, qui usque hodie nominatur *C a m p u s m e n d a c i i*, ubi plurimorum fidelitas extincta est. Пор. B. Simson, *Jahrbücher* II, 44—52; H. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs* 2, 276a. 278—279.

⁶⁶⁾ SS. II, 599; M. Bouquet VI, 82: Elegerunt tunc unum... qui erat ex originalium servorum stirpe, ut eum immaniter adflixisset cum confinctionibus caeterorum.

⁶⁷⁾ с. 50. SS. II, 601; M. Bouquet VI, 83.

⁶⁸⁾ с. 51. SS. II, 601; M. Bouquet VI, 83—84.

⁶⁹⁾ с. 52—53. SS. II, 601—602; M. Bouquet VI, 84.

⁷⁰⁾ с. 39—40. SS. II, 598; M. Bouquet VI, 81. — Пор. B. Simson, *Jahrbücher* II, 15 ff.; H. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs* 2, 273a.

⁷¹⁾ Див. B. Simson, *Jahrbücher* II, 171 ff.; H. Kohl, *Annalen des fränk. Reichs* 2, 295—297.

⁷²⁾ с. 57. SS. II, 603; M. Bouquet VI, 85 бракує слів: qui adhuc imitator filiorum est supradictorum. Ці слова то, видимо, є пізніша вставка — можливо, навіть не самого Тегана, а його анонімого продовжувателя.

⁷³⁾ SS. II, 603; M. Bouquet VI, 85.

⁷⁴⁾ Див. стор. 11.

⁷⁵⁾ SS. II, 607 sq; M. Bouquet VI, 37 sq. Юліус фон-Ясмунд — *Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit. Lieferung 11. Berlin 1850* — зве її „das grössere Leben Kaiser Ludwigs des Frommen“.

⁷⁶⁾ Пор. розділ 49-ий життєпису, де читаємо: Cum et forenses non contra unam culpam semel commissam bis invehant, et nostra lex habeat non iudicare Deum bis in id ipsum... Окрім того, вся середня частина авторської передмови виразно каже, що мова тут про людину, начитану в святому письмі. Відомий Мабільйон вважає, що Астроном навіть чернець. — SS. II, 636. II, 607; M. Bouquet VI, 114; VI, 87. Пор. B. Simson, *Jahrbücher* II, 295; H. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde* S. 98. Чи не криється, справді, за іменням Астронома найученіший архікапелан імператора Герольд?

⁷⁷⁾ Я приєднуюся тут почасти до старої думки В. Гізебрехта — пор. B. Simson, *Jahrbücher* II, 298.

⁷⁸⁾ SS. II, 642—643; M. Bouquet VI, 120.

⁷⁹⁾ Напр., с. 27, с. 42. — SS. II, 621. II, 632; M. Bouquet VI, 100. VI, 109.

⁸⁰⁾ с. 62. SS. II, 646; M. Bouquet VI, 123.

⁸¹⁾ Пор. розділ 62-ий, де надзвичайно докладно описано передсмертну недугу Людовика Побожного. SS. II, 646—647; M. Bouquet VI, 124.

⁸²⁾ с. 44: Nam primum inter se primores quodam foedere coniurant, deinde minores sibi adgregant. Quorum pars mutationis semper cupida, more canum aviumque rapatum alienum detrimentum suum quaerunt fieri subpletionis augmentum... і наприкінці розділу: Redeunta ergo ad se regina, aliis quidem malis temperarunt, adclamationi autem consentientes vulgi. — Далі в розділі 45-му знаходимо таке порівняння: Imperatoria enim audita oratione, omnis facessit popularis tumultus... або ще цікавіше розділ 48-ий: adeo defectio in dies invaluit, ut... plebei contra imperatorem, adulando filiis eius, inruptionem facere minarentur. Quibus imperator viribus obniti non valens, filiis mandavit, ne se populari exponerent direptioni. Пор. також розділ 49-ий, де дуже мальовничо описано діяльність графів Бернгарда й Веріна на користь та для визволення Людовика Побожного, що його полонив Лотар — SS. II, 632; I, 634. II, 636; II, 637; M. Bouquet VI, 110—111. VI, 111. VI, 113—114; VI, 114.

⁸⁵) M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 656.

⁸⁶) Пор., напр., с. 41—42. SS. II, 630—632; M. Bouquet VI, 108—110.

⁸⁷) Praefatio... Quorum — sc. malorum — nos studium imitantes, nolimus esse vel praesentibus vel futuris invidi; sed actus vitamque amabilis atque orthodoxi imperatoris Ludovici... contradimus... пор. Einhardi *Vita Caroli Magni*, „Praefatio“ — за виданням Г. Вайтца.

⁸⁸) Пор. Einhardi *Vita Caroli Magni* с. 9. SS. II, 447—448; G. Waitz, I. c., p. 9.

⁸⁹) SS. II, 607; M. Bouquet VI, 87... posteriora autem, quia ego rebus interful palatinis... stilo contradidi.

⁹⁰) Пор. розд. 63-й, де про вмиряючого імператора сказано:... sed quod futurum poverat, gemebat. Окрім того, в розділі 56-му автор, ніби прозираючи майбутнє, згадує про смерть імператорського остварія Рихарда, що вмер допіру наприкінці р. 842-го. SS. II, 647. II, 642; M. Bouquet VI, 124. VI, 119. Пор. B. Simson, *Jahrbücher II*, 167—примітка, і далі II, 243.

⁹¹) Він сам каже в передмові: acta vitamque... imperatoris Ludovici, stilo licet minus docto, contradimus.

⁹²) B. Simson, *Jahrbücher II*, 299.

⁹³) Praefatio SS. II, 607; M. Bouquet VI, 87; Porro quae scripsi usque ad tempora imperii Adhemari nobilissimi et devotissimi monachi relatione addidici, qui ei coevus et connutritus est. Пор. B. Simson, *Jahrbücher II*, 297; A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters II*, 363. Anm. 1.

⁹⁴) M. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 657.

⁹⁵) ... Sobrietatem et sapientiam et iustitiam et virtutem, quibus nihil est dulcius in vita hominibus...

⁹⁶) Пор. паралельну характеристику Тегана: mitissimus principum... с. 50. SS. II, 601; M. Bouquet VI, 83.

⁹⁷) В латинському перекладі Руфіна — див. B. Simson, *Jahrbücher II*, 295.

⁹⁸) I. c., I, 657.

⁹⁹) Порівн. другий розділ, де оповідається, що Карло Великий р. 778 перейшов з військом Піринеї, щоб прийти на допомогу церкві, гнобленій від сарацин. Таке мотивування, певна річ, не відповідає дійсності і є, на мою думку, тільки наслідок того, як своєрідно в авторівій пам'яті відбилися давно минулі події. До речі казавши, продовження першого розділу справляє навіть вражіння якогось незначного витягу з спеціальної праці з історії Аквітанії — чи не черця Адемара?

¹⁰⁰) с. 4. SS. II, 608—609; M. Bouquet VI, 88—89.

¹⁰¹) Ibid., с. 4.

¹⁰²) с. 6. SS. II, 609—610; M. Bouquet VI, 89—90.

¹⁰³) Ibid., с. 6.

¹⁰⁴) с. 7. SS. II, 610—611; M. Bouquet VI, 90.

¹⁰⁵) с. 8. SS. II, 611; M. Bouquet VI, 90—91.

¹⁰⁶) с. 13—16. SS. II, 612—615; M. Bouquet VI, 91—94.

¹⁰⁷) с. 17—18. SS. II, 615—616; M. Bouquet VI, 94—95.

¹⁰⁸) с. 19. SS. II, 617—618; M. Bouquet VI, 95—96.

¹⁰⁹) с. 45. SS. II, 633—634; M. Bouquet VI, 111.

¹¹⁰) с. 59—63. SS. II, 643—647; M. Bouquet VI, 121—124.

¹¹¹) с. 64. SS. II, 647—648; M. Bouquet VI, 124—125. Зосібна, нас цікавить речення: Quibus id agentibus, sicut plures mihi retulerunt, conversa facie in sinistram partem... bis dixit etc... imperator.

¹¹²) Poetae latini aevi Carolini II, 5—91; Ermoldi Nigelli *Carmina*; SS. II, 647—523.

¹¹³) Пор. In honorem Ludovici lib. II, 139—150; III, 275—300... In laudem Pippini regis lib. I, 135—136:

Quae tibi, Rhene, dedi, Ligeri fortasse dedissem,
Si licitum patriam posse redire foret...

¹¹²⁾ In honorem Ludovici — Prologus 6. 9—11:

David psalmicanus....
Confer rusticulo, quo possim Caesaris in hoc
Eximii exiguo modulariter poscito rite
Carminis gesta loqui...

ibid. lib. I 9—10:

Cum sim rusticulus, norim nec claustra Camenae
Nec possim comptos promere in arte modos.

Навіть Ернст Дюмлер проминув таку цікаву подробицю, що добре з'ясовує літературні хиби Ермольда Чорного — людини простої, яка, видимо, не мала правильної методичної школи. Проте Ермольда треба визнати за специфічно книжну людину, і все це досить добре погоджується з пізнішим високим становищем нашого автора.

¹¹³⁾ In honorem Ludovici lib. IV, 138:

Cede armis, frater, litteram amato magis...

¹¹⁴⁾ In laudem Pippini regis — passim; пор. In honorem Ludovici lib. I 1—6.

¹¹⁵⁾ In honorem Ludovici lib. IV 113—146 спец. вірші 135—136:

Huc egomet scutum humeris enseque revinctum
Gessi, sed nemo me feriente dolet.

¹¹⁶⁾ In honorem Ludovici lib. 118. V⁶⁴⁹; In laudem Pippini regis lib. II^{201—206}.

¹¹⁷⁾ In honorem Ludovici lib. IV^{639—649}. IV¹⁰⁵. — Пор. E. Dümmler, Poetae latini aevi Carolini II, 1 n. 8; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II⁴, 494.

¹¹⁸⁾ In honorem Ludovici lib. IV, 147—149:

Hoc tibi, Caesar, opus stolidi crocitate cicuta
Porrigit Ermoldus, exuli, egenus, inops...

ibid. lib. IV^{768—764}:

Tu quoque digna sibi coniux, pulcherrima Iudith,
Quae secum imperii culmina iure tenes...

Повна назва поеми така: In honorem Hludovici Christianissimi Caesaris Augusti Ermoldi Nigelli exulis elegiaci carminis libri IV.

¹¹⁹⁾ In honorem Ludovici lib. IV^{765—766}, спец. вірш 758:

... Criminis obiecti me minus esse reum.

Пор. In laudem Pippini regis lib. II^{201—202}:

Haec tibi, rex, quondam verbis scriptisque solebam
Dicere, non ea quae composuere quidam...

¹²⁰⁾ Carmen Nigelli Ermoldi exulis in laudem gloriosissimi Pippini regis — Poetae latini aevi Carolini II, 79—91; SS. II, 516—523.

¹²¹⁾ In laudem Pippini regis lib. II^{201—206}; пор. ibid. II, 199—200: зразок двірської улесливості!

¹²²⁾ M. Bouquet VI, 675—676 № 16. 17. 18; пор. проте E. Dümmler, Poetae latini aevi Carol. II, 1; B. Simson, Jahrbücher I, 217. II, 121—122.

¹²³⁾ SS. II, 639; M. Bouquet VI, 117. Уважно розглянувши матеріял, що до цього питання стосується, я прийшов до висновку, що скептичні міркування Б. Сімсона повинні бути значною мірою обмежені і саме в тій їх частині, котра торкається тотожності Ермольда Чорного й абата Гермольда. Проте, сами вже дані географічного характеру виразно виключають здогад, що його висловив Л. Мураторі... B. Simson, Jahrbücher II, 122 Anm. 5. Окрім того, загальна вказівка Б. Сімсона на те, що духовним особам заборонено було носити зброю, а значить, — Ермольд не

міг бути абатом, дуже хистка і, правду кажучи, ґрунтується на думці, що змішування церковної теорії з життєвою практикою не припустиме. Саме, навпаки: власне за Каролінзької доби єпископи й абати часто вирушають проти ворога в повному озброєнні і не вагаються взяти участь в рукопашному бою. Кілька подібних прикладів зібрано у Вайтца (*G. Waitz, Deutsche Verfassungsgeschichte IV*³, 595. Anm. I. Berlin 1885); я особисто в одних анналах IX віку, — *Ann. Vedastini a. 880. SS. II, 198* — натрапив на таке речення: *Gozlinus... abba et exercitus, qui cum eo erat, statuunt Normannis bellum inferre.* Пор. *ibid.*, *G. Waitz IV*³, 593—594.

¹²⁴) Отож, напр., він повідомляє, що після врочистого коронування Людовика Побожного в спів-імператора, 11 вересня 813 р. в Ахені, в імператорському пфальці, тоб-то палаці, уряджено врочистий обід: *In honorem Ludovici Lib. II, 75—76.*

¹²⁵) *Scriptures rerum Italicarum II, 2, 13—80* під назвою: *De Gestis rebus Ludovici Pii Augusti ab anno 781 usque ad annum 826.* Звідси, вкупі з ученою передмовою Л. Мураторі, передруковують: *M. Bouquet, Recueil des historiens des Gaules et de la France VI, 3—66; J.-P. Migne, Patrologiae cursus completus... Series latina T. CV, 570—640.* Тільки Г. Перті і Е. Дюмлер користувалися для своїх видань обома рукописами, які збереглися.

¹²⁶) Пор. *E. Dümmler. Poetae latini aevi Carolini II, 2 n. 5.*

¹²⁷) *Migne, Patrologiae cursus completus ... Series latina T. CIV—CV.*

¹²⁸) *Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 147—158: Liber contra insulsam vulgi opinionem.*

¹²⁹) *Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 29—70: Liber adversus Felicem Urgellensem.*

¹³⁰) *Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 69—114: п'ять окремих робіт.*

¹³¹) *Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 127—148: De privilegio et iure sacerdotii.*

¹³²) *Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 199—228: Liber de imaginibus sanctorum.*

¹³³) *Agobardi flebilis Epistola de divisione imperii Francorum inter haeredes Ludovici Pii a. 833 — Epistolae Carolini aevi III, 223—226 № 15; Migne, Patrolog. lat. t. CIV, 287—292.*

¹³⁴) *B. Simson, Jahrbücher II, 1—7; H. Kohl, Annalen des fränkischen Reichs im Zeitalter der Karolinger 2, 268—270.*

¹³⁵) *Epistolae Carolini aevi III, 226 № 16, c. 2.*

¹³⁶) *Epistolae Carolini aevi III, 226—227 № 16, спеціально c. 4... si nunc Gregorius papa irrationabiliter et ad pugandum venit, merito et pugnatus et repulsus recedet; si autem pro quiete et pace populi et vestra laborare nititur bene et rationabiliter, obtemperandum est illi, non repugnandum.*

¹³⁷) *Epistolae Carolini aevi III, 201—203 № 10; M. Bouquet VI, 359—360.*

¹³⁸) *B. Simson, Jahrbücher I, 288—290; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II², 494 ff.*

¹³⁹) *Epistolae Carolini aevi III, 203—206 № 11.*

¹⁴⁰) *Liber Apologeticus pro filiis Ludovici Pii imperatoris adversus patrem. — Migne Patrologiae lat. t. CIV, 307—320; з деякими скороченнями: M. Bouquet VI, 248—251*

¹⁴¹) *SS. XV, 1, 275—279.*

¹⁴²) *B. Simson, Jahrbücher I, 397—399.*

¹⁴³) *c. 1: Audite haec, omnes gentes, audiat terra et plenitudo eius... et sciant et recogitent pariter domni et imperatoris Ludovici filios iuste fecisse et esse indignatos et bene sentire et intendere ad expurgandum paternum palatium a sordibus facinorum et iniquis factionibus... Виклад самих обвинувачень міститься в другім та третім розділі: *Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 308—313.**

¹⁴⁴) *c. 4: O domine deus caeli ac terrae, cur permisisti... imperatorem nostrum in tantam devenire negligentiam, ut videre nollit quibus malis circumdatus sit...*

¹⁴⁵) *c. 12: domnus dudum imperator...; c. 13: domnum quondam nostrum imperatorem... religiosissimo quondam imperatori. Але спочатку, у 2-ім розділі другої книги, тоб-то за нашим загальним рахунком—у 8-му розділі, Людовик Побожний зветься: christianissimus et piissimus imperator domnus Ludovicus... *Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 316—320.**

¹⁴⁶) *c. 13: pro quibus omnibus poenitentibus necessarium est religiosissimo quondam imperatori, ut redeat ad cor suum agatque poenitentiam...*

¹⁴⁷) *Agobardi Cartula de poenitentia ab imperatore acta — Migne, Patrologiae lat. t. CIV, 319—324 з таким кінцем: His gestis ego Agobardus indignus episcopus interfui et*

mellioribus consonans et consentiens iudicavi et manu propria signans subscripsi. Інших єпископських протоколів не збереглося, а наведеного тут знову видав А. Борешій — *Capitularia regum Francorum II*, 56—57...

¹⁴⁹⁾ *Epistolae Carolini aevi III*, 150—239.

¹⁴⁹⁾ *Epistolae Carolini aevi III*, 403—415 № 15: De honore parentibus exhibendo, de innocentibus iudiciis non condemnandis...

¹⁵⁰⁾ *Poetae latini aevi Carolini II*, 559—564. Завважу, що Флор був у близьких стосунках політичних і літературних і з самим Агобардом Ліонським, і з заступниками його на кафедрі: Амулоном і Ремігієм.

¹⁵¹⁾ *Vita s. Benedicti abbatis Anianensis...* SS. XV, 200—220.

¹⁵²⁾ Migne, *Patrologiae lat. t. CVI*, 121—388. Із праць єп. Іони Орлеанського треба визначити: *Opusculum de institutione regia*, що його автор коло р. 834 підніс королеві Піпінюві Аквітанському, та як антитезу — *De institutione laicali libri tres...*

¹⁵³⁾ Migne, *Patrologiae lat. t. CV*, 1333—1340; *Epistolae Carolini aevi III*, 242—274.

¹⁵⁴⁾ Migne, *Patrologiae lat. t. CXX*, 1507—1556. Пор. М. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I*, 408—409; Aug. Molinier, *Les sources de l'histoire de France I*, 233—234.

¹⁵⁵⁾ Migne, *Patrologiae lat. t. CXX*, 1559—1650. Пор. М. Manitius, *Geschichte der lateinischer Literatur des Mittelalters I*, 410; Aug. Molinier, *Les sources de l'histoire de France I*, 234.

¹⁵⁶⁾ E. Dümmler, *Radberts Epitaphium Arsenii — Abhandlungen der Kgl. Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1899—1900. Philosophisch-hist. Klasse II*, 18—98; пор. *ibid.*, S. I—18, спец. S. 12 ff. Berlin 1900.

¹⁵⁷⁾ *Hariulf Chronicon Centulense III*, 10: Nithardus utriusque officii minister... Nithardus abbas et comes — M. Bouquet VII, 7.

¹⁵⁸⁾ Див. Л. Беркуть, *Карль Великий и франкская образованность и литература его времени*, стор. 10. 30—31. Варшава 1912. — М. Manitius, *Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I*, 657. 659.

¹⁵⁹⁾ *Nithardi Historiarum lib. II. c. 2: Karolus... missos, videlicet Nithardum et Adelgarium ad Lotharium direxit...* SS. II, 656. Про дальше див. так само розділ четвертий — SS. II, 657.

¹⁶⁰⁾ *Nithardi Historiarum lib. I—Prologus:...* antequam Cadhellenicam introissemus civitatem praecipistis, ut res vestris temporibus gestas stilli officio memoriae traderem... SS. II, 651.

¹⁶¹⁾ *Nithardi Historiarum lib. I—Prologus:...* me nostis eodem turbine, quo et vos, dum hoc opus peregerim, esse agitatum... SS. II, 651.

¹⁶²⁾ *Nithardi Historiarum lib. II. c. 10: pars vero — sc. exercitus — quae in Solennat Adhelandum ceterosque, quibus haud modicum supplementum domino auxiliante praeberi, appetit, strenue confligit...* SS. II, 662.

¹⁶³⁾ *Nithardi Historiarum lib. IV. c. 1:...* et sicut illis congruum, ut inter illos hoc regnum divideretur, visum est, contenti sunt; in qua divisione non tantum fertilitas aut aequa portio regni, quantum affinitas et congruentia cuiusque aptata est. SS. II, 668. Пор. Н. Kohl, *Annalen des fränkischen Reichs...* 2, 319—320 с.

¹⁶⁴⁾ *Hariulf Chronicon Centulense IV*, 32: in cuius capite videbatur illa percussura, qua eventu proelii fuit occisus. — M. Bouquet VI, 229 b.

¹⁶⁵⁾ *Annales Bertiniani a. 844*. SS. I, 440. Qua inopinata congreptione... necnon Richboto abbas et ipse consobrinus regum, nepos videlicet Caroli imperatoris ex filia... cum aliis pluribus interfecti sunt. Отже виявляється, що й абат Рикбод був сином одної з незаміжних дочок Карла Великого. Гаріульф в одному місці своєї хроніки висловлюється про нього так: *Richbodo abba splendidus Centulae congregationem sua pastoralitate ornavit.* — M. Bouquet VI, 229.

¹⁶⁶⁾ *Poetae latini aevi Carolini III*, 310 № 33:... pacificusque gregem.

¹⁶⁷⁾ SS. II, 651—572; пор. М. Bouquet VI, 67—72, де надруковано тільки першу книгу, і також VII, 10—33, де наведено повний текст історій. На жаль, мені не пощастило здобути нового видання Е. Мюллера р. 1907.

¹⁶⁸⁾ *Nithardi Historiarum lib. I—Prologus: Proeterire autem ea, quae temporibus patris vestri gesta sunt, disposueram; sed facillius cullibet legenti alteracionum vestrarum*

A 520
Δ 725?

veritas patebit, si quaedam quae suo in tempore contigisse novimus, summotenus praealibavero... SS. II, 651.

¹⁶⁹⁾ lib. I, c. 7. SS. II, 654—655.

¹⁷⁰⁾ lib. II, c. 10: Dum haec... scriberem, eclipsis solis hora prima, feria tertia 15 Kal. Novembris in Scorpione contigit.—SS. II, 661.

¹⁷¹⁾ SS. II, 662.

¹⁷²⁾ lib. III, c. 5. SS. II, 665—666; c. 7. SS. II, 667.

¹⁷³⁾ SS. II, 665 — і далі читаємо: Ac sic ante sacramentum circumfusam plebem alter teudisca, alter romana lingua allocuti sunt...

¹⁷⁴⁾ SS. II, 667—668.

¹⁷⁵⁾ SS. II, 672.

¹⁷⁶⁾ M. Manitius, Geschichte der lat. Literatur des Mittelalters I, 658.

¹⁷⁷⁾ Див. особливо другу книгу Історій — розділи 1—4, 7—10; як окремий уступ, що добре характеризує незалежний спосіб вислову в Нігарда, наводжу таку цитату з третьої книги, розділ 7-ий: Lotharius quoque missos, qui ad se directi fuerant, in consulti audire distulit... так ще одну з четвертої книги, розділ 1-ий: Quibus — тут треба мати на увазі єпископів та презвітерів, котрі зібралися р. 842 в Ахені, щоб обміркувати питання про поділ імперії між Карлом Лисим та Людовиком Німецьким—ab initio gesta Lotharii considerantes, quomodo patrem suum regno repulerit... quot homicidia, adulteria, incendia, omnigenaque facinora universalis ecclesia sua nefandissima cupiditate perpessa sunt, insuper autem neque scientiam gubernandi rem publicam illum habere, nec quondam vestigium bonae voluntatis in sua gubernatione quemlibet invenire posse ferebant... Чи не правда, який мерзенний приклад суверена?

¹⁷⁸⁾ SS. II, 650.

¹⁷⁹⁾ ...cura M. Flacii. Basileae 1568.

¹⁸⁰⁾ SS. II, 317—323: Ex Adonis archiepiscopi Viennensis Chronico...

¹⁸¹⁾ SS. II, 321: ebullens tamen quorundam malitia non quievit, quae usque adeo crevit, ut una cum pontifice Romano non solum proceres regni, sed etiam natos eius adversus imperatorem promoverit.

¹⁸²⁾ Freculphi Chronicarum tomi duo — Migne, Patrologiae lat. t. CVI, 917—1258. Першу частину своєї хроніки Фрекульф присвятив імператорському канцлерові Еліазарові, що з його доручення він узагалі заходився коло своєї праці.

¹⁸³⁾ Migne, Patrologiae lat. t. CVI, 1116. Quod videlicet opus... distinxi in libros. In his enim, velut in speculo, per tuae sanctissime devotionis admonitionem et iussionem domnus meus Carolus, gloriosissimus tuae filius excelentiae, inspicere quid agendum vel quid vitandum sit poterit.

¹⁸⁴⁾ H. Vildhaut, Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte²... S. 114; S. 414, № 41.

¹⁸⁵⁾ SS. I, 282—313; поп. SS. II, 257—259.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА В ЗАХ. ЄВРОПІ
ЗА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ IX ВІКУ.

Історична література в західній Європі — в Німеччині, Франції, Італії та Лотарингії — за другої половини IX в.

Вище ми відзначили¹, що Вердюнський договір 843 р., що ліквідував міжусобну війну трьох братів — спадкоємців Людовика Побожного, є також певного роду кінцевий або, краще мовити, переломний пункт у розвитку цілої епохи франкської історіографії. Головним чином тут розуміються ті зовнішні умови, що в їхніх рамках відбувалася дальша літературна діяльність у каролінзькій державі: після р. 843 не було більш на Заході Європи жадної політичної влади, що сполучала-б в своїх руках окремі частини величезної території, ані жадного центру, звідки-б виходив і куди-б ішов увесь літературний рух. Але разом з тим не слід забувати, що вже Вормська згода р. 839² вперше встановлювала новий принцип державного розподілу, на який раніш не зважали: то була як-раз географічна ознака, взагалі дуже важлива, щоб правильно розуміти долю франкської історіографії, що вже була розпадалася. І от, різниця мов, що поволі визначилася, чим раз більш обумовлювала поділ самих народів. Цілою низкою симптомів виявляється наступ чи готування нової історичної ери — і хіба не глибокі змістом слова одного анналаста³, що закінчує своє оповідання про Вердюнський договір так: „І коли мир було підписано й зміцнено присягами, кожен з братів повернувся до свого королівства, щоб керувати ним і захищати його“. Правда, самий поділ р. 843 не міг порушити утвореного протягом довгого часу й вже відомого нам типового вигляду літературного розвитку. Цей розвиток, як і раніш, протягом багатьох і багатьох десятиліть незмінно продовжує виходити з праць самого духівництва, що спромоглося розвинути й зміцнити в окремих членів цілого стану дивне почуття обопільної солідарності, навіть на ґрунті літературної й наукової праці. І поки на Заході правили ще останні Каролінги, ця солідарність була особливо дужа. Церковні питання й богословські розвідки в доволі багатій літературі другої половини IX в. прямо посідають найчільніше місце й рішуче перейняті єдиним духом що-до розуміння й обробки сюжету: яка різниця тут з суто-історичною літературою, що її єдність більш зачеплена була сумним поділом держави і що далеко швидше розпалася на окремі галузі, — кожна

з доволі яскравим місцевим забарвленням! І зрозуміло, що тільки про важливіші історичні праці загального змісту, що з'явилися по 843 р. в різних частинах колишньої держави, згадується в нашому ближчому оповіданні, розбитому, як це й потрібно, на три відділи, присвячені — кожен зокрема — кожній з трьох держав, що утворилися з держави Карла Великого.

Людовикові Німецькому — народився коло 805 р., помер 28 серпня 876 р. — згідно з Вердюнським договором, припали землі⁴, що лежали на схід від Рену й до берегів Ельби — але без Фризії, яку одержав Лотар, і від Північного моря до відногів Альп. Окрім того, йому-ж припали міста й країни Шпайєра, Вормса й Майнца, розташовані по лівому березі ріки, саме тут дуже багатому на виноградники, що очевидячки компенсували⁵ господарську вбогість заренських володінь Людовика Німецького. А натомість останній мав таку територію, що краще за всі інші частини колишньої Каролінзької держави була підготована до того, щоб утворити у своїх межах суцільну націю й свою відокремлену культуру. Вона вбирала в себе, за винятком чужоплемінної Реції, що лежала на верхоріччі Рену, тільки країни, де спільною народньою мовою була як-раз німецька: *teu-disca lingua* — за термінологією відомих Страсбурзьких Присяг р. 842⁶. І шваби, і баварці, і сакси познайомилися з франкськими порядками не цілком доброхітно й далеко пізніш за інші німецькі племена. За підставу до їхніх політичних та громадських установ була все ще велика кількість вільних землевласників; а державний лад, що його завели каролінзькі завойовники, був міцніший і не так підпадав руйнацькому впливові з боку великих земельних магнатів, бо королівська влада знаходила собі рішучу підпору в народніх масах. Так само й потребу спілки між церквою й територіяльною королівською владою розуміли там виразніш, і навіть такі принципові вороги цієї влади, як майнцькі архієпископи Отгар († 21 квітня 847 р.) і Рабан Мавр († 4 лютого 856 р.), що передніш належали до партії імперської єдності⁷, оступалися згодом за інтереси Людовика Німецького. Але ця спілка двох влад була корисна й церкві. Місцеве духівництво могло спокійно дбати за свою просвітницьку роботу серед заренських німців; а єпископи, що керували широченними діоцезами, хоч були й нечисленні — на середину IX віку в Німеччині налічувалося всього 21 єпархія⁸ — але дуже впливові. Користаючись охороною короля, вони не ставали до такої отвертої боротьби з цивільними вельможами, яка провадилася в королівстві західніх франків⁹. До того-ж, місцева церква дуже рано здобула в німецьких країнах виразно-визначений національний характер. З цього погляду дуже позначні постанови двох майнцьких соборів середини IX в. На першому з них, що відбувся на початку жовтня 847 р.¹⁰ за головуванням архієпископа Рабана та за найближчою участю мало не самого єпископату тільки майнцької митрополії,

вирішено було навчати народ християнської релігії німецькою мовою¹¹⁾ й ужито заходів до охорони вільних людей від зазіхань на їхню волю, як з боку цивільних, так і духовних вельмож¹²⁾; що-ж до другого собору р. 852¹³⁾, то він мав уже значною мірою загально-національний характер¹⁴⁾. На ньому були не тільки Майнцький та Зальцбурзький архієпископи разом із своїми вікаріями, ба й представники од Кельнської митрополії, формально незалежної від Людовика Німецького: то були єпископи Гауцберт Мюнстерський та Ліутберт Оснабрюцький, вікарії кельнського архієпископа. Ще р. 827¹⁵⁾ Баварія була для Людовика Німецького за головний пункт його політичної могутності, і за його улюблену резиденцію відтепер стало старовинне місто Регенсбург, що нагадувало своїми установами невелику копію з імператорської столиці в Ахені. А втім, король не кривдив і вірних його династії східних франків, що жили в долинах Майна й Неккара, а так само на горішньому Везері, і частенько приїздив до Франкфурта на Майні. Потроху й саксонці, що раніш ставилися з великим співчуттям до Лотаря, приневолені були припинити будь-який опір — і те самісіньке можна сказати про алеманів чи швабів, що жили на горішньому Дунаю. Отже, географічні й етнографічні ознаки майбутньої Німеччини, що їх як-найбільшою мірою зміцнила окрема церковна організація, у середині IX в. на значилися вже мало не зовсім.

Та з другого боку добре відомо, що всеняка широченна країна, що припала Людовикові Німецькому (технічним її визначенням стає з 40-х років IX в.¹⁶⁾ особливий вислів: *Francia Orientalis*), тільки з другої половини VIII в. починає брати участь у розумовому та культурному русі тодішньої Європи: бо за Реном так що й зовсім не було міст, та й роля декількох великих абатств, от як, наприклад, Сан-Галленського — в Аллеманії, Лорського — у теперішньому Гессені, або Фульдського, далеко ще не розгорнулася на всеняку свою широчінь. Сакси, шваби та баварці довгий час жили первісним і відокремленим життям; християнство в них прищеплювалось ту-генько; духівництва — отже, й освіченої верстви — в них іще не було. Тільки з місіонерської проповіді славнозвісного Боніфация поганство справді стало поступатися в заренських німців перед тиском нової релігії й нової культури. Проте й тут, надто в Саксонії, потрібна була вся енергія й твердість Карла Великого, щоб запровадити й утримати в басейні Везера й по лівому березі р. Ельби християнство: адже боротьба християнства проти поганства була по суті боротьбою монархічних установ з демократичними! З другої половини VIII в. у Німеччині вже планомірно насаджуються франкські порядки: між иншим, чи навіть на самперед, державна влада Каролінгів засновує там церковні єпархії та монастирі. При них, з наказу імператора, себ-то Карла Великого, запроваджують школи — отож з них де-далі стають могутні розплідники освіти у заренських країнах.

Так, нам добре відомо, що ще за Карла Великого Турська манастирська школа приваблювала багатьох учнів з Німеччини¹⁷, — і навпаки, школа ця дала Німеччині чимало вчених єпископів та абатів¹⁸, і під їхнім керівництвом місцеві єпархіяльні й манастирські школи стали міцніти й квітнути. І ось трохи згодом Майнц, Кельн, Констанц, Мюнстер, ба навіть сумної слави Вердюн, набирають з цього погляду в королівстві Людовика Німецького особливо видатного становища; що-ж до Вюрцбурга, то місцевий єпископ Гумберт († 8 березня 842 р.) з гордощами писав до Рабана Мавра¹⁹ про книжкові скарби, що належали катедралові й, розуміється, обслуговували велику єпархіяльну школу. Подібно до англо-саксів, і представники східньо-франкських, себ-то в майбутньому німецьких шкіл, не припиняли стосунків з Алкуїном, як це видно з його листування²⁰, де згадується про різні ймення високих достойників приренських церков та заренських манастирів. Такі, між иншим, архієпископ Рікульф Майнцький, єпископи Рікбод Трірський та Самуїл Вормський, а так само абати Лорський та Фульдський. Але, коли усобиці часів Людовика Побожного порушили спокій у державі, то разом з тим порушено було й мирну працю наукову, і, природно, повставали перешкоди до зносин окремих учених поміж собою. Перешкоди ці повинні були збільшитися, коли стався розподіл імперії: кожній частині довелося жити трохи чи не самотійно. І ось кожен з трьох братів намагався утворити при дворі в себе більшменш тісний гурток учених та літератів. Була така група вибраних осіб і в Людовика Німецького, а саме — в баварському Регенсбурзі.

Подібно до інших братів, але далеко меншою мірою, ніж батько, Людовик Німецький був людина доволі освічена й виявляв виразний нахил до письменства та наукових студій — надто богословського характеру: *sapientiam... acutissimo fretus ingenio scripturarum assiduitate cumulationem reddere non cessabat...*²¹ Йому надсилають²² ексцерпти з Августина й твори Амвросія Медіоланського; він цікавиться поясненням св. Письма й, побачившись з ученим реймським архієпископом Гінкмаром, він користується з цієї нагоди, щоб довідатися у нього про значіння деяких темних біблійних текстів²³. Опріч того, Людовик Німецький був так само у постійних зносинах з иншим видатнішим тогочасним вченим Рабаном Мавром, що навіть виготовував для нього р. 831 нове видання найкращого²⁴ з своїх віршових творів, так званого „*Liber de laudibus sanctae crucis*“, де хрест змальовано 28-ма окремими фігурами, що складаються з дуже майстерно підібраних гекзаметрів. Відповідний рукопис зберігається нині в Дрездені²⁵ й містить у собі — в присвятному вірші авторовім — опис особи його високого адресата. Стосунки поміж ними не припинилися і тоді, коли Рабан Мавр, по тому, як Людовик Побожний помер, став на бік Лотаря I, що в ньому він убачав єдиного спадкоємця імперії, засуджуючи тим самим змагання двох інших братів.

Та ще важливіше те, що Людовик Німецький присвячував багато уваги християнській народній поезії, себ-то посередньо сприяв був розвиткові національної мови: бо до даного періоду, не кажучи вже за відому переробку Євангелій, що її виконав року 865 чернець Отфрід Вайсенбурзький²⁶, слід теж застосувати початок німецької церковної пісні та молитви²⁷. Що-ж до невеликої групи двірських ерудитів, що, природно, керували освітою дітей східньо-франкських достойників, то на чолі її стояли заслужені капелани короля — спочатку Гоцбальд, абат долишньо-Алтаїзький (і згодом єпископ Вюрцбурзький † 855), а далі: абат Вайсенбурзький Гримвальд (до року 837, † 13 червня 872 року — на посаді архикапелана), магістр Ратлайк і інші особи, вчену й навчальницьку діяльність яких сучасники цінували як-найкраще. Так про Ратлайка († 854), що раніш був за нотаря при Айнгарді, говорили²⁸, що він „sollers ac strenuus divinae dogmate legis scrutando didicit atque alios docuit...” і далі: „plures nam docuit verbis et scribere fecit, quae fuerant apta plurima ad officia...”

Не зважаючи на це, королівський східньо-франкський двір зовсім не був за такий осередок освіти й літературних праць, яким за Карла Великого чи навіть Людовика Побожного була їхня двірська школа. Ба навіть більше, в Регенсбурзі не було й того блиску, що залишавсь іще в двірській школі Карла Лисого. Літературна й наукова діяльність у східніх франків розвивається здебільша в тих місцях, де перебувають славнозвісні вчені фахівці та вчителі, а вони-ж переважно й навчали та працювали по великих монастирях. Через це в заренській Німеччині повстає скількись літературних осередків, що діють сливе незалежно один од одного. Та що ближчий був до двору кожен такий осередок, то більшу державну вагу має його історіографія, а надто літописи. І навпаки, література, що розвивалася в гуртках, непричетних до двору, має переважно місцевий характер. Навіть більше, під впливом де-далі більшої одірваності вона стає трохи безбарвна й зосереджується на практичних потребах школи²⁹: тим-то, разом з Лупом Фер'єрським, доводиться сказати, що люди сами собі суперечили, коли гадали досягнути мудрости, тільки частково використовуючи її.

Найближче до двору німецьких королів стояв, безперечно, Фульдський монастир, що його заснував відомий Боніфацій р. 744, і який відтоді не поривав разуразних стосунків з майнцькими архієпископами, а через них і з королівським двором. Літературна діяльність у цьому монастирі, дуже відомому своєю богословською школою: „ubi lex divina iugi exercitatione discitur et docetur”, почалася ще з початку IX в. й спершу зосереджувалася на тому, що складувано життя давніших абатів Фульдського монастиря. Так, життєписа першого абата Стурма († 779) написав³⁰ четвертий — Егіл, що спонукав освіченого ченця Брууна, на прізвисько Білого: Bruun Candidus,

написати життєписа³¹ другого абата — Баугульфа (обібраний р. 779, † 802 р.), після чого той-таки Бруун написав життєписа й самого Егіла († 822). Всі ці життєписи, що їх понаписували особи, сучасні тим, про яких вони розповідали — тут особливо треба визначити Баугульфове описання життя Егіла³², де помітно вплив літературної маніри Айнгарда — знайомлять нас з розвитком монастиря та його внутрішнім життям, з його піклуваннями про християнську проповідь та впорядкування храмів, з його живим прагненням до літературної та науково-богословської праці — згадаємо, наприклад: „*Opusculum de Passione domini*“ того-ж Баугульфа й ин. Ще ширша літературна діяльність почалась у Фульдї за п'ятого абата, славнозвісного Рабана Мавра, що відгравав у першу половину IX в. трохи чи не таку саму роль, яку за Карла Великого відгравав Алкуїн. І коли вчений англо-сакс цілком справедливо зветься — і то не тільки для своєї доби — високим ім'ям навчителя франків, то й Рабан Мавр дістав згодом од німців своє достойне прізвисько: „*Praeceptor Germaniae*“. Тим-то з життєписом Рабана Мавра випадає обізнатися трохи докладніш.

Магненцій Рабан був родом з Майнца (народився мабуть по р. 776³³) й за дитинства вчився в фульдській монастирській школі; як це було раніш з Айнгардом, абат Баугульф, що стояв на чолі монастиря за останньої чверти VIII в. († 802), за видатні здібності вирядив його в Тур до Алкуїна, і той прозвав його Мавром на пошану улюбленого юнака св. Бенедикта: це визначало не що инше, як те, що за майбутнім ученим визнавано зразкову старанність працюючого фундатора Нурсійського абатства³⁴. По першій короткій перебуванні в Турі, Рабана, вже висвяченого на диякона (р. 801), знову відряджено було (разом з його шкільним товаришем, молодим ченцем Гаттоном) до західньої Франції — продовжувати там науку під доглядом Алкуїна, якого він і визнає за свого вченого напутника: *magister meus beatae memoriae Albinus...*; а повернувшись на початку р. 804 удруге до Фульда, він дістає доручення завідувати монастирською школою. Школа та досягла за нього високої слави, і до неї стали надсилати вчитися навіть королівських принців, — наприклад, нещасливий Бернгард, син Піпіна Італійського, дістав тут своє виховання³⁵. З учнів Рабанових вийшли всі найкращі представники тогочасної богословської літератури: тут особливо згадаємо талановитого Лупа, майбутнього абата Фер'єрського, а далі Валафріда (Страбона... А коли абат Егіл р. 822 помер, Рабана обібрано було на його місце³⁶. Зміцнивши дисципліну й наукові студії, він вслави свій монастир на цілу імперію; а що з його була людина працююча й він залюбки збирав рукописи, то за його урядування значною мірою поповнилась і монастирська книгозбірня: як каже один вірш, що належав перові самого Рабана³⁷, в ній була вся богословська й цивільна література даної епохи! Проте, будши

вірним прихильником Людовика Побожного й перейшовши по тому до партії Лотаря I, він не міг, певна річ, поладнати з Людовиком Німецьким. Ще не зовсім старий та нездужалий³⁸, він мусів був р. 842 покинути Фульду і, оселившись на Петровій горі (недалечко від головного монастиря) на самоті, цілком присвятив себе молитві та науковій праці. А втім, незабаром він замиривсь з Людовиком Німецьким, і р. 847 його призначено було — тоді, як помер Отгар — на майнцького архієпископа³⁹. Посідаючи цей високий пост, Рабан Мавр і далі працював на користь церкви й більш ніж інші допоміг з'ясувати науку Августина про Призначення. Він помер р. 856⁴⁰ — дуже старий і вславлений, як побожна та вчена людина⁴¹.

Всі твори Рабана Мавра — особливо відзначаємо його славнозвісний трактат із 3-х книг „De institutione clericorum“⁴², що визнавав за потрібне вивчати, щоб розуміти Св. Письмо, також і поганських авторів, — мають богословський чи філософський зміст, а історикові важливі здебільша передмови до них, де автор розповідає, з якого приводу написано ту чи іншу працю або вміщує кому-небудь присвяту. З цих передмов дізнаємося, як про широченні знайомства і впливи Рабанові, так і про його стосунки до Людовика Німецького й інших історичних діячів. Новіші чужоземні вчені⁴³ визнають Рабана за справжнього фундатора монастирських шкіл у Німеччині і за першого вченого богослова німецької батьківщини: „кожну годину, що він міг увірвати від адміністративних обов'язків, він присвячував або науці, або навчанню. Це була єдина пристрасть цього взагалі безстрасного мужа“ — пише Ад. Гаук⁴⁴ про Рабана Мавра. А втім цей і сам скромно підкреслював свої богословські заслуги: „studio sacrae orationum populus omnino vacat...“⁴⁵ Інші автори пізніших часів доводять свої похвали до того, що визнають⁴⁶ Рабана Мавра за висловника наукової універсальності, що визначає німецький геній (?), — і весь період ученої літератури з другої чверти IX в. позначають його йменням. Оцінюючи найвище науково-літературну діяльність, Рабан Мавр з певним патосом казав, що тільки написане зберегається протягом віків — тимчасом як наслідки усякої іншої діяльності знищує час. Путящий керівник і практик, що подавав клірикам добру пораду говорити конкретніш, аніж красномовно⁴⁷, він провадив широку й плідну роботу особистого характеру. Рудольф Фульдський виразно відзначає⁴⁸, що він піклувався і за церковну дисципліну та за успіхи його учнів. Між иншим, під той час, як керував він Фульдським монастирем, розпочато було й ті славнозвісні Фульдські аннали — *Annales Fuldenses*, що становлять собою мало не єдине джерело для історії Німеччини IX в.; їх, не кажучи вже про давнє видання Георга Пертца⁴⁹, видав тепер знову й краще Фр. Курце⁵¹. За підставу їм стали зазначені в іншому місці⁵² В. Лорські аннали, що їх продовжив фульдський літописець просто з того року, на яким було їх обірвано, себ-то з р. 830. А втім, Великі Лорські аннали були

відомі німецькому продовжникові не цілком, а тільки з 771 р.; для початку-ж своєї праці Фульдський літописець користався Малими Лорськими анналами, а так само спорідненими з цими останніми Сітійськими анналами⁵³, текст яких продовжується з 741 до 823 р. Найновіший видавець Фр. Курце залічує ще сюди так звану Хроніку до 796 р., далі С.-Деніську компіляцію до 805 р. та деякі місцеві замітки... Зрозуміло, що одна людина не могла писати протягом тих 72 років, на які поширюється оповідання Фульдських анналів. Всупереч С. Гельманові⁵⁴ й почасти Маніціусові⁵⁵, сучасні дослідники звичайно відзначають чотирьох головних авторів, з яких відомі на ймення тільки два перші. Перший з них, коли дотримуватися деяких побічних даних, називався Енгард чи Айнгард, якого Фр. Курце безпідставно ототожнює з славнозвісним автором „*Vita Karoli Magni*“ — тимчасом, як Пюкерт, Ваттенбах, Дюмлер і ин. вбачають у ньому тільки охрещеного пізніш на це славетне ймення невідомого ближче фульдського ченця⁵⁶. Останній починає свої аннали з 680 року, з якого починаються й Лорські Малі аннали; з 830 й до 838 р. він пише певною мірою самостійно, але ці самостійні замітки дуже короткі, не більш од 5—6 рядків про кожен рік. Автор подає відомості про місце спільних державних соймів, про повстання синів Людовика Побожного проти їхнього батька, про напади норманів, а так само про різні явища природи, як ото: землетрус, комети, сонячні й місячні мни... Друга частина Фульдських анналів обіймає час з 838 до 863 р.; її писав инший фульдський чернець Рудольф, що помер на припочатку р. 865⁵⁷, як відзначив це невідомий його продовжувач, автор третьої частини літопису. Останній називає Рудольфа презвітером і ченцем, видатним і уславленим ученим, істориком і поетом, а так само найвідомішим письменником, що писав в усіх галузях знання. Рудольф, будь-що-будь, мав звязки при дворі й був близький особисто до Людовика Німецького; він бачив короля на соймах і в радах з королівськими васалами. Докладне оповідання нашого автора про похід Людовика Німецького в західню Францію р. 858⁵⁸ — за пропозицією партії, невдоволеної з Карла Лисого, підказує думку, чи не був він серед тих радників, котрі переконали Людовика Німецького виступити проти брата. Рудольфові зусилля видати цей похід за якомога невинний — тимчасом, як у инших випадках він не вагається сказати гостре слово правди — спонукали Г. Пертца⁵⁹ вважати Рудольфа хоч і не за радника королевого, а все-ж-таки за людину, що знала за його плани. У своїх міркуваннях Рудольф виявляє дивовижну обережність: отож, напр., він і не гадає ставати ні по стороні Миколи I, ні по стороні архієпископів Кельнського й Трійського, коли папа скинув і відлучив останніх од церкви — у жовтні 863 р. Він переказує доводи обидвох сторін, наводить акти синоду (буквально!) й залишає самому читачеві вирішити, на чий боці правда⁶⁰. Так само обережно він ставиться й до оповідань про чудеса: під

857 роком⁶¹ він оповідає про вдар блискавки в Кельні, що забив трое людей, а наприкінці додає, що, як переказували, було тоді чимало ознак і в Трірі, а втім обминає їх мовчки, бо не має певних відомостей: *quia de eis certum puntium non habeo*.. Мова Рудольфа дуже чиста та поправна й цілком виправдує похвальну думку про нього його продовжувача. Г. Пертц, та й усі пізніші вчені вважають другу частину анналів за кращу серед усього загального їх тексту до р. 897. Єдина хиба, яку її одзначив ще Пертц, це те, що Рудольф частково поплутав хронологію, але суворо докоряти йому за це не можна, бо самі записи роблено не одразу, як проминув рік; до того-ж — беру спеціально один приклад — події, що їх відзначив компетентний видавець, які автор невірно застосував до р. 850⁶², сталися при гирлі р. Сени, — отже, далеко від Фульдського монастиря, куди могли доходити тільки невиразні чутки про грабунки норманів у західній Франції.

Третя частина анналів обіймає час з 864 до 882 рр. Хто писав цю частину Фульдського літопису і де — доволі спірне питання. Ще перед Пертцом⁶³ роблено було здогади, що автор цієї частини є учень Рудольфа Мегінгард, продовжувач агіографічної праці, що розпочав Рудольф: „Про те, як перенесено мощі св. Олександра“; але Г. Пертц заперечував його авторство на тій підставі, що аннали написано поправнішою, ніж у Мегінгарда, мовою — той-бо вживав „*cum*“ і „*ut*“ з дійсним способом дієслова. Будь-що-будь, цілковитий сливе брак заміток про фульдські події приневолює рішуче сумніватися в тім, щоб цю частину було написано в монастирі, дарма що до нього автор, очевидно, ставиться прихильно. В. Ваттенбах⁶⁴, слідом за Ернстом Дюмлером⁶⁵, робить звідси правдоподібний здогад, що за автора міг-би бути фульдський чернець, що жив при дворі майнцького архієпископа — і, з чималою перевагою проти інших, найшвидше Мегінгард! Автор був завзятий прихильник Людовика Німецького і, мало не запінившись од люті, виступав проти його меншого брата Карла Лисого, називаючи його⁶⁶ „тираном Галлії“ і „боягузом, гіршим од будь-якого зайця“, а таксамо „крючкоруким грабіжником скарбів Італії“, „дурнем“ і ще „лукавим та дводушним ошуканцем“. Особливо дратують автора невпинні наскоки норманів і ганебний мир з ними, що його покупив Карло III р. 882 ціною золота⁶⁷. Проте, в третій частині анналів трапляється вже чимало відомостей про боротьбу німців з слов'янами; але на події, чужі німцям, автор уважає мало й закінчує свою працю смертю Людовика II.. Нарешті, четверта частина анналів обіймає час з 882 до 887 рр., себ-то з початку правління й аж до скинення та смерті Карла III, якого тільки вже геть ізгодом прозвали Карлом Гладким⁶⁸. Вона, ця четверта частина Фульдських анналів, збереглася у двох редакціях, і перша з них належить тому-ж-таки авторові, що написав у Майнці третє⁶⁹ і, може статися, також трохи доповнив друге продовження літопису з 838 року⁷⁰. Тепер він тільки писав

незрівнянно вільніш і навіть гостро, отверто ганьблячи Карла III та його радників. Що-ж до другої редакції, то автор її цілком невідомий. Він був, здається, родом баварець і походив з духовного стану. Як можна гадати з його думок про Карла III, він стояв був близько до двору⁷¹. Та дивна річ: хоч і прихильник Карла Гладкого, він жалує Арнульфа Карінтійського й, відзначаючи в ньому додатні прикмети правителя, вважає його з того моменту, як його обібрано, за законного німецького короля⁷². Мова цієї четвертої частини Фульдських анналів багато гірша, ніж у попередніх, але все-таки куди краща, ніж в останнім продовженні, написанім варварською латиною. Ця п'ята частина анналів не стоїть у тісному органічному звязку з усім попереднім оповіданням і в одному втраченому рукопису навіть закінчується р. 911; обіймає вона час з 887 геть аж до 901 рр. включно. Її безперечно писано в звязку з другою, себ-то баварською редакцією 4-ої частини фульдського літопису, і то ще питання — чи належить вона єдиному авторові. Кінець її, десь найпевніш, писалося вже не в Регенсбурзі, а в Долішньому Алтаїсі, звідки походить і єдиний рукопис її тексту, що після 897 р. має характер автографічного запису, до того-ж од різних рук.

Як відомо, величній образ Карла Великого, при дворі якого всі дуже гарно вміли читати, навіть і ті, хто не розумів змісту⁷³, дуже вражав живу уяву багатьох ближчих і пізніших поколінь. Не зминуло й ста років по його смерті, як народ мав уже цілу скарбницю цікавих оповідань і саг, звязаних з особою великого державця, але, за нечастим винятком, позбавлених будь-якої історичної правди. Так, у другій половині IX в. з'явилася, напр., в Майнці коротка „*Visio Karoli Magni*“, скерована проти знищення церковного майна від спадкоємців Карла Великого⁷⁴. Далі, таксамо є вигаданий прозаїчний текст одного Гаазького фрагмента з X в. про еспанську експедицію Карла, що його оповістив Г. Пертц⁷⁵, і де, себ-то в фрагменті, оповідання, як видно, зачіпає ще IX вік і стоїть у звязку з оповіданням про облогу Помпелуни р. 778. Проте, з другої половини IX в. надто цікаві історикові „Діяння Карла Великого“ — „*Gesta Karoli Magni*“ невідомого ченця С.-Галенського монастиря, що їх видав І. Аркс в „Історичних пам'ятках Німеччини“⁷⁶. Відомості про життя автора можна взяти тільки з його твору. Був він родом, здається, алеман, був ченцем у С.-Галені за абатів Грімальда (841—872) й Гартмута (872—895) і написав свою працю за дорученням од імператора Карла III, р. 884. Автор називає себе недо-рікою та беззубим (*ego balbus et edentulus* — *Gesta Karoli Magni* II, 17). На цій підставі ще Канізій († 1610) гадав, що за автора був якийсь Ноткер, учитель і начальник С.-Галенської школи, що помер р. 912, вже будши абатом монастиря. Не зважаючи на Пертцові й Вайтцові заперечення, а таксамо нову теорію А. Бальдауфа, що

застосовує „Діяння Карла Великого“ тільки до XI в.⁷⁷, слід проте визнати, що правда все-таки лежить на боці Канізія; згодом його став тепер, після спеціальних дослідів Цеппеліна і Цеумера, за мало не безперечну істину⁷⁸. Автор „Gesta Karoli Magni“ сам оповідає, як дійшли до нього оповідання про Карла Великого. За головне джерело йому був по-перше давній сподвижник Карла Великого Адальберт, що брав участь у великих війнах з саксами, слов'янами й аварами, а далі й по-друге — його вчитель Верінберт, син згаданого Адальберта, колишній чернець у С.-Галені, що особливо багато розповів нашому авторові за словами батька про Карла Великого. Як видно, С.-Галенський чернець і хотів бути правдивим, але віддаленість подій зробила своє: про хронологію й топографію автор не дбає, ймення переплутує. Цієї праці, звичайно, не можна назвати історичним джерелом у властивім розумінні; але вона аж надто цікава для студій над народними поглядами на особу Карла Великого, що мало не раз-у-раз стоїть у центрі авторової уваги й оповідання. Ось кілька цікавих прикладів:

„Коли переможний Карло по довшій відсутності повернувся до Галлії, він покликав до себе учнів, доручених Климентові, та й зажадав їхнього писання й творів. Діти бідного й низького стану подали йому свої праці, що були, по-над усякі сподівання, перейняті духом мудрости, а вельможні мусіли показатися з нікчемним і некорисним крамом. Карло, цей премудрий король, зробив тепер як Вічний Суддя: він одрізнув працюючих, поставив їх праворуч і вдавсь до них із такою промовою: ‚Прийміть всяку подяку, діти мої, за те, що ви подбали, скільки снаги вашої, виконати на свою користь мого наказу. Пильнуйте й надалі так само вдосконалюватися, і я тоді дам вам найкращі єпископства та монастирі, і ви завсіди в моїх очах користуватиметеся великою пошаною‘. Далі він поглянув дуже невдоволено на тих, що стояли ліворуч, збентежив їх огняним поглядом і швидше гримнув на їх, аніж промовив отакі слова, перейняті страшним гнівом: ‚ви — вельможні родом, ви — княжі діти, ви — вродливі людя, що поклалися на своє походження та багатство, ви, зневажаючи мої веління та свій вельможний рід, погордували науками й безтурботно гайнували свій час у гулянках, ліношах та балясах‘. Після такого вступу Карло підвів до неба своє високе чоло й голосно сказав свою звичайну присягу: ‚Присягаюся Богом небесним, я небагато дам за ваше вельможне походження та вродливі обличчя. Нехай з цього дивують інші. Але знайте одне: коли ви, не гаючись, не надолужите свого дотеперішнього байдикування подвоєною працюючістю, то немає вам чого доброго сподіватися від Карла‘ “.

Отак преславний Карло бачив, як у всенькій державі науки досягли блискучого стану. Та все-ж він уболював, що не може досягти тієї височини в освіті, яка була за давніх отців церкви, і, по-

клавши на своє завдання трохи чи не надлюдські зусилля, одного разу мало не одчайсно вигукнув: „О, коли-б я мав у себе бодай 12 клириків з такою освітою, яку мали Єронім та Августин!“ Але високовчений Альбін, що цілком слушно вважав себе за ще більшого неука супроти них, на ці слова дуже покривдивсь, дарма що лиш злегка дав це помітити, та й відповів йому так, як тільки міг відповісти грізному Карлові будь-хто з смертних: „Творець неба й землі мав тільки двох указаних отців, а ти хочеш мати два-нацятьох!“

Карло, такий самий побожний, як і поміркований, призвичаївсь був, поєтуючи, по тому, як закінчиться обідня й вечірня, їсти о другій годині по півдні. Один єпископ, що був... через лад правдолюбний і занадто дурний, почав докоряти Карлові надто необережно. Мудрий державець затаїв своє невдоволення, покірливо вислухав докір і одказав: „Ти маєш рацію, любий єпископе; отож я наказую тобі не їсти нічого, аж доки останній з челяди моєї двору закінчить трапезувати“. Отак... добродушний Карло додержав єпископа, аж поки закінчивсь піст (себ-то за північ), і по тому сказав йому: „Тепер, я гадаю, ти зрозумів..., що я їм до вечора не тому, що нездержливий, а через розумну причину“.

Незабаром по тому на однім святі, молодий юнак, королів родич, проспівав дуже гарно „алилуя“, і імператор відзначив одному єпископові: „Добре проспівав цього разу наш клирик“. Єпископ, людина обмежена, зрозумів це, як іронію, і, не знаючи, що співак був імператорів родич, відповів: „Так міг-би проревіти за плугом мужик на своїх волів“. Імператор відповів самим лиш блискавичним поглядом на таку безсоромну відповідь, а єпископ принишкнув, ніби пригломшений“.

Сами „Gesta Karoli Magni“, С.-Галенського ченця поділяються на дві книзі. В першій книзі, з якої взято наведені допіру уривки⁷⁹, він розповідає за живими переказами про те, як за часів Карла Великого заснували виходні з Британії школи, про те, як Карло Великий дбав за те, щоб запровадити й підтримати церковну дисципліну та пристойну службу божу, про те, як він призначував на єпископів людей простих і плохеньких, як він підносив сумирних, а карав гордих та гоноровитих⁸⁰. Доволі докладно каже він також і про те, як закликав папа Лев III до Риму (р. 800) „переможного Карла“ й проголосив цього останнього, „коли тому нічого такого й на думку не спало“, імператором і оборонцем римської церкви⁸¹. Назрикінці першої книжки він перелічує королівські накази про вся

кого роду будівлі й описує сучасний Карлові Великому одяг франків. У передмові до другої книги автор пояснює, що він має намір говорити тепер про воєнні дії „війнолюбного Карла“, і до того саме за словами старого Адальберта, що брав, як попереду вже одзначено, участь у війнах з саксами, слов'янами й аварами, що цих останніх автор вважає за безпосередніх нащадків гунів. Він починає з того, що описує воєнні фортеці цих гунів або аварів: земля їхню оперезано дев'ятьма колами, себ-то було обгороджено дев'ятьма дерев'яними барканами, і в центрі її берегли вони награбовану здобич; протягом 8 років переможний Карло встиг цілком подолати „гунів“. Далі автор розповідає про дипломатичні пересправи послів Карла Великого при дворах: візантійському, перському, арабському й ин. та про стосунки Карла Великого до норманів. Кінець-же другої книги, оскільки вона для нас збереглася, не має найближчого відношення до Карла Великого. В ній містяться перекази, що стосуються до Піпіна Короткого, Людовика Побожного та Людовика Німецького. Окремі оповідання в С.-Галенського ченця дуже мало звязані. Автор тільки часом дає дещо в формі загальних рубрик, під які можна підвести низку оповідань, наприклад: як мудрий Карло підносив покірливих і карав бундючних; як він утихомирював ворогів, то-що. Але навіть і тут автор, захоплений своїм героєм, не цілком дотримується намічених рубрик. Оповідання його в величезній більшині випадків не дають указівок на певних осіб, місце й час. У них просто оповідається, як поводивсь Карло тоді-то й тоді-то з якимось єпископом, з якимось васалом або послом.

У Західній Франції, себ-то в країнах на захід і південь од Маасу, Шельди й Рони, аж до самої Ебро, що припали згідно з Вердюнським договором Карлові Лисому⁸², ми знаходимо що-до розвитку історіографії мало не те саме, що й у Німеччині. Кажучи об'єктивно, Карло Лисий дістав навіть кращу освіту, ніж його брати. Пригадаймо, що Фрекульф із Лізе писав для нього свого підручника все-світньої історії⁸³, а деякі сучасники, присвячуючи йому свої поеми й інші літературні твори, вихваляють його, як людину блискуче й різнобічно талановиту, ба й називають — як каже Гейрік⁸⁴ — „наймудрішим Соломоном“. Подібно до Людовика Німецького, Карло цікавивсь науковими питаннями, — й навіть у їх абстрактній поставі. При дворі його, де збереглися ще традиції давньої Каролінзької школи, сходилися вчені не тільки з Франції, а таксамо й з Еспанії, Ірландії та далекої Греччини: так, між иншим, на чолі самої двірської школи стояв славнозвісний Іван Скотт Ерігена, один із найвизначніших філософів раннього європейського середньовіччя⁸⁵. Та не зважаючи на все це, й у Франції літературно-наукова діяльність не зовсім зосереджувалася при королівському дворі. Вона мала своє

тав... А тому, що літопис Пруденцій, каже далі Гінкмар, є відомий багатьом, і список з нього є також і в самого короля, то щоб не сталося скандалу в церкві, зазначеному Егілові Санському треба надіслати відповідну доповідь римському первосвященникові. Справді, належно оглянувши другу частину С.-Бертинських анналів під р. 859, знаходимо те місце⁹⁴, на яке покликується архієпископ Гінкмар. Звідси постає природне питання: хто то був сам автор літопису?

Пруденцій (справжнє ймення йому було Galindo⁹⁵) був родом з Іспанії, але ще за молодечих років переселився до франкської держави й тут при королівському дворі здобув свою наукову освіту; між рр. 830—833 він навіть обіймав посаду капелана. Сам трохи поет, він не цурався літературних звязків; а після р. 843 його обрано було на єпископа м. Труа. Як такий, він брав участь на синоді р. 851—в дискусіях про благодать і Призначення⁹⁶. Єпископ Пруденцій спочатку був прихильник Августинової науки й захищав його проти Івана Скотта⁹⁷, що висловлював пелагіянські свої переконання; але згодом, як то ми бачимо з листа архієпископа Гінкмара до Егіла Санського, він різко змінив свою позицію. В свої аннали він упродовжує чимало заміток про події на своїй батьківщині, зберігає засвоєну там назву свята Водохрещі „festum apparitionis Domini“, а не „Epiphania“, як говорили в Галлії. З другого боку Пруденцій особливо докладно розповідає про церковні справи. В політичну боротьбу безпосередньо він не встриє, але все-таки має свої симпатії й антипатії⁹⁸; правда, він силкується говорити по змозі стримано. Коли пригадаємо Гінкмарове повідомлення про те, що аннали Пруденція були відомі й королеві Карлові Лисому, то такий стриманий тон буде добре зрозумілий. Окрім особистих спостережень Пруденцій користується ще офіційним матеріалом⁹⁹, і заразом любить відзначати різні фізичні явища: міни сонячні й місячні, комети, бурі, землетруси, повіддя, холод, спеку, то-що. Бувши обізнаний з „Записками“ Юлія Цезаря й Антоніновим Ітінерарієм, він таксамо антикізує географічні ймення, що трапляються в тексті анналів¹⁰⁰.

Натомість цілком иным змістом визначається остання частина С.-Бертинських анналів, що охоплює рр. 861—882. Автор її порівнюючи мало цікавиться зовнішніми політичними подіями: на першому плані в нього життя й діяння Гінкмара, архієпископа реймського; тут аннали переходять ніби в життєпис. І, звичайно, правдива давня думка, що за автора їх був сам Гінкмар: навряд щоб хто инший, окрім нього, мав-би змогу так добре орієнтуватися в державних і церковних стосунках епохи. Справді, хто з сторонніх міг-би знати про день¹⁰¹, коли Гінкмар дістав од папи листа й прочитав його Карлові Лисому (867 р.)? Чи кому иншому було так важливо описати подробиці різкої суперечки¹⁰² Гінкмара з Ансегізом про сан примаса в Галлії (876 р.)? чи розповісти¹⁰³ подробиці про втечу Гінкмара від норманів в Еперне (882 р.)? До того-ж виключний довід

Гінкмарового авторства подає один найближчий до нього письменник-чернець Ріхер у пролозі до своїх „Історій“, де він пише, що передніші події до року 882 як-найдокладніше описано в анналах блаженної пам'яті святителя Гінкмара ¹⁰⁴. Георг Пертц у своєму дослідженні ¹⁰⁵ заходить навіть трохи далі: він гадає, що, коли помер єпископ Пруденцій, Карло Лисий передав Гінкмарові на продовження аннали, що їх написав Пруденцій. Такі висновки поробити примусило Пертца те, що попередня, себ-то друга частина С.-Бертинських анналів, у деяких місцях підпала ніби редакційним виправленням, про що можна міркувати хоча-б з одного кардинального прикладу, а саме: єпископ Пруденцій під р. 849, як видно, дуже стримано згадав про презвитера Готшалька, літературного ворога Гінкмарового, тимчасом як у двох наявних рукописах цього самого Готшалька зганено, як еретика й нечестиву людину: *Gallus quidam, scientia tumidus quibusdam superstitionibus deditus...* Природньо, що так міг висловитися про Готшалька тільки запеклий його ворог, себ-то Гінкмар Реймський. До речі відзначимо, що останньому, oprіч анналів та „*Vita s. Remigii*“, що її я розібрав у „Життяхъ святыхъ ранней эпохи среднихъ вѣковъ“ Варшава 1911 — належить іще дуже важлива для історії IX в. збірка листів, зібрана в Реймсі, яка, на жаль, дійшла до нас неповна ¹⁰⁶. Цікаво, що поруч з невеликими приватними повідомленнями, тут трапляються послання до синодів та цілі етюди церковно-політичного змісту, заадресовані до різних видатних осіб: королів, пап та єпископів. Славнозвісна-ж праця Гінкмарова „*Epistola de ordine palatii et regni*“ ¹⁰⁷, що складається з витягів із праці під тією-ж назвою Адальгарда ¹⁰⁸, абата Корвейського († 826 р.), хоч і належить до дуже повчальних пам'яток епохи, але виразнісінько слабує на звичайну Гінкмарову маніру — без сором а казка, вільно поводитися з істиною.

За чудовий додаток до С.-Бертинських анналів що-до побічних відомостей можна вважати мало тоді відомі Вестадинські аннали — *Annales Vedastini* ¹⁰⁹, що їх написав невідомий автор у монастирі св. Вааста в Аррасі. Вони охоплюють час з 874 до 900-го року, і в такому своєму вигляді становлять, може бути, уривок з ширшої праці літописного характеру. Їх подано докладно й безсторонньо, а подекуди, — як, наприклад, в оповіданнях про норманські наскоки на церкви й монастирі ¹¹⁰, написано дуже жваво. Автор оповідає переважно про події в північній і західній Франції. Далі, з того-ж монастиря св. Вааста вийшли не позбавлені інтересу *Monumenta Vedastina minora*, що витяги з них дає О. Гольдер-Еггер в „Історичних пам'ятках Німеччини“ ¹¹¹. То є: 1) *Ex miraculorum s. Vedasti libro I auctore Haimino*. Гаїмін був за начальника монастирської школи й ушавленого вченого, що йому його учень Мілон присвятив метрично написану „*Vita s. Amandi ep. Traiectensis*“, на 4 книги. Потім згадаємо: 2) уривки з другої книги „Чудес“: *ex libro II auctore Ulmaro aliisque* — і на-

решті 3) ексцерпт з агіографічної праці презвитера Губерта, присвяченої теж Гаїмінові: *ex Apparitione s. Vedasti auctore Huberto...*

Як відомо, згідно з Вердюнським договором р. 843, старшому з братів Лотареві припала ¹¹² Італія і землі між Альпами, Ааром та Реном — на сході, Роною, Маасом та Шельдою — на заході. А все це разом становило смугу землі на 1500 кілометрів завдовжки та 200 кілометрів завширшки. Проте, Італією Лотар I керував ще за життя батькового, і вже тоді виявив своє піклування про розвиток та успіхи шкіл. В одному з своїх капітуляріїв з р. 825 ¹¹³ він наказує відновити шкільне навчання, що „через надмірну безтурботність та лінощі деяких пріорів і абатів до краю скрізь занепало“. У наказі одзначено й ті місцевості, де мали бути засновані школи. Таких місцевостей було близько десятиох, і серед їх у списку є місто Павія, де на чолі місцевої школи було поставлено вченого ірландця Дунгаля. В. Гізебрехт ¹¹⁴, розглядаючи сліди літературної діяльності в Італії в другій половині IX в., відзначає в ній ту особливість, що там поруч з письменниками, котрі чудово володіють латинською мовою, трапляються інші, що пишуть варварською латиною, а далі — поруч з чернецькими поглядами — в деяких творах відомих і невідомих на ймення авторів трапляються суто-світські ідеї й розуміння. В. Гізебрехт цю „неподібність“, сливе невідому в інших країнах західньої Європи, де всеньку літературу перейнято було виразним церковним напрямком, пояснює тим, що в Італії ніколи не переставали існувати в містах цивільні школи, окрім монастирських та єпархіяльних, і що в цих цивільних школах з інтересом вивчали твори римської класичної літератури, тимчасом як у церковних, а таксамо й при папському дворі — цілком певно гребували нею. В цьому випадкові дуже цікава пізніша відповідь папського легата Лева на одному французькому місцевому синоді, де римську церкву, що претендувала на зверхність, обвинувачувано було в цілковитім літературнім неучтві — в незнанні творів Платона, Вергілія, Теренція й ин. Легат заперечив, що все це знання зайве й призводить тільки до гордошів та ереси, що апостол Петро нічого цього не відав, а проте став за воротаря й охоронця раю. Зрозуміла річ, що подвійний напрямок в італійських школах мусів відбитися і на літературі — і, напр., тимчасом як видатні політичні памфлети початку X в., належні презвитерів Авксілієві та Євгенові Вульгаріусові, що виступали на захист папи Формоза († 896), написано доволі поправною латиною, монастирська хроніка ¹¹⁵, яку написав монтекассінський абат Іван (914—934), дарма що подавала певні відомості про події на півдні Італії, була написана просто бридкою мовою. Не краща справа з двома продовженнями праці Павла Диякона, що належали — одне а) Монтекассінському ченцеві Ерхембертові, який написав історію беневентських князів від Аріхіса й до кінця IX в. ¹¹⁶, — точніш до 889 року; і друге б) презвитерів Андрієві Бергамському, що

р. 887 зробив витяги з „Історії Лангобардів“ Павла Диякона й продовжував його до свого часу ¹¹⁷. Правда, кінець оповідання для нас утрачений; проте, цікаво відзначити, що в своєму продовженні Андрій Бергамський спирався не тільки на писаний матеріал, але таксамо й на усні повідомлення „старих людей“ ¹¹⁸ — тех, певне, таких, що не володіли добре латинським стилем. Навпаки, хвальна епічна поема на 4 книги ¹¹⁹, що її написав невідомий автор у першій чверті X в. (між 915—924 рр.) на пошану коронованого р. 915 на імператора Беренгарія Фріульського († 924), визначається чудовою мовою й поправним віршем. Автор — людина освічена й професією шкільний учитель, до того-ж не чернець ¹²⁰ — помітно наслідує Вергілія та й взагалі виявляє, що досить добре обізнаний з давнім римським письменством. Він таксамо трохи розуміє по-грецьки, що видно вже з самого титула його роботи: *Πατριάρχης Βερνικαίου τῆς ἀρχιεπίσκοπ Καίσαρος*. З історичного погляду цей твір, хоч його й написав сучасник, не має великої ваги: в ньому вже переважає панегіричний тон, поєднаний до того-ж з навмисними перекручуваннями та різними ненавмисними огріхами викладу. Наявність авторських глос до текстів поеми ¹²¹ показує, можливо, на те, що її призначувано до читання в школі; проте в давніх книжкових каталогах про неї ніде не згадується, та й узагалі вона збереглася в однім тільки рукопису XI в.

Незрівнянно цікавіший натомість невеликий „*Libellus de imperatoris potestate in urbe Roma*“, що його знайшов ще М. Флацій (XVI в.) і вперше видав тільки Пертц у SS. III, 719—722. Як гадає Лапотр ¹²², що вдало переглянув і зовсім усунув численні давні датування пам'ятки ¹²³, написано цього трактата останніми роками IX в., а саме: рр. 897—898. Автор його був один лангобардець із Рієті, що, очевидно, добре знав італійські стосунки за доби кволих спадкоємців Карла Великого й вимагав тепер, щоб відновлено було колишній імператорський авторитет в Італії, що його вага розбилася р. 775, коли папа Іван VIII з власної волі коронував на імператора Карла Лисого. Ще більшу вагу мають для італійської церковної історії IX в. чимплі „Діяння Равенських архієпископів“ ¹²⁴, що їх написав на прохання міського равенського духовництва вельможний презвитер Агнелла-Андрій в 30—40 роках IX в. ¹²⁵. Про них так само мало знали давніш, себ-то ближчі нащадки, як і тепер ми. Проте, з методологічного погляду, „Діяння“ становлять дуже великий інтерес. Керуючись зрештою старого *Liber Pontificalis*, автор († мабуть після р. 854) поставив собі за мету написати справжню історію Равенських первосвятителів. Окрім різних місцевих записів, він черпає свій багатий матеріал — і це навіть переважно — з офіційних грамот, булл, листів і листів: як видно, він, шукаючи потрібних відомостей, удається навіть до анналів та хронік. Проте, хоч яка важлива своїм змістом історична праця Агнелла-Андрія, та формою вона цілком дитина

свого часу. В латинській мові автора дуже мало чистоти й правильності, й де-не-де вона набирє навіть біблійного забарвлення. Що-ж до стилю, то про нього може дати найкраще уявління така фраза ¹²⁶: *Iste iuvenis aetate, capillo crispo capitis, grandes oculos... Et suscepit... Rotrudam, quam mihi porrexit, et manibus meis vestivi et calciamenta in pedibus decoravi auro et iacinto ornata, et postmodum missas ad augustum celebravit..* І попри все те, автор, описуючи військові сутички, виявляє свою обізнаність з Вергілієм, ба навіть з Лукрецієм!

Нарешті, щоб до краю схарактеризувати італійську освіченість, що замирала за останніх Каролінгів, і що свого часу дала граматику Павліна та Павла Диякона з його „Історією лангобардів“ на шість книг, ми ще додамо, що в південній частині Італії з початку IX в. було зроблено першу спробу написати всесвітню хроніку ¹²⁷, що дійшла до нас в одному тільки кодексі IX в. Невідомий автор її взяв за підставу своєї праці, що закінчувалася 754 роком, „Каталог єпископів Неаполітанських“ і додав сюди багато цитат з давніх папських життєписів ще й з цілої низки інших творів, а саме таких: Всесвітні хроніки Єроніма, Ісидора Севільського й Беди Вельмишановного, Історія франків Григорія Турського, Павло Диякін і инш. Мабуть, уже з 80-х років IX в. якийсь диякін Іван (з монастиря св. Северина в Неаполі) продовжував до р. 872 початковий текст хроніки, що не давав взагалі певних відомостей і був написаний неймовірно грубою мовою ¹²⁸. А далі працюючого Івана замінив субдиякін Петро, від якого зберігся тільки один невеличкий фрагмент, хоч сам автор помер не раніш од року 960-го; він, опріч утраченого продовження Іванової хроніки, написав ще кілька творів агіографічного змісту. Та навіть і в цілому, себ-то беручи на увагу й другу її частину, ширше задуману й змістовнішу ¹²⁹, хроніка, що її розглядаємо, не має великої історичної ваги. Вона дає тільки деякий матеріал місцевого значіння.

Тепер залишається ще сказати про долю папської історіографії за другої половини IX в. Як відомо ¹³⁰, з часів першої своєї редакції, закінченої, на думку Т. Моммсена, не раніш од смерті Теодоріха Великого, збірник папських життєписів, що в давніших і кращих рукописах часто фігурує без ніякої назви, поволі продовжують різні автори й у різні терміни. Питання про те, чи припадає друга редакція на час папи Кононі (Вайтц і Моммсен) чи перед ним (Дюшен приймає ще до Конона дві інші редакції) — немає, власне, великої ваги. Безперечно тільки те, що життєписом цього папи закінчувалося одне з продовжень *Liber Pontificalis*, бо в відомому Кононіянському Каталозі ми маємо відповідні витяги з тексту, що доходить до 687 року; так само й найдавніший рукопис *Liber Pontificalis* — з кінця VIII в., що його знайшов Г. Пертц у Неаполі, на початку перелічує римських пап, що не виходять за Конона († 687). Все це рівно-ж можна стверджувати про основний манускрипт другого що-до віку рукопису

... до Римської, який зберігається в бібліотеці Лукського собору. Якщо до дальших продовжень Lib. Rom. то їх можна почасти простежити з самих рукописів: так, уже названий тут рукопис з соборної Лукської бібліотеки доходить у своїй першій частині, написаний однією рукою, до папи Костянтина I († 715); дальші редакції закінчуються Стефаном II († 757), Стефаном III († 772) та Адрианом I († 795), на життєписі якого й обривається саме 2-га частина Лукського рукопису. Проте цього певного контролю окремих редакцій не можна ні в якій сподіватися далі за 795 р., та й саме питання про це виходить за межі нашого завдання¹³¹. В даній праці слід тільки вказати, що названий Liber Pontificalis закінчується на папі Стефані V (885—891). А втім, уже життєпис останнього уривається на середній половині, і тому самий кінець першої й найцікавішої частини всієї праці залишається нам не зовсім відомий. Будь-що-будь з кінця IX в. настають сумні часи для папської історіографії. Названий Liber Pontificalis, про який можна сказати, що його, не зважаючи на велику історичну вартість, написано з явною тенденцією збільшити земну славу папства¹³², цілком зникає (не було навіть натяку на його продовження!) протягом двох десятиліть, себ-то: ввесь десятий і більшу частину одинацятого, з яких збереглися самі тільки папські каталоги, хоч і оздоблені часто більшечем вбогими замітками. Тільки григоріянська епоха принесла відновлення давніх літературних традицій; так, повстають саме великі й важливі життя Лева IX й Григорія VII, а великі каноністи того-ж часу — кардинал Деуседіт і Ансельм, єп. Лукський — головне звертають свою увагу на давній збірник папських життєписів, що його забули численні покоління.

Отже, коли Італія, себ-то колишнє королівство Лангобардів, за другої половини IX в. сливе зовсім не дає нам добрих історичних творів, і загальну її історію доводиться вивчати переважно з життєписів та листів пап, то друга частина володінь Лотаревих — Francia Media, що придбала від імени свого короля назвище: Lotharingien, Lothringen, з цього погляду цікавіша. В ній наукова діяльність зосереджувалася при дворі архієпископів Трірських. Під їхнім доглядом розвивалися монастирські школи, зміцніла церковна дисципліна й складався життя святих. А в однім з єпархіальних монастирів — Прюмському на Ейфелі, виховувався Регінон († 915)¹³³, якого хроніка разом з Фульдськими та С.-Бергінськими зиналами — становить головне джерело для історії Німеччини та Франції за другої половини IX віку. Регінон жив за злитенних часів Лотарингії, зазнала тоді подвійного лиха: від чвар внутрішніх та від нападу норманів. Уже під р. 882 прюмський анналіст записує невтішну замітку про те, що вони вогнем і мечем руйнують усеньке королівство франків¹³⁴. Як казали духовні

отці, що походилися на генеральний синод у Майнці р. 884¹³⁵, приренська країна була в найприкрішій стані: „блискучі й пишні храми було зруйновано, спалено й цілком знищено, вівтарі покидувано й порозбивано, дорогоцінні церковні прикраси вивезено, а почасти попалено. Вороги мечем забивали духівництво вище й нижче або, скатувавши витонченими тортурами, вже добивали на смерть. Людей усякого віку й стати знищувано як-найрізноманітнішими способами, і все любе та дороге було відібрано від нас. Ченці й черниці, налякані такою руїною, покинули свої монастирі й непевно блукають скрізь. Позбавлені всякої втіхи, вони не знають, що їм робити й кудю йти. Вони, як вівці без пастуха, ставлять на карту своє духовне покликання“. Внутрішній нелад торкнувся і особисто Регінона й до певної міри відбивсь на його хроніці... Про життя Регінонове ми знаємо лиш стільки, скільки знаходимо в його творах. Цікаво, що деякі автобіографічні відомості, котрі містяться в хроніці під р. 892, згодом знищив сам автор¹³⁶. Він народився в Альтрипі на Рені (Altreipii ad Rhenum — у Трірському діоцезі, недалечко від теперішнього Маннгайма) і з р. 892, як законно обраний абат¹³⁷, стояв на чолі Прюмського монастиря, де передніш виховувався й був ченцем, і де ще за абатів Егіле й Маркварде з'явилися декотрі агіографічні праці. Проте, недовго довелося Регінонові керувати Прюмом: р. 890 він мусів покинути монастир через утиски з боку його конкурента на абатську посаду — Ріхарія, брата могутніх вельмож Лотарингії — графів Гергарда й Матфріда, й пізнішого єпископа в Лютісі. Він знайшов притулок у Трірі; тут і відбувалася дальша його літературна діяльність¹³⁸. Тодішній Трірський архієпископ Радбод (833 — 919), якому й присвячено першу працю Регінонову „Про правила гармонії в церковних співах“¹³⁹, передає йому керування монастирем св. Мартина, що його спустошили нормани, і, як можна гадати з різних даних, раз-у-раз користується з порад і допомоги Регінона що-до керування самою єпархією. Між иншим, він часто брав з собою Регінона на так звані візитації, себ-то в церковні об'їзди по єпархії. Наслідком цих мандрівок наш письменник і склав р. 906 особливого практичного поради́ника для пастирів, якого й видав під назвою: „Reginonis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis“, що містить у собі потрібні для розгляду церковних справ канонічні постанови¹⁴⁰. А побічно, поради́ник дає цілу низку коштовних відомостей, дуже придатних на те, щоб `скласти (на спогад нащадкам!) загальну картину життя й діяльності парафіяльного священика IX в. Регінон присвятив зазначену свою працю примасові східньо-франкської церкви Гаттонові, архієпископові майнцькому, тодішньому (себ-то р. 906-го) регентові держави.

Проте далеко важливіша для нас друга праця Регінонова, — його хроніка, яку він присвятив р. 908 і переслав єпископові авгсбурзькому Адальберону, вихователеві Людовика Дитини¹⁴¹. Ця хроніка —

клавши на своє завдання трохи чи не надлюдські зусилля, одного разу мало не одчайнно вигукнув: „О, коли-б я мав у себе бодай 12 клириків з такою освітою, яку мали Єронім та Августин!“ Але високовчений Альбін, що цілком слушно вважав себе за ще більшого неука супроти них, на ці слова дуже покривдивсь, дарма що лиш злегка дав це помітити, та й відповів йому так, як тільки міг відповісти грізному Карлові будь-хто з смертних: „Творець неба й землі мав тільки двох указаних отців, а ти хочеш мати дванацятьох!“

Карло, такий самий побожний, як і поміркований, при звичаївсь був, поєтуючи, по тому, як закінчиться обідня й вечірня, їсти о другій годині по півдні. Один єпископ, що був... через лад правдолюбний і занадто дурний, почав докоряти Карлові надто необережно. Мудрий державець затаїв своє невдоволення, покірливо вислухав докір і одказав: „Ти маєш рацію, любий єпископе; отож я наказую тобі не їсти нічого, аж доки останній з челяди моєї двору закінчить трапезувати“. Отак... добродушний Карло додержав єпископа, аж поки закінчивсь піст (себ-то за північ), і по тому сказав йому: „Тепер, я гадаю, ти зрозумів..., що я їм до вечора не тому, що нездержливий, а через розумну причину“.

Незабаром по тому на однім святі, молодий юнак, королів родич, проспівав дуже гарно „алилуя“, і імператор відзначив одному єпископові: „Добре проспівав цього разу наш клирик“. Єпископ, людина обмежена, зрозумів це, як іронію, і, не знаючи, що співак був імператорів родич, відповів: „Так міг-би проревіти за плугом мужик на своїх волів“. Імператор відповів самим лиш блискавичним поглядом на таку безсоромну відповідь, а єпископ прикинувся, ніби приголомшений“.

Сами „Gesta Karoli Magni“ С.-Галенського ченця поділяються на дві книзі. В першій книзі, з якої взято наведені допіру уривки⁷⁹, він розповідає за живими переказами про те, як за часів Карла Великого заснували виходні з Британії школи, про те, як Карло Великий дбав за те, щоб запровадити й підтримати церковну дисципліну та пристойну службу божу, про те, як він призначував на єпископів людей простих і плохеньких, як він підносив сумирних, а карав гордих та гоноровитих⁸⁰. Доволі докладно каже він також і про те, як закликав папа Лев III до Риму (р. 800) „переможного Карла“ й проголосив цього останнього, „коли тому нічого такого й на думку не спало“, імператором і оборонцем римської церкви⁸¹. Наприкінці першої книги він перелічує королівські накази про вся-

кого роду будівлі й описує сучасний Карлові Великому одяг франків. У передмові до другої книги автор пояснює, що він має намір говорити тепер про воєнні дії „війнолюбного Карла“, і до того саме за словами старого Адальберта, що брав, як попереду вже одзначено, участь у війнах з саксами, слов'янами й аварами, що цих останніх автор уважає за безпосередніх нащадків гунів. Він починає з того, що описує воєнні фортеці цих гунів або аварів: земля їхню оперезано дев'ятьма колами, себ-то було обгороджено дев'ятьма дерев'яними барканами, і в центрі її берегли вони награбовану здобич; протягом 8 років переможний Карло встиг цілком подолати „гунів“. Далі автор розповідає про дипломатичні пересправи послів Карла Великого при дворах: візантійському, перському, арабському й ин. та про стосунки Карла Великого до норманів. Кінець-же другої книги, оскільки вона для нас збереглася, не має найближчого відношення до Карла Великого. В ній містяться перекази, що стосуються до Піпіна Короткого, Людовика Побожного та Людовика Німецького. Окремі оповідання в С.-Галенського ченця дуже мало звязані. Автор тільки часом дає дещо в формі загальних рубрик, під які можна підвести низку оповідань, наприклад: як мудрий Карло підносив покірливих і карав бундючних; як він утихомирював ворогів, то-що. Але навіть і тут автор, захоплений своїм героєм, не цілком дотримується намічених рубрик. Оповідання його в величезній більшині випадків не дають указівок на певних осіб, місце й час. У них просто оповідається, як поведивсь Карло тоді-то й тоді-то з якимось єпископом, з якимось васалом або послом.

У Західній Франції, себ-то в країнах на захід і південь од Маасу, Шельди й Рони, аж до самої Ебро, що припали згідно з Вердюнським договором Карлові Лисому⁸², ми знаходимо що-до розвитку історіографії мало не те саме, що й у Німеччині. Кажучи об'єктивно, Карло Лисий дістав навіть кращу освіту, ніж його брати. Пригадаймо, що Фрекульф із Лізе писав для нього свого підручника все-світньої історії⁸³, а деякі сучасники, присвячуючи йому свої поеми й інші літературні твори, вихваляють його, як людину блискуче й різнобічно талановиту, ба й називають — як каже Гейрік⁸⁴— „наймудрішим Соломоном“. Подібно до Людовика Німецького, Карло цікавивсь науковими питаннями, — й навіть у їх абстрактній поставі. При дворі його, де збереглися ще традиції давньої Каролінзької школи, сходилися вчені не тільки з Франції, а таксамо й з Іспанії, Ірландії та далекої Греччини: так, між иншим, на чолі самої двірської школи стояв славнозвісний Іван Скотт Ерігена, один із найвизначніших філософів раннього європейського середньовіччя⁸⁵. Та не зважаючи на все це, й у Франції літературно-наукова діяльність не зівсіди зосереджувалася при королівському дворі. Вона мала своє

пристановище й біля особливо видатних провінціальних діячів-учителів: назвімо хоч-би відомого Лупа Фер'єрського та його монастир у Санському діоцезі⁸⁶. Та подібність Франції до Німеччини що-до історіографії глибша: як Фульдські аннали мало не єдине джерело для історії Німеччини IX в., таксамо й С.-Бертинські аннали, що їх наново видав Георг Вайтц р. 883⁸⁷, для Франції того-ж-таки часу єдине поважне джерело літописного типу. Подібно до Фульдських анналів, С.-Бертинські прилучаються безпосередньо до Великих Лорських анналів, і самостійні замітки йдуть у них тільки з року 830. Аннали писали по різних місцях Франції й різні автори, що продовжували один одного; але всі їх було з'єднано в одному рукопису X в., знайденому в книгозбірні С.-Бертинського монастиря у Фландрії, звідки й сама назва їхня: *Annales Bertiniani*.

У С.-Бертинських анналах Пертц⁸⁸ і Вайтц одрізняють три частини, що їх писали три різні автори. Першу частину — од 741 геть аж до 835 р. включно — написав невідомий автор, сучасник Людовика Побожного, і в цьому сучасникові доводиться, на мій погляд, убачати якогось франкського мешканця з церковного оточення⁸⁹. Та як там не єсть, за підставу до свого літопису невідомий автор узяв Великі Лорські аннали, ще текст їх закінчується р. 829 і що їх він перепише мало не дослівно, без будь-яких додатків, окрім рр. 749, 750 та 754, де відзначаються: а) шлюб Піпіна Короткого з Бертрадою, б) земельні подарунки того-ж-таки Піпіна франкському єпископатові⁹⁰ і в) смерть Боніфація⁹¹. З р. 830 він пише вже самостійно; до того-ж слід одзначити, що відповідний текст накреслено ще за життя Людовика Побожного, бо, кажучи про імператорову лагідність до своїх ворогів, автор висловлюється так: *quae omnia adversa, sicut ei mos est, patienter tulit*, а не „*sicut ei mos erat*“. Далі він зівсиди говорить про імператора надзвичайно шанобливо й раз-у-раз перед його йменням ставить предикат „*dominus*“; у боротьбі-ж батька з дітьми він рішуче стоїть на боці першого. За всім тим, як легко бачити, читаючи першу частину С.-Бертинських анналів, яку тут розглядаємо, написано її не дуже чистою латинською мовою. Автор плутається в станах, способах та часі дієслова, і його вживання слів виявляє в ньому людину романського походження⁹², хоч і дуже засимільовану в німецькім оточенні. — Друга частина С.-Бертинських анналів охоплює час з 836 до 861 р. Ще Георг Пертц за автора її вважав відомого Пруденція, єпископа м. Труа († 861), і за певну підставу до такої думки є той цікавий факт, що Гінкмар, архієпископ Реймський, в одному з своїх листів, а саме — до архієпископа Егіла Санського⁹³, відзначає, що єпископ Пруденцій, який виразно заявив себе, як прихильник Готшалка, в літопису Діянь західньо-франкських королів висловлює думку, ніби папа Микола I офіційно визнавав науку про подвійне Призначення, тимчасом як самому Гінкмарові це папське брєве аж ніяк невідоме — він його ні від кого не чув і ніде не чи-

тав... А тому, що літопис Пруденцій, каже далі Гінкмар, є відомий багатьом, і список з нього є також і в самого короля, то щоб не сталося скандалу в церкві, зазначеному Егілові Санському треба надіслати відповідну доповідь римському первосвященникові. Справді, належно оглянувши другу частину С.-Бертинських анналів під р. 859, знаходимо те місце⁹⁴, на яке покликується архієпископ Гінкмар. Звідси постає природне питання: хто то був сам автор літопису?

Пруденцій (справжнє ймення йому було Galindo⁹⁵) був родом з Іспанії, але ще за молодечих років переселився до франкської держави й тут при королівському дворі здобув свою наукову освіту; між рр. 830—833 він навіть обіймав посаду капелана. Сам трохи поет, він не цурався літературних звязків; а після р. 843 його обрано було на єпископа м. Труа. Як такий, він брав участь на синоді р. 851—в дискусіях про благодать і Призначення⁹⁶. Єпископ Пруденцій спочатку був прихильник Августинової науки й захищав його проти Івана Скотта⁹⁷, що висловлював пелагіянські свої переконання; але згодом, як то ми бачимо з листа архієпископа Гінкмара до Егіла Санського, він різко змінив свою позицію. В свої аннали він упроваджує чимало заміток про події на своїй батьківщині, зберігає засвоєну там назву свята Водохрещі „festum apparitionis Domini“, а не „Epiphania“, як говорили в Галлії. З другого боку Пруденцій особливо докладно розповідає про церковні справи. В політичну боротьбу безпосередньо він не втручає, але все-таки має свої симпатії й антипатії⁹⁸; правда, він силкується говорити по змозі стримано. Коли пригадаємо Гінкмарове повідомлення про те, що аннали Пруденція були відомі й королеві Карлові Лисому, то такий стриманий тон буде добре зрозумілий. Окрім особистих спостережень Пруденцій користується ще офіційним матеріалом⁹⁹, і разом любить відзначати різні фізичні явища: міни сонячні й місячні, комети, бурі, землетруси, повіддя, холод, спеку, то-що. Бувши обізнаний з „Записками“ Юлія Цезаря й Антоніновим Ітінерарієм, він таксамо антикізує географічні ймення, що трапляються в тексті анналів¹⁰⁰.

Натомість цілком иным змістом визначається остання частина С.-Бертинських анналів, що охоплює рр. 861—882. Автор її порівнюючи мало цікавиться зовнішніми політичними подіями: на першому плані в нього життя й діяння Гінкмара, архієпископа реймського; тут аннали переходять ніби в життєпис. І, звичайно, правдива давня думка, що за автора їх був сам Гінкмар: навряд щоб хто инший, окрім нього, мав-би змогу так добре орієнтуватися в державних і церковних стосунках епохи. Справді, хто з сторонніх міг-би знати про день¹⁰¹, коли Гінкмар дістав од папи листа й прочитав його Карлові Лисому (867 р.)? Чи кому иншому було так важливо описати подробиці різкої суперечки¹⁰² Гінкмара з Ансегізом про сан примаса в Галлії (876 р.)? чи розповіді¹⁰³ подробиці про втечу Гінкмара від норманів в Еперне (882 р.)? До того-ж виключний довід

Гінкмарового авторства подає один найближчий до нього письменник-чернець Ріхер у пролозі до своїх „Історій“, де він пише, що передніші події до року 882 як-най докладніше описано в анналах блаженної пам'яті святителя Гінкмара ¹⁰⁴. Георг Пертц у своєму дослідженні ¹⁰⁵ заходить навіть трохи далі: він гадає, що, коли помер єпископ Пруденцій, Карло Лисий передав Гінкмарові на продовження аннали, що їх написав Пруденцій. Такі висновки поробити примусило Пертца те, що попередня, себ-то друга частина С.-Бертинських анналів, у деяких місцях підпала ніби редакційним виправленням, про що можна міркувати хоча-б з одного кардинального прикладу, а саме: єпископ Пруденцій під р. 849, як видно, дуже стримано згадав про презвитера Готшалька, літературного ворога Гінкмарового, тимчасом як у двох наявних рукописах цього самого Готшалька зганено, як еретика й нечестиву людину: *Gallus quidam, scientia tumidus quibusdam superstitionibus deditus...* Природньо, що так міг висловитися про Готшалька тільки запеклий його ворог, себ-то Гінкмар Реймський. До речі відзначимо, що останньому, опріч анналів та „*Vita s. Remigii*“, що її я розібрав у „Житіяхъ святихъ ранней эпохи среднихъ вѣковъ“ Варшава 1911 — належить іще дуже важлива для історії IX в. збірка листів, зібрана в Реймсі, яка, на жаль, дійшла до нас неповна ¹⁰⁶. Цікаво, що поруч з невеликими приватними повідомленнями, тут трапляються послання до синодів та цілі етюди церковно-політичного змісту, заадресовані до різних видатних осіб: королів, пап та єпископів. Славнозвісна-ж праця Гінкмарова „*Epistola de ordine palatii et regni*“ ¹⁰⁷, що складається з витягів із праці під тією-ж назвою Адальгарда ¹⁰⁸, абата Корвейського († 826 р.), хоч і належить до дуже повчальних пам'яток епохи, але виразнісінько слабує на звичайну Гінкмарову маніру — без соромат казка, вільно поводитися з істиною.

За чудовий додаток до С.-Бертинських анналів що-до побічних відомостей можна вважати мало тоді відомі Ведастинські аннали — *Annales Vedastini* ¹⁰⁹, що їх написав невідомий автор у монастирі св. Вааста в Аррасі. Вони охоплюють час з 874 до 900-го року, і в такому своєму вигляді становлять, може бути, уривок з ширшої праці літописного характеру. Їх подано докладно й безсторонньо, а подекуди, — як, наприклад, в оповіданнях про норманські наскоки на церкви й монастирі ¹¹⁰, написано дуже жваво. Автор оповідає переважно про події в північній і західній Франції. Далі, з того-ж монастиря св. Вааста вийшли не позбавлені інтересу *Monumenta Vedastina* тіпога, що витяги з них дає О. Гольдер-Еггер в „Історичних пам'ятках Німеччини“ ¹¹¹. То є: 1) *Ex miraculorum s. Vedasti libro I auctore Haiimino*. Гаїмін був за начальника монастирської школи й уславленого вченого, що йому його учень Мілон присвятив метрично написану „*Vita s. Amandi ep. Traiectensis*“, на 4 книги. Потім згадаємо: 2) уривки з другої книги „Чудес“: *ex libro II auctore Ulmaro aliisque* — і на-

решті 3) ексцерпт з агіографічної праці презвитера Губерта, присвяченої теж Гаїмінові: *ex Apparitione s. Vedasti auctore Huberto...*

Як відомо, згідно з Вердюнським договором р. 843, старшому з братів Лотареві припала ¹¹² Італія і землі між Альпами, Ааром та Реном— на сході, Роною, Маасом та Шельдою— на заході. А все це разом становило смугу землі на 1500 кілометрів завдовжки та 200 кілометрів завширшки. Проте, Італією Лотар I керував ще за життя батькового, і вже тоді виявив своє піклування про розвиток та успіхи шкіл. В одному з своїх капітуляріїв з р. 825 ¹¹³ він наказує відновити шкільне навчання, що „через надмірну безтурботність та лінощі деяких пріорів і абатів до краю скрізь занепало“. У наказі одзначено й ті місцевості, де мали бути засновані школи. Таких місцевостей було близько десятиох, і серед їх у списку є місто Павія, де на чолі місцевої школи було поставлено вченого ірландця Дунгаля. В. Гізебрехт ¹¹⁴, розглядаючи сліди літературної діяльності в Італії в другій половині IX в., відзначає в ній ту особливість, що там поруч з письменниками, котрі чудово володіють латинською мовою, трапляються інші, що пишуть варварською латиною, а далі— поруч з чернецькими поглядами— в деяких творах відомих і невідомих на ймення авторів трапляються суто-світські ідеї й розуміння. В. Гізебрехт цю „неподібність“, сливе невідому в інших країнах західньої Європи, де всенюк літературу перейнято було виразним церковним напрямком, пояснює тим, що в Італії ніколи не переставали існувати в містах цивільні школи, окрім монастирських та єпархіяльних, і що в цих цивільних школах з інтересом вивчали твори римської класичної літератури, тимчасом як у церковних, а таксамо й при папському дворі— цілком певно гребували нею. В цьому випадкові дуже цікава пізніша відповідь папського легата Лева на одному французькому місцевому синоді, де римську церкву, що претендувала на зверхність, обвинувачувано було в цілковитім літературнім неуцтві— в незнанні творів Платона, Вергілія, Теренція й ин. Легат заперечив, що все це знання зайве й призводить тільки до гордошів та єреси, що апостол Петро нічого цього не видав, а проте став за воротаря й охоронця раю. Зрозуміла річ, що подвійний напрямок в італійських школах мусів відбитися і на літературі— і, напр., тимчасом як видатні політичні памфлети початку X в., належні презвитерові Авксилієві та Євгенові Вульгаріусові, що виступали на захист папи Формоза († 896), написано доволі поправною латиною, монастирська хроніка ¹¹⁵, яку написав монтекассінський абат Іван (914—934), дарма що подавала певні відомості про події на півдні Італії, була написана просто брідкою мовою. Не краща справа з двома продовженнями праці Павла Диякона, що належали— одне а) Монтекассінському ченцеві Ерхембертові, який написав історію беневентських князів від Аріхіса й до кінця IX в. ¹¹⁶,— точніш до 889 року; і друге б) презвитерові Андрієві Бергамському, що

р. 887 зробив витяги з „Історії Лангобардів“ Павла Диякона й продовжував його до свого часу ¹¹⁷. Правда, кінець оповідання для нас утрачений; проте, цікаво відзначити, що в своєму продовженні Андрій Бергамський спирався не тільки на писаний матеріал, але таксамо й на усні повідомлення „старих людей“ ¹¹⁸ — теж, певне, таких, що не володіли добре латинським стилем. Навпаки, хвальна епічна поема на 4 книги ¹¹⁹, що її написав невідомий автор у першій чверті X в. (між 915—924 рр.) на пошану коронованого р. 915 на імператора Беренгарія Фріульського († 924), визначається чудовою мовою й поправним віршем. Автор — людина освічена й професією шкільний учитель, до того-ж не чернець ¹²⁰ — помітно наслідує Вергілія та й взагалі виявляє, що досить добре обізнаний з давнім римським письменством. Він таксамо трохи розуміє по-грецьки, що видно вже з самого титула його роботи: *Πατριάρχης Βερεγγαρίου τοῦ ἀρχιεπιστοῦ Καλοσάρου*. З історичного погляду цей твір, хоч його й написав сучасник, не має великої ваги: в ньому вже переважає панегіричний тон, поєднаний до того-ж з навмисними перекручуваннями та різними ненавмисними огріхами викладу. Наявність авторських глос до текстів поеми ¹²¹ показує, можливо, на те, що її призначувано до читання в школі; проте в давніх книжкових каталогах про неї ніде не згадується, та й узагалі вона збереглася в однім тільки рукопису XI в.

Незрівнянно цікавіший натомість невеликий „*Libellus de imperatoria potestate in urbe Roma*“, що його знайшов ще М. Флацій (XVI в.) і вперше видав тільки Пертц у SS. III, 719—722. Як гадає Лапотр ¹²², що вдало переглянув і зовсім усунув численні давні датування пам'ятки ¹²³, написано цього трактата останніми роками IX в., а саме: рр. 897—898. Автор його був один лангобардець із Рієті, що, очевидно, добре знав італійські стосунки за доби кволих спадкоємців Карла Великого й вимагав тепер, щоб відновлено було колишній імператорський авторитет в Італії, що його вага розбилася р. 775, коли папа Іван VIII з власної волі коронував на імператора Карла Лисого. Ще більшу вагу мають для італійської церковної історії IX в. чималі „Діяння Равенських архієпископів“ ¹²⁴, що їх написав на прохання міського равенського духовництва вельможний презвітер Агнелл-Андрій в 30—40 роках IX в. ¹²⁵. Про них так само мало знали давніш, себ-то ближчі нащадки, як і тепер ми. Проте, з методологічного погляду, „Діяння“ становлять дуже великий інтерес. Керуючись зразком старого *Liber Pontificalis*, автор († мабуть після р. 854) поставив собі за мету написати справжню історію Равенських первосвятителів. Окрім різних місцевих записів, він черпає свій багатий матеріал — і це навіть переважно — з офіційних грамот, булл, листів і написів: як видно, він, шукаючи потрібних відомостей, удається навіть до анналів та хронік. Проте, хоч яка важлива своїм змістом історична праця Агнелла-Андрія, та формою вона цілком дитина

свого часу. В латинській мові автора дуже мало чистоти й правильності, й де-не-де вона набирзе навіть біблійного забарвлення. Що-ж до стилю, то про нього може дати найкраще уявлення така фраза¹²⁶: *Iste iuvenis aetate, capillo crispo capitis, grandes oculos... Et suscepit... Rotrudam, quam mihi porrexit, et manibus meis vestivi et calciamenta in pedibus decoravi auro et iacintho ornata, et postmodum missas ad augustum celebravit..* І попри все те, автор, описуючи воєнні сутички, виявляє свою обізнаність з Вергілієм, ба навіть з Лукрецієм!

Нарешті, щоб до краю схарактеризувати італійську освіченість, що замирала за останніх Каролінгів, і що свого часу дала граматику Павліна та Павла Диякона з його „Історією лангобардів“ на шість книг, ми ще додамо, що в південній частині Італії з початку IX в. було зроблено першу спробу написати всесвітню хроніку¹²⁷, що дійшла до нас в одному тільки кодексі IX в. Невідомий автор її взяв за підставу своєї праці, що закінчувалася 754 роком, „Каталог єпископів Неаполітанських“ і додав сюди багато цитат з давніх папських життєписів ще й з цілої низки інших творів, а саме таких: Всесвітні хроніки Єроніма, Ісидора Севільського й Беди Вельмишановного, Історія франків Григорія Турського, Павло Диякін і инш. Мабуть, уже з 80-х років IX в. якийсь диякін Іван (з монастиря св. Северина в Неаполі) продовжував до р. 872 початковий текст хроніки, що не давав взагалі певних відомостей і був написаний неймовірно грубою мовою¹²⁸. А далі працюючого Івана замінив субдиякін Петро, від якого зберігся тільки один невеличкий фрагмент, хоч сам автор помер не раніш од року 960-го; він, опріч утраченого продовження Іванової хроніки, написав ще кілька творів агіографічного змісту. Та навіть і в цілому, себ-то беручи на увагу й другу її частину, ширше задуману й змістовнішу¹²⁹, хроніка, що її розглядаємо, не має великої історичної ваги. Вона дає тільки деякий матеріал місцевого значіння.

Тепер залишається ще сказати про долю папської історіографії за другої половини IX в. Як відомо¹³⁰, з часів першої своєї редакції, закінченої, на думку Т. Моммсена, не раніш од смерти Теодоріха Великого, збірник папських життєписів, що в давніших і кращих рукописах часто фігурує без ніякої назви, поволі продовжують різні автори й у різні терміни. Питання про те, чи припадає друга редакція на час по Кононі (Вайтц і Моммсен) чи перед ним (Дюшен приймає ще до Конона дві інші редакції) — немає, власне, великої ваги. Безперечно тільки те, що життєписом цього папи закінчувалося одне з продовжень *Liber Pontificalis*, бо в відомому Кононіанському Каталозі ми маємо відповідні витяги з тексту, що доходить до 687 року; таксамо й найдавніший рукопис *Liber Pontificalis* — з кінця VIII в., що його знайшов Г. Пертц у Неаполі, на початку перелічує римських пап, що не виходять за Конона († 687). Все це рівно-ж можна стверджувати про основний манускрипт другого що-до віку рукопису

Liber Pontificalis, який зберігається в бібліотеці Лукського собору. Що-ж до дальших продовжень *Lib. Pont.*, то їх можна почасти простежити з самих рукописів: так, уже названий тут рукопис з соборної Лукської бібліотеки доходить у своїй першій частині, написаний однією рукою, до папи Костянтина I († 715); дальші редакції закінчуються Стефаном II († 757), Стефаном III († 772) та Адріаном I († 795), на життєписові якого й обривається саме 2-га частина Лукського рукопису. Проте цього цікавого контролю окремих редакцій не можна, на жаль, продовжувати далі за 795 р., та й саме питання про це виходить за межі нашого завдання¹⁸¹. В даній праці слід тільки відзначити, що давній *Liber Pontificalis* закінчується на папі Стефані V (885—891). А втім, уже життєпис останнього уривається на середині оповідання, і тому самий кінець першої й найцікавішої частини всієї пам'ятки залишається нам не зовсім відомий. Будь-що-будь, з кінця IX в. настають сумні часи для папської історіографії. Давній *Liber Pontificalis*, про який можна сказати, що його, не зважаючи на всенюку історичну вартість, написано з явною тенденцією збільшити земну славу папства¹⁸², цілком зникає (не було навіть натяку на його продовження!) протягом двох віків, себ-то: весь десятий і більшу частину одинацятого, з яких збереглися самі тільки папські каталоги, хоч і оздоблені часто більш-менш вбогими замітками. Тільки григоріянська епоха принесла відновлення давніх літературних традицій; так, повстають саме великі й важливі житія Лева IX й Григорія VII, а великі каноністи того-ж часу — кардинал Деусдедіт і Ансельм, еп. Лукський — головне звертають свою увагу на давній збірник папських життєписів, що його забули численні покоління.

Отже, коли Італія, себ-то колишнє королівство Лангобардів, за другої половини IX в. сливе зовсім не дає нам добрих історичних творів, і загальну її історію доводиться вивчати переважно з життєписів та листів пап, то друга частина володінь Лотаревих — *Francia Media*, що придбала від імени свого короля назвище: *Lotharingien*, *Lothringen*, з цього погляду цікавіша. В ній наукова діяльність зосереджувалася при дворі архієпископів Трірських. Під їхнім доглядом розвивалися монастирські школи, міцніла церковна дисципліна й складалися житія святих. А в однім з епархіальних монастирів — Прюмському на Ейфелі, виховувався Регіон († 915)¹⁸³, якого хроніка разом з Фульдськими та С.-Бертинськими анналами — становить головне джерело для історії Німеччини та Франції за другої половини IX віку. Регіон жив за злиденних часів. Лотарингія зазнала тоді подвійного лиха: від чвар унутрішніх та від нападу норманів. Уже під р. 882 прюмський анналіст записує нерадісну замітку про те, що вони вогнем плюндрують усеньке королівство франків¹⁸⁴. Як казали духовні

отці, що походилися на генеральний синод у Майнці р. 884¹³⁵, приренська країна була в найприкрішій стані: „блискучі й пишні храми було зруйновано, спалено й цілком знищено, вівтарі покидувано й порозбивано, дорогоцінні церковні прикраси вивезено, а почасти попалено. Вороги мечем забивали духівництво вище й нижче або, скатувавши витонченими тортурами, вже добивали на смерть. Людей усякого віку й статі знищувано як-найрізноманітнішими способами, і все любе та дороге було відібрано від нас. Ченці й черниці, налякані такою руїною, покинули свої монастирі й непевно блукають скрізь. Позбавлені всякої втіхи, вони не знають, що їм робити й кудю йти. Вони, як вівці без пастуха, ставлять на карту своє духовне покликання“. Внутрішній нелад торкнувся і особисто Регінона й до певної міри відбивсь на його хроніці... Про життя Регінонове ми знаємо лиш стільки, скільки знаходимо в його творах. Цікаво, що деякі автобіографічні відомості, котрі містяться в хроніці під р. 892, згодом знищив сам автор¹³⁶. Він народився в Альтрипі на Рені (Altrepi ad Rhenum — у Трірському діоцезі, недалечко від теперішнього Маннгайма) і з р. 892, як законно обраний абат¹³⁷, стояв на чолі Прюмського монастиря, де передніш виховувався й був ченцем, і де ще за абатів Егіле й Маркварде з'явилися декотрі агіографічні праці. Проте, недовго довелося Регінонові керувати Прюмом: р. 890 він мусів покинути монастир через утиски з боку його конкурента на абатську посаду — Ріхарія, брата могутніх вельмож Лотарингії — графів Гергарда й Матфріда, й пізнішого єпископа в Лютіці. Він знайшов притулок у Трірі; тут і одбувалася дальша його літературна діяльність¹³⁸. Тодішній Трірський архієпископ Радбод (833 — 919), якому й присвячено першу працю Регінонову „Про правила гармонії в церковних співах“¹³⁹, передає йому керування монастирем св. Мартина, що його спустошили нормани, і, як можна гадати з різних даних, раз-у-раз користується з порад і допомоги Регінона що-до керування самою єпархією. Між иншим, він часто брав з собою Регінона на так звані візитації, себ-то в церковні об'їзди по єпархії. Наслідком цих мандрівок наш письменник і склав р. 906 особливого практичного poradника для пастирів, якого й видав під назвою: „Reginonis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis“, що містить у собі потрібні для розгляду церковних справ канонічні постанови¹⁴⁰. А побічно, poradник дає цілу низку коштовних відомостей, дуже придатних на те, щоб скласти (на спогад нащадкам!) загальну картину життя й діяльності парафіяльного священика IX в. Регінон присвятив зазначену свою працю примасові східньо-франкської церкви Гаттонові, архієпископові майнцькому, тодішньому (себ-то р. 906-го) регентові держави.

Проте далеко важливіша для нас друга праця Регінонова, — його хроніка, яку він присвятив р. 908 і переслав єпископові авгсбурзькому Адальберону, вихователеві Людовика Дитини¹⁴¹. Ця хроніка —

останнього разу її чудово видав невтомний Фрідріх Курце¹⁴² — поділяється на дві книзі: перша з них охоплює події з Р. Х. до смерти Карла Мартелла й має спеціальну назву: „De temporibus dominicae incarnationis“, себ-то „про час Втілення“; а друга — під титулом „De gestis regum Francorum“ — веде оповідання від Піпіна Короткого аж до 906 р. Але з погляду історичного значіння хроніку Регінонову слід поділити на дві частини трохи инакше, а саме: до першої частини слід залучити ще правування Піпіна Короткого й Карла Великого, а до другої — все инше. Річ у тім, що до р. 814 Регінон користався вже відомими для нас джерелами, як: хроніка Беди Вельмишановного, Григорій Турський та „Діяння франкських королів“, Павло Диякін, біографії пап і деякі житія франкських святих, а далі — для початку як-раз другої частини хроніки — Великі Лорські аннали. По р. 814 сам Регінон записує таку замітку¹⁴³: „все викладене вище я знайшов в одній книжці, написаній простою й грубою мовою; я почасті виправив її латинську мову, а почасті доповнив дечим на підставі почутих оповідань від старих людей. Усе-ж инше зібрав я особистим піклуванням, почасті з хронологічних позначень у книгах, почасті-ж з усних оповідань батьків. Про час Людовика Побожного я кажу мало, бо ні в книгах нічого не знайшов, ні від старих нічого не чув, достойного пам'яті. Докладніш я описав діяльність імператора Лотаря та його братів; що ближче йшло до наших часів, то й оповідання мое вийшло докладніше, бо, як каже Єронім, инакше оповідається про те, що ми бачили, а инакше про те, що ми чули; що краще знаємо, про те краще й говоримо“. З яких саме джерел вибирав свої дані Регінон з 814 р., ми не знаємо. Тут саме В. Ваттенбах, Ернст Дюмлер, Фрідріх Курце й инші відзначають, опріч місцевих анналів, що існували в Прюмі, але до нас, проте, в оригіналі не дійшли¹⁴⁴, тільки збірник листів та актів про процес Лотаря II, яким збірником безперечно користався¹⁴⁵ Регінон, що мав під руками оригінальні грамоти з архіва Трірських архієпископів, а таксамо некрологи, як про це можна здогадуватися з позначень днів смерті різних осіб. Коли-ж визнати, що пізніші відомості Регінона обґрунтовано здебільша на особистім спостереженні, а не на писаних джерелах, тоді, звичайно, навряд чи можна надавати будь-якої ваги його хронологічному способові викладу фактів — тим більш, що в нього виявляється сила хронологічних помилок там, де є змога перевірити його дані свідченнями инших сучасників. Проте Регінон своїм розумінням подій та безстороннім відношенням до партій належить до найкращих письменників середніх віків. Він більш цікавиться подіями в Франції та Бретані, ніж у Німеччині та Італії. Ваттенбах¹⁴⁶ бачить тут побоювання перед сильними цього світу, а Дюмлер¹⁴⁷ та Маніціус¹⁴⁸ — тісний звязок Прюмського монастиря з Францією та Бретанню, де в нього були свої землі, звідки й могли доходити вісті до Прюму.

Викладає Регінон у тіснім звязку з матеріалом, яким він користується. Так, доки в нього була змога користатися з Беди Вельмишановного, то він укладав події за кількістю літ царювання римських імператорів; а згодом, користаючись Великими Лорськими анналами, він замінив попередній виклад подій за імператорами — щорічними записами. Цієї літописної форми він намагавсь дотриматися й там, де писав за переказами чи з власних спостережень. А як такий матеріал важко було вкласти в аннальну форму, то відходив він од тої форми на кожному кроці. Мова Регінонова проста й чиста, а оповідання зацікавлює; тим-то його хроніка належала до улюблених книг у читанню середніх віків. Мабуть, автор став писати її з початку X в., і основний її текст, очевидно, наприкінці трохи зрізаний¹⁴⁹, що доходить у теперішньому своєму вигляді тільки до р. 906, закінчив р. 908. Тоді-ж було додано й дуже шанобливу передмову до хроніки, в якій помітне безперечне бажання авторове, щоб на його особисті справи з вернув увагу могутній Адальберон: *Chronicam... vestrae singulari prudentiae examinandam transmissi, ut vestro perspicaci iudicio aut approbetur aut condemnetur...*

Регінон помер р. 915, як то видно з напису на його домовині, знайдений р. 1581¹⁵⁰:

...fessa Reginonis continet ossa.
 abbas egregius, praefuit ipse pius.
 coenobio quondam Prumiensi moribus almis
 postquam. . . . . o DCCCCXV.

У другій половині X в. обірвану на 906 році хроніку Регінона продовжував¹⁵¹ невідомий трірський чернець з монастиря св. Максиміана, що довів оповідання до 967 р. включно. Автор добре знав Адальберта, що жив там за його часу й був призначений р. 968 на архієпископа Магдебурзького. В. Гізебрехт¹⁵² навіть гадав, чи не був сам Адальберт за автора цього продовження, бо хроніка продовжувача закінчується роком 967. Коли погодитися на цьому здогадові, тоді самому Адальбертові доведеться приписати не дуже багато самостійних заміток. Початок продовження безперечно написано з різних анналів та хронік (приблизно до р. 938); проте в дальшому тексті виписок з других рук міститься менше й менше, а оповідання стає все ґрунтовніше. Автор очевидно був знайомий з архієпископом майнцьким Вільгельмом, нешлюбним сином Оттона Великого, який, виїздячи часами з Німеччини, інколи доручав тямущому й освіченому Вільгельмові завідувати державними справами; до того-ж він чудово розумів справжні причини політичних подій 50—60 рр. X в. Кажучи взагалі, всі пізніші відомості продовжувача Регінонового про Німеччину й Італію визначаються особливою ґрунтовністю й значно доповнюють паралельні дані Ліутпранда й Відукінда, про яких нам незабаром доведеться говорити.

Не аби-яку підмогу до Фульдських та С.-Бертинських анналів і до хроніки Регінона (для історії західньої Європи на другу половину IX віку) становлять життя деяких місіонерів та політичних діячів, — ці життя написали їхні учні. Сюди головне стосуються: а) біографія Анскара¹⁵², апостола північних країн німецьких та першого архієпископа в Гамбурзі († 865), яку написав учень його Рімберт і яка становить собою високої вартости історичний матеріал; б) Житіє першої Гандерсгаймської абатиси Гатумоди († 874), що його дуже вдало написав презвітер Агій (певно, з ченців Корвейського монастиря), і яке має чимало цікавих даних культурно-історичного значіння¹⁵⁴. Житіє видано було у Моп. Сerm. Hist., SS. IV, 166/175—разом з поетичним діялогом про смерть взагалі, що захоплює читачів. Написав його Агій доволі примітивною формою, але з багатим внутрішнім змістом¹⁵⁵. Дійові особи тут є — сам автор та осиротілі по смерті абатиси Гатумоди Гандерсгаймські сестри.

Примітки до II-го розділу.

¹⁾ Див. стор. 7—9, 27—28.

²⁾ Nithardi Historiarum I, 7: Quod item cum per triduum dividere vellet, sed minime posset, Iosippum atque Richardum ad patrem direxit — роз. Лотар — deprecans, ut ille et sui regnum dividerent partiumque electio sibi concederetur; insuper vero in ea fide, quam illis iuraverant, testati sunt, quod pro nulla re alia nisi sola ignorantia regionum id peragere differet... SS. II, 654—655; поп. Vita Hludovici Imperatoris c. 60:... affirmantes se hanc divisionem nequaquam exsequi posse propter ignorantiam locorum — SS. II, 644. Точні вказівки на межі територій, що припали Лотареві та Карлові Лисому, дають Сан-Бертинські Аннали за р. 839, SS. I, 434: Cuius divisionis formula ita se habuit... поп. Annales Fuldenses a. 839, SS. I, 361: Hludovico vero... Baiouariorum provincia tantum concessa — В. Simson, Jahrbücher II, 206—208; Н. Kohl, Annalen des fränkischen Reichs... 2. 301—302с.

³⁾ Annales Fuldenses SS. I, 364: Facta inter se pace et iuramento firmata, singuli ad disponendas tuendas regni sui partes revertuntur... Поп. ще цікаву цитату з одного листа папи Адріяна II Карлові Лисому: ... iuravimus, quod nemo nostrum regni alterius metas invaderet. — М. Bouquet, Recueil VII, 449.

⁴⁾ Поп. Н. Kohl, Annalen... 2, 325; E. Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches I², 216 ff.

⁵⁾ Reginonis Chronicon:... et nonnullae civitates cum adjacentibus pagis trans Rhenum propter vinicosiam — SS. I, 568.

⁶⁾ Nithardi Historiarum I. III, c. 5. SS. II, 665—666.

⁷⁾ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II², 510. 622—626.

⁸⁾ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II², 718. Anm. 4.

⁹⁾ E. Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches I², 311.

¹⁰⁾ Hartzheim, Concilia Germaniae II, 151—160; Capitularia regum Francorum II², 1, 173—184 № 248 — E. Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches I², 318—326; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II², 624—625.

¹¹⁾ cap. 2:... et ut easdem omelias quisque aperte transferre studeat in rusticam Romanam linguam aut Teotiscam, quod facilius cuncti possent intellegere, quae dicuntur. — Поп. Fr. Rettberg, Kirchengeschichte Deutschlands II, 773; A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands II², 624. Anm. 5.

¹²⁾ cap. 17—18. E. Dümmler, I. c., I², 322—334.

¹³⁾ L. L. I, 410 — проте з невірною датою; пор. особливо E. Dümmler, I. c., I^o, 360 Anm. 1; *ibid.*, S 360—365. *Capitularia regum Francorum* II°, 1, 185.

¹⁴⁾ *Annales Fuldenses* a. 852: cum omnibus episcopis atque abbatibus orientalis Francia, Baioriarum et Saxoniarum... SS. I, 367. Соборні акти так само підкреслюють велику кількість учасників собору р. 852 з-поміж східньо-франкського єпископату.

¹⁵⁾ E. Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches* I^o, 25—27.

¹⁶⁾ *Annales Fuldenses* a. 843: regnum inter se dispertiunt, et Hludovicus quidem orientalem partem accepit... SS. I, 363; *Chronicon Reginonis* a. 842, SS. I, 568: Hludovico orientalia... regna cesserunt.

¹⁷⁾ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II°, 151—153. Проте дивно, що з численних учнів Алкуїна тільки двоє: Рабан Мавр та єпископ Амалар Трірський, набули великої літературної слави.

¹⁸⁾ Такі, між иншим: абат Лорський Рікбод, що з р. 791 посідав єпископську катедру в Трірі; єп. Вормський Самуїл († 856 р.), абат Фульдський Гаттон... Проте, від більшості німецьких учнів Алкуїна збереглися самі тільки ймення: пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II°, 151—152 Anm. 2—3, 1—2.

¹⁹⁾ *Epistolae Carolini aevi* III, 440 № 26: habemus namque Origenem, Victorinum, Ambrosium, Hieronimum... eloquentissimumque Gregorium et ceteros patres, quorum nomina non necesse tibi credimus enumerari: пор. *Catalogum veterem libror. Wirceburg...* *Serapeum* VI, 180—183. Пор. M. Manitius, *Zu Johannes Scottus und zur Bibliothek Fuldas — Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* Bd. XXXIV, S. 759—762.

²⁰⁾ *Epistolae Carolinae aevi* II, №№: 4. 25. 35; 13. 49. 78. 191; 88: пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II°, 151—152.

²¹⁾ *Monachi Sangall. Gesta Karoli Magni* II, 11 — SS. II, 754; *Reginonis Chronicon* a. 876: non solum secularibus, verum etiam ecclesiasticis disciplinis sufficienter instructus... SS. I, 583.

²²⁾ E. Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches* II°, 418.

²³⁾ р. 865-го, зустрівшись з Карлом Лисим у містечку Тузеї—*in villa Tuslaco* (Thousey, деп. Meuse).

²⁴⁾ Так, принаймні, думали сучасники. Рудольф Фульдський—*Annales Fuldenses* a. 844, SS. I, 364 — дуже докладно розповідає про пересилання одної з копій *papī* Сергієві II. Пор. A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters* II, 142—144; M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* I, 295.

²⁵⁾ Загальні видання тексту належать: *Wimpfeling'sy Pforzheim 1505*, і абату Мигне'ю *Patrologiae lat.*, t. CVII, 133—294.

²⁶⁾ E. Dümmler, I. c., II°, 417.

²⁷⁾ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II°, 740.

²⁸⁾ *Epitaphium Ratlaici presbyteri — Poetae latini aevi Carolini* II, 241; пор. E. Dümmler, I. c., II°, 432.

²⁹⁾ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II°, 608: Die ganze Literatur Deutschlands trägt den Charakter des Schulmässigen. Es stimmt wohl dazu, das Deutschland die Heimat der grammatischen Studien war...

³⁰⁾ *Eigilis vita sancti Sturmī* — SS. II, 366—377.

³¹⁾ На жаль, втрачений: пор. H. Vildhaut, I. c., S. 104—105.

³²⁾ *Prosa et metro*: див. August Potthast, *Bibliotheca Historica medii aevi* II, 1282.

³³⁾ Так, принаймні, здається найімовірнішим: пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II°, 152 Anm. 2; *ibid.*, II°, 620. — A. Ebert, I. c., II, 121; M. Manitius, I. c., I, 288—289.

³⁴⁾ *Hrabani epistolae* № 14 — *Epistolae Carolini aevi* III, 403: ... M-e litteram Mauri nomen experimentem, quod meus magister beatae memoriae Albinus mihi indidit, praenotare curavi... пор. *Alcuini epistolae* № 142 — *Epistolae Carolini aevi* II, 223: *Benedicto s. Benedicti puero Mauro Albinus salutem...*

³⁵⁾ B. Simson, *Jahrbücher* I, 124.

³⁶⁾ *Annales Fuldenses* a. 822: *Eigil, abbas Fuldensis coenobii, defunctus Hrabanum successorem reliquit...* SS. I, 357.

- 27) *Poetae latini aevi Carolini II*, 187 № 23: ad Gerhohum presbiterum † Fuldae a. 818...

Dicere quid possum de magna laude librorum,
Quos sub clave tenes, frater amate, tuo?
Quicquid ab arce deus coeli direxit in orbem,
Scripturae sanctae per pia verba viris
Illic invenies, quicquid sapientia mundi
Protulit in medium temporibus variis...

28) *Annales Hildesheimenses* a. 842: Rabanus, abba Fuldensis coenobii expulsus de monasterio... SS. III, 46. Протилежне вражіння маємо, читаючи листа абата Луна Фер'єрського до Рабана Мавра з р. 842: Ceterum audivi sarcinam administrationis vestrae vos deposuisse et rebus divinis solummodo nunc esse intentos, Hatoni vero nostro curam sudoris plenam reliquisse... Проте дуже показове є кінцеве речення в листі: Eius rei ordinem... beatitudinis vestris literis expectabo cognoscere. Отже, справді, не все було гаразд, бо для чого-б тоді треба було чекати дальших повідомлень... *Epistolae Carolini aevi IV*, 48 № 40; M. Bouquet VII, 485.

29) *Annales Fuldenses*, SS. I, 365; Otgarius Mogontiacensis episcopus 11 Kal. Mai obiit, in cuius locum Rhabanus ordinatus est...

40) *Annales Fuldenses* a. 856, SS. I, 369.

41) *Rudolfi Miracula sanctorum in Fuldenses ecclesias translatorum*, SS. XV, 1. 330: vir valde religiosus et in scripturis divinis adprime eruditus... Поп. *Annales Fuldenses* a. 844: Rhabanus... sophista et sui temporis poetarum nulli secundus... SS. I, 564.

42) Migne, *Patrologiae lat. t. CVII*, 295—420; Al. Knöpfler, *Rabani Mauri „De institutione clericorum libri tres“*. München 1900. — Поп. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*, 632—635; M. Manitius, *Geschichte der lat. Lit. im Mittelalter I*, 286—298.

43) A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*, 627.

44) I. c., S. 621.

45) *Epistolae Carolini aevi III*, 420 № 17a.

46) A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters II*, 120.

47) *Poetae latini aevi Carolini II*, 186 № 21: ad Eigilum de libro, quem scripsit

Nullum opus exsurgit, quod non annosa vetustas
Expugnet, quod non vertat iniqua dies:
Grammata sola carent fato mortemque repellunt
Praeterita renovant grammata sola biblis.

48) *De institutione clericorum III*, 36: Dicat sapienter, quod non dicit eloquenter, potius quam dicat eloquenter, quod dicit insapienter... sed qui utrumque non potest.

49) A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*, 621.

50) SS. I, 337—415.

51) *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum: Annales Fuldenses sive Annales regni Francorum orientalis... recognovit F. Kurze*. Hannoverae 1891.

52) Див. Л. Беркуть, *Происхождение и характеръ средневѣковой анналистики*. Изд. 3-ье, стр. 29—39. Варшава 1911.

53) *Annales Sithienses* — SS. XIII, 34—38.

54) Siegm. Hellmann, *Die Entstehung und Überlieferung der Annales Fuldenses* — *Neues Archiv... Bd. XXXIII—XXXIV*. Hannover und Leipzig 1908—1909.

55) I. c., S. 673—674. Проте, автор не скрізь додержується сумнівних наслідків праці С. Гельмана: див., напр., стор. 295 його чималої книги.

56) Поп. H. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte* S. 135—136.

57) Ruodolfus Fuldensis coenobii presbyter et monachus, qui apud totius pene Germaniae partes doctor egregius et insignis floruit historiographus et poeta, atque omnium artium nobilissimus auctor habebatur, 8. Id. Martii diem ultimum feliciter clausit... SS. I, 378—379.

58) Поп. E. Dümmler, *Geschichte ostfränkischen Reiches I*, 426 ff. — Дуже цікава в оповіданні Фульдських анналів під 858 р. така фраза: quod longe aliter esse quam

se vulgi fert opinio, cuncti concilliorum regis conscii veraci sermonet estantur... SS. I, 371; F. Kurze., I. c., p. 50.

⁵⁸⁾ SS. I, 338. Поп. E. Dümmler, I. c., I, 429.

⁵⁹⁾ SS. I, 375—378; F. Kurze, I. c., p. 57 sq.

⁶⁰⁾ SS. I, 370; F. Kurze, I. c., p. 48.

⁶¹⁾ SS. I, 366.

⁶²⁾ SS. I, 339. Поп. S. Hellmann, I. c., Neues Archiv... Bd. XXXIII, 698—705. 741—742.

⁶³⁾ W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I^o, 215; F, 249.

⁶⁴⁾ I. c., III°, 653.

⁶⁵⁾ Annales Fuldenses a. 875: Karolus, Galliae tyrannus... ilico regnum Italiae invasit et omnes thesauros, quas invenire potuit, unca manu collegit... est enim lepore tumidor... ille, quaecunque pollicitus est, mentitur... SS. I, 389; *ibid.*, a. 876:... propter Karoli stultitiam... ille timore perteritus... turpiter fugiens... pacem simulans et fraudem in corde meditans... SS. I, 389—390.

⁶⁶⁾ SS. I, 396—397.

⁶⁷⁾ а саме: в XII в. Поп. E. Dümmler, Geschichte des ostränkischen Reiches III°, 291; H. Kohl, Annalen... 2, 499.

⁶⁸⁾ E. Dümmler, I. c., III°, 653 Anm. 2.

⁶⁹⁾ Коли, звичайно, не дуже обстоювати виключне авторство Рудольфове: див. вище, стор. 10.

⁷⁰⁾ W. Wattenbach, I. c., I^o, 211. F, 250—251; M. Manitius, I. c., I, 674.

⁷¹⁾ Поп. Annales Fuldenses a. 887—888, SS. I, 404—405; *pop. ibid.*, a. 891, SS. I, 407—408.

⁷²⁾ Cesta Karoli Magni, I. I, c. 7: et hoc modo factum est, ut etiam si non intellegent, omnes in eius palatio lectores optimi fuissent... SS. II, 734.

⁷³⁾ Див. Ph. Jaffé, Bibliotheca rerum Germ. IV, 701 sq.

⁷⁴⁾ SS. III, 708.

⁷⁵⁾ SS. II, 726—763; *pop.* Ph. Jaffé, Bibliotheca rerum Germ. IV, 631 sq.

⁷⁶⁾ A. Baldauf, Der Mönch von St. Gallen. Leipzig 1903.

⁷⁷⁾ Поп. M. Manitius, I. c., I, 365—366; *pop.* H. Vildhaut, Handbuch der Quellenkunde zur deutschen Geschichte^o S. 97.

⁷⁸⁾ cap. 3, 9, 11, 19...

⁷⁹⁾ Поп. *ще lib. I, cap. 4—8, 12—18.*

⁸⁰⁾ I. I, c. 26.

⁸¹⁾ Annales Bertiniani a. 843, SS I, 440: cetera usque ad Hispaniam Karolo cesserunt... Annales Fuldenses a. 843, SS. 363—364: Karolus vero occidentalem tenuit — *pos. partem regni.* Annales Xantenses a. 869, SS. II, 233: Karolus... Gallis, Aquitaneis atque Wasconibus praecerat. — Поп. H. Kohl, Annalen des fränkischen Reichs... 2, 325—326; E. Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches I^o, 204.

⁸²⁾ Див. вище, стор. 28.

⁸³⁾ В його присвяті до віршованої „Vita s. Germani“ — Poetae latini aevi Carolini III, 429... id vobis singulare studium effecistis, ut sicuti terrarum magistri florent artium, quarum principalem operam philisophia pollicetur, hoc ad publicam eruditionem undecunque vestra celsitudo conduceret, comitas attraheret, dopsilitas provocaret... Quid Hiberniam memorem, contempto pelagi discrimine, pene totam cum grege philosophorum ad litora nostra migrantem? Quorum quisque peritior est, ultro sibi indicit exilium, ut Salomoni sapientissimo famuletur ad votum... Про Геґрика Оксерського, що вже на восьмій році свого життя (народ. р. 841) дістав чернецьку тонзуру і якого р. 850 було висвячено на субдякона, напевне знаємо, що він був учнем аб. Лула Фер'єрського. Свою „Vita s. Germani“, у 2-х книгах, він видав не раніш, ніж у другій половині р. 876, бо в присвятив листі до свого високого адресата він зве Карла Лисого „Caesar“ — A. Ebert, I. c., II, 285—292; M. Manitius, I. c., I, 499—500. 503—504.

⁸⁴⁾ A. Ebert, I. c., II, 283—286.

⁸⁵⁾ *ibid.*, II, 203.

⁸⁶⁾ Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum — Annales Bertiniani... recensuit G. Waitz. Hannoverae 1883.

⁸⁵⁾ SS. I, 419.

⁸⁶⁾ Пор. вище, стор. 9, особливо-ж примітку 21-шу до неї.

⁸⁷⁾ SS. I, 138: Pipinus, manente sancto Bonifacio, quibusdam episcopatibus vel medietates vel tertias rerum... promittens in postmodum omnia restituere...

⁸⁸⁾ SS. I, 138: anno Domini 754, 6 Kal. Augusti.

⁸⁹⁾ Пор. Aug. Molinier, Les sources de l'histoire de France I, 246 № 800.

⁹⁰⁾ Migne, Patrologiae latinae t. CXXVI, 70: Gothescalus... dicitur multos habere fautores sicut habuit dominum Prudentium, sicut scripta ipsius testantur... Qui etiam videlicet dominus Prudentius in annalibus gestorum nostrorum regum, quae composuit ad confirmandam suam sententiam gestis anni dominicae incarnationis 859 indidit dicens — тут іде далі витяг з Сан-Бертинських анналів: SS. I, 453—454; G. Waitz, I. c., p. 53 — Nicolaus... decernit. Quod per alium non audivimus, nec alibi legimus...

⁹¹⁾ SS. I, 453—454: Nicolaus, pontifex Romanus, de gratia Dei et libero arbitrio, de veritate geminae praedestinationis et sanguine Christi, ut pro credentibus omnibus fusus sit, fideliter confirmat et calholicae decernit.

⁹²⁾ Annales Bertiniani a. 861: Galindo cognomento Prudentius, Trecassinae civitatis episcopus, natione Hispanus, adprime litteris eruditus... SS. I, 455.

⁹³⁾ M. Manitius, I, c., I, 344—345.

⁹⁴⁾ Epistolae Carolini aevi III, 631—633 № 9: Prudentius Trecensis episcopus Weniloni Senonensi archiepiscopo scribit, se capitula novem et decem ex Johannis Scotti libris excerpta, quae ab eo receperat, iussu eius refellere conatum esse...

⁹⁵⁾ Так, до р. 839 він стоїть на боці Людовика Німецького, а далі спочуває Карлові Лисому—див. особливо pp. 841, 849... SS. I, 437—438. 443—444; по році 853 він уже ворогує з останнім: пор. оповідання під р. 859 — SS. I, 453.

⁹⁶⁾ Такі, наприклад, повідомлення під pp. 851 та 853; в останнім уривку наводяться постанови К'єрсійського синоду того-ж р. 853: SS. I, 447—448.

⁹⁷⁾ Зібрано в Вайтца — I. c., p. VI.

⁹⁸⁾ I, 476.

⁹⁹⁾ I, 499—500.

¹⁰⁰⁾ I, 515.

¹⁰¹⁾ SS. III, 568: cum res multo ante gesta divae memoriae Hincmarus ante te in pontificatu octavus suis annalibus copiosissime annexuit Tantaque superiora lector ea inveniet, quanto a nostri opusculi exordio per eius regesta sese attolet... Саму працю Піхера присвячено архієпископові Гербертові Реймському.

¹⁰²⁾ SS. I, 421: Praefatio...

¹⁰³⁾ Migne, Patrologiae latinae t. CXXVI, 9—280.

¹⁰⁴⁾ V. Krause, De ordine palatii... Hannoverae et Lipsiae 1894, а також: ...par Maurice Prou. Paris 1885.

¹⁰⁵⁾ c. 12: Adelhardum senem... in adolescentia mea vidi. Cuius libellum de ordine palatii legi et scripsi...

¹⁰⁶⁾ SS. I, 516—531; M. Bouquet, Recueil VIII, 79—93. Але краще видання: SS. II, 196—209, за Брюсельським кодексом XI чи XII в.

¹⁰⁷⁾ Пор. напр., оповідання під 881 р.: SS. II, 198—199.

¹⁰⁸⁾ SS. XV, 393—405. Під № 3 вміщено тут „Sermo de relatione corporis s. Vedasti“.

¹⁰⁹⁾ Annales Fuldenses a. 843: Hlotharius... mediam inter eos sortitus est portionem... SS. I, 364. Точніші вказівки дають Сан-Бертинські аннали під р. 843. SS. I, 440. Вже під р. 851 Фульдські аннали виразно кажуть про окреме королівство Лотарева:... et Karolus — молодший брат Піпіна Аквітанського — cum de regno Hlotharii profectus fratrem invisere disposuisset...; а в хроніці Регіноновій читаємо таке пояснення самого терміна: Porro Hlotharius... regnum sortitus est, quod hactenus ex eius vocabulo Hlotharii nuncipatur, totamque Provinciam, nec non et omnia regna Italiae... a. 842. SS. I, 568. Пор. ще H. Kohl, Annalen des fränk. Reichs... 2, 346a.

¹¹⁰⁾ Capitularia regum Francorum I, 327 № 163.

¹¹¹⁾ W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit I⁶, 347—349. 821, де коротко наводяться наслідки спеціальної праці нашого автора „De litterarum studiis apud Italos

primis medii aevi saeculis*, що вийшла в Берліні ще р. 1845, а також подаю побіжну оцінку статті Ozanam'a, Des écoles en Italie aux temps barbares. Paris 1850.

¹¹⁵⁾ SS. III, 222—230. 198—207: під різними титулами. Пор. Scriptores rerum Langobard. et Italicarum p. 467—488, під назвою: Chronica s. Benedicti Casinensis...

¹¹⁶⁾ SS. III, 240—264: Historia Langobardorum Beneventanorum. — Scriptores rerum Langobard. et Italicarum p. 231—264: Erchemperti Historia Langobardorum Beneventanorum (= Historiola Langobardorum Beneventum degentium... див. передмову Г. Вайтца).

¹¹⁷⁾ Див. нове й повне видання Г. Вайтца — Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum p. 220—230. Іще SS. III, 231—238: Andreae presbyteri Bergomatis Chronicon.

¹¹⁸⁾ ... sed in quantum per seriem litterarum seu per antiquos homines potui veraciter scire, hic scribere delectatus sum... с. 2.

¹¹⁹⁾ SS. IV, 189—210: Panegyricus Berengarii imperatoris a. 888—916; M. Bouquet, Recueil VIII, 106—130: Carmen panegyricum de laudibus Berengarii Augusti.

¹²⁰⁾ Poetae latini aevi Carolini IV, 354: Monachum eum non fuisse ex tota carminis indole recte conclusit Bernheim — пише в передмові до свого нового видання П. Вінтерфельд: Gesta Berengarii imperatoris — Poetae latini aevi Carolini IV, 355—401.

¹²¹⁾ M. Manitius, l. c., I, 634—635; A. Ebert, l. c., III, 143—144.

¹²²⁾ P. Lapôtre — Études relig. phil. hist. LXI, p. 444 sq.

¹²³⁾ Пор. J. Jung, Ueber den sogenannten Libellus de imperatoria potestate in urbe Roma — Forschungen zur deutschen Geschichte Bd. XIV, S. 411 ff., спец. S. 414.

¹²⁴⁾ Scriptores rerum Langob. et Italicarum p. 275—391: Agnelli Liber Pontificalis ecclesiae Ravennatae.

¹²⁵⁾ l. c., передмова: versiculi cuiusdam minimi scolasticorum, titulantes opus libri sequentis... 19—20, p. 275—276; пор. O. Holder — Egger, Scriptores rerum Langob. et Italicarum p. 271.

¹²⁶⁾ Scriptores rerum Langob. et Italicarum p. 388.

¹²⁷⁾ Порів., напр., ч. 1-шу, розд. 40-ий для характеристики авторського стиля та напрямку: .. Et quia mos est et licet audita proferre, ex auditu cognita referre curavimus. Cum vir Dei (папа Стефан II) intra se ipsum, quid facere deberet exestuans, ad solitum orationis cucurrit auxillum, accensoque lumine, advocari iussit unum ex suis familiaribus, quem ante se statui fecit, eique fertur dixisse: „Aperi os“. Statim ille aperuit. Tunc ille cereum, quem manu tenebat, in os eius intromisit, dicens cum magna fiducia: „Accipe Spiritum sanctum, et sede, scribe“. Tanta denique divinarum scripturarum fluentia adeptus est, ut omnes mirarentur. Script. rerum Langob. p. 423—424.

¹²⁸⁾ Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum p. 402—439: Gesta episcoporum Neapolitanorum.

¹²⁹⁾ Ця частина збереглася, здається, в авторським оригіналі.

¹³⁰⁾ Л. Беркутъ, Памятники латеранской историографии. Изд. 2-ое, стр. 7 сл. Варшава 1911; A. Brackmann, Liber Pontificalis — Real-Encyclopädie für protestantische Theologie und Kirche XI², 439—443. Leipzig 1902.

¹³¹⁾ До речі завважу, що суцільну й хронологічно послідовну низку Vita e Pontificum, що стосуються VIII в. (від Григора II † 731 і до Адріяна I † 795) і можуть стати за наочну ілюстрацію всієї історичної цінності початкової частини Liber Pontificalis, нещодавно видрукувано, згідно з критичним виданням Л. Дюшена, в великому збірнику проф. Галлера, що ввійшов у відому колекцію, за яку взялися Е. Бранденбург та Г. Зеелігер: „Quellensammlung zur deutschen Geschichte“.. Johannes Haller, Die Quellen zur Geschichte der Entstehung des Kirchenstaates, S. 1—55. Leipzig und Berlin 1907.

¹³²⁾ Пор. Ugo Balzani, Le Cronache italiane nel medio evo. Terza ediz., p. 94; A. Brackmann, l. c., S. 443.

¹³³⁾ SS. I, 543—612: Reginonis Chronicon. — Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum: Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Trevirensi... recognovit F. Kurze. Hannoverae 1890.

¹³⁴⁾ Annales Prumienses a. 882: Gens Normannorum totum regnum Francorum incendio cremavit... Neues Archiv der Ges. für ältere deutsche Geschichtskunde XII, 406; SS. XV, 1291.

Пор. *Annales Weingartenses* a. 882: quo etiam anno et preterito Nordmanni in populo christiano multa mala fecerunt... SS. I, 66.

¹²⁵⁾ Hartzheim, *Concilia Germaniae* II, 369. 372.

¹²⁶⁾ M. Manitius, I. c., I, 697.

¹²⁷⁾ Reginonis *Chronicon* a. 892: Farabertus abba Prumiensis... curam pastoralem sua sponte per concessum regis deposuit, et ego quamvis indignus... per electionem fratrum in regimine successi... SS. I, 604; F. Kurze, I. c., p. 138. Проте, під р. 899 автор висловлюється про свого ворога инакше: ...Richarius abba monasterii Prumiensis constituitur... SS. I, 608; F. Kurze, I. c., p. 147.

¹²⁸⁾ Пор. M. Manitius, I. c., I, 697, де наведено відповідні дані.

¹²⁹⁾ De armonica institutione — за Ляйпцізьким рукописом X в. Історикові важлива, розуміється, не музична частина праці, факсиміле якої відтворив у своїм виданні Куссмакер (Coussemaeker, *Scriptores de musica medii aevi* II, 1—73. Paris 1867), але вступ до неї: пор. M. Manitius, I. c., I, 697—698; Fr. Kurze, I. c., p. XVIII—XIX.

¹⁴⁰⁾ F. Wasserschleben, *Reginonis abbatis Prumiensis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*. Leipzig 1840. — Пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* II², 723—725.

¹⁴¹⁾ Praefatio: Excellentissimi ingenii et totius philosophiae studiis multipliciter insignito domno Adalberoni episcopo, Regino, quamvis omnium christicolarum extremus... fidelia mandat orationum obsequia... Accipite ergo hoc parvum manusculum ea benignitate, qua devotione missum est a mea parvitate...

¹⁴²⁾ *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*... див. вище, примітка 133.

¹⁴³⁾ SS. I, 566: Haec quae supra expressa sunt...

¹⁴⁴⁾ Пор. A. Goldmanni, *Annalen von 122—1044*... *Neues Archiv der Gesellschaft für äl. deutsche Geschichtskunde* XII, 403. Hannover 1887.

¹⁴⁵⁾ *Chronicon*, a. 866: Ecce ex multis pauca notare curavimus, ut sic nescientibus ex parte fierent cognita, ut tamen scientibus non per omnia essent onerosa — закінчує виписку своїх даних Регінон.

¹⁴⁶⁾ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen in Mittelalter* I², 245; I⁷, 313.

¹⁴⁷⁾ E. Dümmler, *Geschichte des ostfränk. Reiches* I², 210—211. 294.

¹⁴⁸⁾ I. c., I, 700.

¹⁴⁹⁾ Не забудьмо, що в присвятнім листі до своєї хроніки автор пише: et ubi ad praesentia tempora ventum est, stilo temperavi... й особливо перед тим... et consummans coeptum opus usque in praesentem annum, qui computatur... non gentesimus octavus.

¹⁵⁰⁾ SS. I, 537; F. Kurze, I. c., p. VI.

¹⁵¹⁾ SS. I, 614—629.

¹⁵²⁾ W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* I², 778.

¹⁵³⁾ *Vita s. Anskarii... a Rimberto conscripta* — SS. I, 689—725; уривки див. у M. Bouquet, *Recueil* VI, 302—307. VII, 335—338.

¹⁵⁴⁾ Є, звичайно, в нім і чималі хиби, як, напр., своєрідний авторів стиль, що дуже заваджає вільно читати біографію — пор. хоча-б дуже важливий 41-ий розділ. До речі завважу, що за дослідом Г. Гюффера (G. Hüffer, *Korveier Studien*. Münster 1898) Агій не був братом Гатумоді, як про це говорять старі вчені. — Пор. SS. IV, 165 n. 5; W. Wattenbach, I. c., I², 240. I⁷, 306; G. Waitz, *Jahrbücher* ², S. 179.

¹⁵⁵⁾ *Poetae latini aevi Carolini* III, 372—388; SS. IV, 176—189.

Tu modo me, lector, cum his adverte loquentem
Et te cum nostro participa gemitu...

vers. 17—19.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА ЗА ЧАСІВ
ОТТОНІВ ТА ГЕНРІХА ІІ-ГО В НІМЕЧЧИНІ

Історична література за часів Оттонів та Генріха II-го в Німеччині.

(919 — 1024 рр.).

Коли ми оглянемося назад і пригадаємо, що Фульдські аннали згодом ставали грубші та гірші і мовою і формою, то вже це саме повинно підказати нам думку, що на кінець IX в. не було більше тих сприятливих умов, коли можлива була поява великих історичних праць, як, наприклад, „4 книги Історій“ Нітарда чи Гінкмарове продовження С.-Бертинського літопису. Справді, становище Німеччини наприкінці IX й на початку X в. було найсумніше. Що останні Каролінги мусіли боротися з де-далі більшою могутністю місцевих герцогів: баварських, саксонських і франконських, а то й до внутрішніх усобиць приєдналися ще безперестанні напади норманів та слов'ян, з яких останні утворили тоді дужу моравську державу, — і через їхніх державців німці зазнавали одного часу багато воєнних і політичних невдач. За допомогою покликаних угорців Арнульфові Карінтійському, що посідав королівський престіл з 887 до 899 р., пощастило зламати моравську державу, та німцям з того не полегшало: почалися спустошливі напади тих-же самих угорців, що пройшли в усі країни Німеччини й навіть у сусідні країни — Францію та північну Італію. Особливо пограбували угорці, нормани й слов'яни багаті монастирі, де хижакі могли сподіватися на певну здобич. Ченці покидали свої оселища, школи в пустку поверталися, книги гинули разом з іншим монастирським добром. Культура, насаджена в Німеччині з часів і працями Карла Великого та його внука Людовика Німецького, мусіла, здавалося, занишкнути — надто в прикордонних південно-східних країнах: Баварії, Франконії та Швабії. Проте парості, що вона їх пустила, були занадто дужі, щоб остаточно загинути в безладді тих небезпечних і нерадісних років. І тут саме слід підкреслити, що від угорських наскоків найменше зазнала Саксонія, бо варвари ніколи не доходили до її значніших монастирів: Корвейського, Герфордського та Гандерсгаймського¹. Але, взагалі кажучи, тільки як було обібрано р. 919 на німецького короля Генріха Саксонського, став заводитися справжній лад у Німеччині.

Цьому королеві, як свого часу Карлові Мартеллові та Піпінові Короткому, випало дуже серйозне завдання — припинити до краю ворожі напади сусідів: перемогою при Лехні 4 вересня року 929 він припинив наскоки слов'ян з-за Ельби, а перемогою при Редде, на берегах Увструта (15 березня 933 р.), і побудувавши бургі в Саксонії, він надовго спинив рух угорців. Зрозуміло, що, скоро відновлено внутрішній спокій у державі, почали швидко відроджуватися і зруйновані епархії та монастирі; знову було впорядковано й по-жвавлено при них школи, куди стали викликати для навчання вчених ченців з сусідніх міст, — і навіть з Лотарингії та північної Італії¹. Проте самі наслідки відновлення німецьких шкіл виявилися не раніш од другої половини X в. Тоді Оттон Великий цілком покінчив з останніми спробами плеємінних герцогів боронити свою незалежність; рішучою перемогою на березі Леха (біля Авгсбурга) він так само назавсіді спинив наскоки угорців у межі Німеччини, а заснувавши архієпископство в Магдебурзі та єпископства в Майсені, Мерзебурзі й Цайці, а так само впорядкавши декілька марок на слов'янських землях, він поклав початок політичному й культурному поневоленню полабських слов'ян. І от, упоравшись з внутрішніми політичними труднощами і з зовнішніми ворогами, Оттон I, подібно до Карла Великого, звернув увагу й на справу школи та просвіти. Його власна освіта була не велика. Щасливий мисливець і хоробрий воїн, з пишною й урочистою постаттю², він вивчився читати й розуміти латинські книги³ вже по смерті своєї першої дружини Едіти († 26 січня 946 року), але легко розбиратися і говорити латинською мовою він не міг — і, наприклад, р. 948 на великому синоді в Інгельгаймі важливі листи Агапета II, що їх привіз з Риму папський легат Марія, було спеціально перекладено для короля по-німецьки⁴. Інколи такі переклади⁵ робили молодий спадкоємець престолу та його добре обізнана з літературою мати, Адельгайда Бургундська. Як і Карло Великий, Оттон I силкувався привабити до свого двору і взагалі до Німеччини вчених чужинців: таким раніш за всіх інших був італієць Стефан із Новари⁶, що викладав одного часу в Вюрцбурзі і р. 970 знову повернувся на батьківщину. Натомість учений граматик Гунзо з Новари⁷, що володів також майстерним пером і мав велику літературну славу, довго не приймав королівського заклику, аж доки попрохав його особисто Оттон I, що й спонукало його взимку 964/965 р. зважитися на подорож до Саксонії. Він привіз з собою туди чимало рукописних творів, поміж яких були праці Платонові й Аристотелеві, проте не в грецькій оригіналі, а в латинській переробці Халцидія та Боеція⁸. Не зважаючи на свою не аби-яку вченість, Гунзо плутався інколи в відмінках, — і в С.-Галенському монастирі, де імператор Оттон зробив був першу зупинку після втомного переходу через Альпи, один молодий чоловік отверто глузував з цієї помилки італійського гостя. Гунзо промовчав — звичайно,

з необхідности; та в пізнішому листі до Райхенауських ченців він не тільки іронізує з своєї помилки: подумайте сами, він ужив у розмові замість орудного відмінку знахідного! але й силується виправдати її й до того-ж, щоб подратувати Сан-Галенських ченців, навмисне виставляє на показ свою філологічну вченість... Трохи згодом при дворі Оттона Великого ми вже бачимо політичних виходнів з Італії та Франції, що поміж них особливо визначаються: Ратерій, єпископ Веронський, Ліутпранд, єпископ Кремонський, і Герберт з Орільяка, згодом архієпископ Реймський. За навчителя до свого сина Оттона II-го, Оттон Великий викликав з Сан-Галена найученішого ченця Еккегарда, що за нього автор місцевої монастирської хроніки каже, як про одного з монастирських стовпів: „qui quaque opus foret, singulares loci sui columnae quidem essent..“¹⁰ і трохи далі¹¹ зауважує: „sapientia et eloquentia... nemini id temporis postponendus... Doctor prosper et asper“. При королівському дворі повстала навіть школа, що нею керував менший брат Оттона Великого, найенергійніший Брунон. Брунон отой здобув початкову освіту під доглядом єп. Бальдріка Утрехтського і з р. 940, будши юнаком 15 років, вже мав високу посаду канцлера. З цієї двірської школи, що об'єднувала навколо себе вчених з найрізноманітніших країн, у тому з Ірландії та Греччини, і деякою мірою нагадувала старий Каролінзький зразок, стали згодом виходити свої учні,—і багато славнозвісних церковно-політичних діячів кінця X й початку XI в. могли похвалитись тим, що слухали Брунона.

Наукову діяльність, почату за Оттона Великого, продовжувано з неменшим успіхом і за його сина. Оттон II, що вступив на престіл юнаком 18 років, розумів і любив науки¹² і з інтересом відвідував учені диспути; та того мало,—з доводами та суперечками він частенько встрявав в наукові дискусії з своїми сучасниками: *liberalium litterarum scientia clarus, adeo ut in disputando ex arte proponeret et probabilite concluderet*¹³. А що він взагалі цікавився найрізноманітнішими речами, то багато вважало його трохи не за генія¹⁴, а Росвіта Гандерсгаймська величає його навіть другим Соломоном: *poster Salomo...* Проте, були й інші думки, що ближче й точніше оцінювали конкретні наслідки гуманітарної діяльності молодого короля. Будь-що-будь, при його дворі Герберта Орільякського прийнято було з тою-ж пошаною, що й за Оттона I-го. З бажання Оттона II-го єпископ Гумпольд Мантуанський († 985) написав був життєписа чеського князя Венчеслава¹⁵, що його забив брат його Болеслав I. Перебуваючи з батьком у Сан-Галені р. 972, Оттон II-ий уважно оглядає багату монастирську книгозбірню, що з її — *„libris optimis illectus“*¹⁶—відбирає, щоб вивезти, деякі кращі книги; проте, частину їх він повернув назад на прохання вчителя свого Еккегарда. Нарешті, шлюб Оттона II-го з ученою грецькою принцесою Теофанією

теж чимало сприяв тому, що в ньому розвинулася повага до освіти: він ставивсь до наукових сфер зовсім инакше, ніж його грубенький та практичний батько. Передчасна смерть не дала змоги Оттонові II-му виразніш виявити своє піклування про розвиток освіти. Те самісеньке слід сказати й про Оттона III-го, що дістав прекрасне виховання під доглядом своєї матери й славнозвісних учених того часу — єпископа Бернварда Гільдесгаймського та грека Іоана Калабрійського; опріч того, добре відомо, що він був у близьких наукових стосунках із згаданим вище Гербертом. Під впливом цього француза, в молодого Оттона III-го розвинулися найфантастичніші плани про відновлення давньої Римської імперії з усім її блиском та славою. На його думку, батьківщиною імператорської влади та її представників повинен стати Рим — місто всесвітньо-церковного теперішнього та всесвітньо-церковного минулого¹⁷; та ці властолюбні плани давно переплуталися у юнацькій голові з фантазіями містика, втіленими йому з найтіснішого знайомства з Адальбертом Празьким. Проте політичні обставини гостро змінилися в конкретний бік, одколи р. 1002 Оттон III помер, і старша лінія Саксонської династії обірвалася. Престіл посів Генріх II, унук середульшого брата Оттона Великого, Генріха Баварського. Генріха II готували з дитинства до кліру; свою початкову освіту він дістав у катедральній гільдесгаймській школі і там, разом з доброю підготовою, безперечно він придбав велику охоту до вчених праць¹⁸. За найближчих друзів були йому найосвіченіші люди того часу: еп. Вольфганг Регенсбурзький та абат монастиря св. Еммерама Рамвольд; а привітливість, з якою ставився до дитини розумний еп. Авраам Фрайзінгенський, навіки запала в душу Генріхові II. Ніби пройнятий з дитинства церковною атмосферою, він багато дбав про реорганізацію церковного життя й монастирів, чим, звичайно, не малою мірою сприяв також поліпшенню духовних шкіл. Заснувавши єпископську катедру в Бамберзі, він поклав початок славній Бамберзькій школі, щедро забезпечивши її книгами¹⁹.

Проте, розглядаючи питання про розвиток німецької історіографії за Оттонів, особливої ваги треба надати тому, що жінки імператорів Саксонської династії були освічені чужоземки. Вже в IX віці в роді Ліутольфінгів — і теж серед жінок — переважала серйозна освіта. Носійка цієї освіти була Ода, франкська дружина фундатора пізнішої королівської династії — герцога Ліутольфа; вона ж заснувала Гандерсгаймський монастир і призначила на першу його абатису дочку свою Гатумоду²⁰. А втім, класична мудрість поволі виходила з ужитку в людей початку X в. Коли влєсливий історик²¹ вкладає в уста Генріха I слова, що цей останній „волів швидше радіти своїй мужицькій простоті, ніж наражати себе на небезпеку, засвоюючи тонкощі Цицерона“, то такою заявою він тільки підкреслює, що перші чоловічі представники Саксонської династії — а Ліут-

пранд писав уже за Оттона I — взагалі не мали справжнього інтересу до освіти. Інша річ — згадані вище чужоземки. Перша дружина Оттонова, Едіта — була англійка, а друга, Адельгайда — бургундська принцеса; дружина-ж Оттона II була грекиня. Ці культурні особи, потрапивши до чужого їм оточення, природньо мусіли розвивати любов до науки й мистецтв не тільки в чоловіків, але й у жінок. Справді, за часів Саксонських імператорів вельможні жінки стільки-ж dbали за свою освіту, як і чоловіки. Вільгельм Ваттенбах²² навіть покликується на думку В. Гізебрехта, ніби жінки раннього середньовіччя раніш за чоловіків почали вважати за потрібне — навчатися важкого мистецтва читати й писати, як рідною своєю мовою, так і літературною латинською. Ось чому читати псалтир було звичайною працею шляхетних дам уже за часів архієпископування Бардона Майнцького († 1051), і фрау Іте в Лорші „las an ir salter alle ir tagezit“. Та тепер, себ-то ще в X віці, королева Матільда, вдова Генріха I, тільки розпочинала це — як казав Відукінд²³, вона вчила всіх двірських служників і служниць різних мистецтв, а так само й писання; проте, вона сама навчилася читати тільки по тому, як помер її чоловік... Натомість її дочка Герберга була безперечно літературна людина, ба навіть спонукала абата Адсона написати його твір про антихриста²⁴. Відомо також, що англійка Едіта, бургундка Адельгайда та грекиня Теофанія, що взагалі належали своїм світоглядом до видатних тогочасних жінок, подбали, щоб дати виключно добру освіту своїм дітям; Оттон III, наприклад, володів грецькою мовою не гірше, як латинською... Не меншою освіченістю відзначалася небога Оттона Великого, Гедвіга, що так само знала грецьку мову й сама навчала її²⁵ юного Бургарда, згодом абата С.-Галенського († 1023). Улюблена її праця було читати з ученим ченцем Еккегардом із Сан-Галена давніх латинських поетів. Сестра Гедвіги, Гербірга, абатиса Гандерсгаймська, була за навчительку²⁶ відомої Росвіти, що оспівала діяння Оттона Великого, а так само писала християнські драми, щоб запобігти захопленню своїх подруг неморальними творами Теренція. Дочка Оттона Великого, Матільда, абатка Кведлінбурзька, відома не тільки, як розумна керівниця держави, що завідувала справами під той час, коли од'їздив був з Німеччини небіж її Оттон III, ба й як охоронниця освіти. За неї було почато Кведлінбурзькі аннали, що становлять одне з кращих джерел на другу половину X й початок XI вв.

Отож виходить, що імператори Саксонської династії були прихильні до вчених людей і сами залюбки працювали над наукою; королеви й принцеси не тільки не поступалися в цім перед своїми батьками, чоловіками й братами, а швидше йшли попереду. Та коли кого й випадає особливо пошанувати за не аби-які послуги німецьким школам і німецькій освіченості в добу Саксонських імператорів, то це, певна річ, не кому, як меншому братові Оттона Великого, славнозвісному Брунонові Кельнському. Ми вже знаємо, що Брунон почат-

кову освіту одібрав в Утрехті, в тамтешній катедральній школі, де він перебував „у добрих руках“ вельмишановного еп. Бальдріка. Призначений на канцлера держави, а далі висвячений на абата (р. 947), він спромогався мати час і на працю в двірській школі, де він — спочатку ширий слухач, що всякими способами поширює свої знання — незабаром став за вчителя, і на читання своїх книг, з якими він ніколи не розлучався, хоч-би куди був їхав. Слава його чималою мірою приваблювала до двору багатьох тодішніх літературних знаменитостей; його вважали за великого філософа²⁷ й охоче визнавали за ним славу першого з тогочасних учених²⁸. Брунон скористався присутністю при дворі приїжджих знавців грецької старовини на те, щоб обізнатися з грецькою мовою й письменством; так само він підтримував щільні звязки з іншими чужоземними вченими. Його біограф підкреслює²⁹, що „прагнучи душею всього доброго, він передусім бажав миру, як основи й підпори всякої чесноти, миру, що... викликає всяке добро й стає за умову до нього“. І справді, хіба не був за таке добро розквіт у багатьох місцях науки й мистецтва, що їх підтримували Брунонові учні, про що згадує автор біографії в передмові. Ба навіть більше, королівська канцелярія, що її впорядив був Брунон, стала за розплідника кваліфікованого єпископату на всеньку Німеччину аж до часів Генріха IV. Проте призначення Брунона на архієпископа Кельнського р. 953 відтягло його і від двору, і від школи, і від королівської канцелярії, на чолі якої він стояв ще від 940 р. На нього тепер було покладено найважчі справи, як от керування неспокійною Лотарингією та запровадження нормальних стосунків із Францією, якої король був одружений з сестрою Брунона й тримався на престолі тільки тим, що сприяв цьому другий її брат — король Оттон I. А втім політичні справи й цивільні турботи не остільки одволікли Брунона, щоб він нехтував церковними обов'язками: зруйновані лотаринзькі манастирі було потроху відбудовано, і незабаром почалася там жвава літературна діяльність. Знову заходилися там читати давніх класичних авторів, а через те — в багатьох тогочасних письменників мова покращала й вони почали кохатися в довгих і часто пишномовних вставках до історичних своїх оповіданнів, у рясних цитатах з латинських поетів, у грецьких словах. Але поруч з цим напрямком розвивався й інший, це отверта зневага до античної традиції взагалі й творів поганського письменства зокрема. Зародки цього напрямку позначилися були вже давно: з давнього переказу довідуємося, як блаж. Єронім мусив був спокутувати уві сні за те, що полюбляв читати Ціцерона й Плавта; а як вороже ставивсь папа Григор I до старовини, видно вже з того, що він сам не навчивсь грецької мови й заборонив духовним особам читати поганських письменників: „бо“ — каже він „одними устами не можна вихваляти Христа й Юпітера“. Славнозвісний Алкуїн на старості літ теж отверто зневажливо

ставивсь до світських латинських авторів⁸⁰. А відомий Ноткер С.-Галенський по-просту радив був читати твори християнського поета Пруденція, а не якісь там непотрібні байки— „*non necessariae gentiliū fabulae...*“ Цей напрямок особливо поширювався у X віці з Ключійського монастиря, що його заснував Вільгельм Аквітанський (910 р.); тут один з його перших абатів, Одон, висвятившись і вже дорослою людиною буди, мав особливе привиддя, що через нього покинув читати Вергілія. А наприкінці правування Саксонської династії записано навіть оповідання, що чудово свідчило, як тоді в Німеччині починали дивитися на просвітницьку діяльність Брунона Кельнського. Один чернець бачив уві сні, як обвинувачували Брунона перед престолом Божим за марні студії над філософією, і тільки заступництво ап. Павла допомогло йому виправдатися... Згодом цей вузький напрямок, що призводив до віри в чудеса та суворого аскетизму, запанував над попереднім—ширшим і світським, і ця перемога припала на той час, коли папство переважило імператорську владу.

Коли ми тепер од цих загальних завважень про хід просвіти в добу Саксонських імператорів звернемося зокрема до того, що нас цікавить, себ-то до самого розвитку німецької історичної літератури X в., то насамперед нас здивує, що автори цілком і рішуче захоплюються описанням сучасних подій: про звязок теперішнього з минулим почали дбати тільки наприкінці того періоду. Але з другого боку той контакт великих монастирів з королівським двором, що вже добре був наладнався, став за головну спонукливу причину до писання аннальних записів. Правда, жаден із них не піднісся до значіння загальнодержавного літопису, як Великі Лорські Анналі, а всі вони мають переважно місцевий характер. Через ці дві показні причини доводиться перелічувати й схарактеризовувати всі відповідні джерела не в порядку часу, як то було-б бажано, а в порядку місцевостей. І як Саксонія стояла тоді на першому плані, то з огляду її історичних творів і почнемо.

В Саксонії літературна діяльність особливо розвивалася в монастирях: Корвейському на Везері, Гандерсгаймському й Гільдесгаймському на допливі Везера—Лайні, Герсфельдському на Фульдї, Кведлінбурзькому на Баді (доплив Саали) і Герфордському на Веррі, а так само в містах: Магдебурзі на Ельбі і в Мерзебурзі на Саалі.

Ново-Корвейський монастир на Везері—*monasterium, quod nova Corbeia vocatur, in honorem beati Stephani protomartyris*⁸¹—засновано р. 822 на зразок давнього Корбійського монастиря в Франції, на Соммі: відомі брати Адальгард і Вала властиво перенесли сюди установи закладеного р. 815 в Падерборнському діоцезі Гетіського монастиря, що через несприятливі місцеві умови не міг мати будь-яких дальших перспектив для свого розвитку⁸². Під керуванням другого абата—найшляхетнішого Варіна, що його ще сам Адальгард († 2 січня 826 р.) намітив на цю посаду, новий саксон-

ський монастир починає швидко розвиватися. Імператор Людовик Побожний наділяє йому силу земельних ужитків й р. 833 надає йому виключне право встановити власну монету ради ринків, потрібних для околиці, і передаючи відповідні прибутки в скарбницю монастиря³³. А перенесення на Везер із Сан-Дені р. 836³⁴ мощів св. Віта ще більш піднесло й забагатило новий саксонський монастир, і недарма згодом поширилася легенда, що разом з останками франкського святителя перейшла од франків до саксів також і їхня колишня могутність³⁵. Життя абата Адальгарда, що його написав Пасхазій Родберт³⁶, і дуже докладний опис того, як перенесено мощі св. Віта, що його склав один учасник самої процесії³⁷, — були перші літературні твори з цього монастиря. Один з абатів його, Бовон I (879 — 890), навіть узявсь написати історію свого часу, відому нам тільки з коштовного уривка в Адама Бременського³⁸. Корвейський монастир мав постійні стосунки з Ліудольфінгами — родовими герцогами Саксонії, і підчас нападу норманів, слов'ян та угорців, завдяки дужій охороні та чималому віддаленню від кордонів, менше зазнав лиха, ніж інші німецькі монастирі. Тим-то тут передніше, ніж у будь-якому іншому місці, ченці заходилися описувати подвиги перших королів з Саксонської династії — я тут розумію славнозвісну працю „Res gestae Saxonicae“ або „Rerum gestarum Saxoniarum libri tres“, що належала ченцеві Відукіндові і була багато разів видана, як у історичних колекціях Лайбница³⁹, аб. Міня⁴⁰ й Пертца⁴¹, так і окремо⁴².

Відукінд і Росвіта.

Відомості наші про Відукіндове життя дуже скупі. В підроблений Корвейській хроніці⁴³, що користалася раніш певною увагою, відзначено під роком 971: „claruit Wittichindus noster, praeclarus historicus, Mathildae reginae specialiter carus“; натомість у певнішому „Catalogus abbatum Corbeiensium et fratrum 822 — 1146“ просто сказано⁴⁴, що Відукінд був корвейський чернець. До монастиря він прийшов коло р. 940, бо р. 945 чи 946 був за свідка деяких подій поблизу монастиря: „Eo tempore, cum morarerur rex in campis silvestribus venationem agens, obsides Bolizlavi ibi vidimus, quos populo rex praesentari iussit, satis super eis laetatus“, себ-то „коли того часу король спинивсь в одній лісовій місцевості для полювання, ми бачили, як туди прийшли заручники Болеславові; король, дуже вдоволений з того, звелів показати їх народові“. Спочатку Відукінд працював над упорядкуванням та переробкою житій святих; ще відомий Сігеберт із Жамблу згадує в своїй Liber de scriptoribus ecclesiasticis с. 129⁴⁵ два такі твори: „Vita s Pauli Heremitaе“ і „Passio Teclae virginis“; проте вони не дійшли до нас. Докладніші відомості про Відукінда знаходимо в Трітемія, письменника кінця XV та початку XVI віку († 1516 р.). Він називає⁴⁶ Відукінда начальником Корвейської школи,

що нею той завідував більш, як 40 років, згадує про його подорож у монастир Гіршау, куди Відукінда привабила слава вченого схоластика Мегінрада. Сігеберт із Жамблу⁴⁷ і Трітемій не згодні в справі визначення історичних Відукіндових праць. Сігеберт відрізняє два твори: історію саксів до самої смерті Оттона Великого та ще Оттонову біографію; Трітемій же називає Історію Саксів на 3 книги та Діяння („Gesta“) Генріха I-го і Оттона Великого. Ми-ж знаємо тільки один історичний Відукіндів твір, і в пізнішій розподілі його на дві окремі праці слід добавчати швидше натяк на зміст самої праці, ніж на два окремі твори: будь-що-будь, відомі слова з початкового розділу книги 1-ої — „post operum nostrorum primordia, quibus summi imperatoris militum triumphos declaravi, nemo me miretur principum nostrorum res gestas litteris velle commendare“, та й сама передмова не дає до цього достатньої підстави. Відукінд присвятив свою працю дочці Оттона Великого Матільді, абатисі Кведлінбурзькій, і в присвяті⁴⁸ сам каже, що він власне має намір розповісти їй про славетні вчинки її всемогутнього батька та славнозвісного діда, хоч повну їх історію дати йому всеж-таки ще не сила: „Я мушу, проте, признатися, що неспроможен був описати всі їхні подвиги, і тому силкувавсь зробити вибір, дотримуючись при тому певного звязку“ — пише скромний автор, що натомість визнав за краще подати перед основним текстом „Діянь“ невеличке оповідання про те, звідки з'явилися сакси, і про їхні звичаї та початкову долю.

Історична праця Відукіндова поділяється на 3 книзі, і кожна з них має особливу посвяту молодій абатисі Матільді. Першу книгу⁴⁹ він починає з нарікання на те, що не знаходить нічого певного в письменників про походження саксів. На його думку, вони кораблями припливли з-за моря. Тюрінги, що володіли узбережною країною, не пускали їх висісти, але погодилися продати частину землі за золото рівної ваги. Землю розкидали по полях й висіли; оташувалися тут табором і відбили напад тюрінгів, боронячись од них довгими ножами, що звалися „Sachs“; звідси — й сама назва „саксонці“: „Cultelli enim nostra lingua sachs dicuntur, ideoque Saxones nuncupatos...“ Сакси так широко були вславилися, що бритти запрохали до себе одну їхню частину, щоб захистила їх від піктів — і ці сакси запанували згодом над Британією; так само й франки уклали з ними союз і спільно зруйнували могутність тюрінгів, а лангобардці покликали їх для звоювання Італії... Запанувавши над країною, сакси розбилися на трое племін: східніх саксів, західніх та ангарів, і кожним плім'ям правував був власний герцог. Кажучи взагалі, історія саксів геть аж до Карла Великого мало відома: „Solam pene famam sequiens in hac parte, nimia vetustate omnem fere certitudinem obscurante“⁵⁰ — завважує сам автор, що користавсь проте й з деякої писаної літератури. Коротенько розповівши в розділі 15-му першої книги про підлеглисть саксів франкам та про те, як вони поробилися христіянами, Відукінд безпосередньо

повідомляє про те, що останній з Каролінгів, який ними правував, був Людовик Дитина. Він був одружений з сестрою герцога саксів Одіна або Оттона, сина Ліудольфового, що його по тому, як помер був Людовик Дитина, хотіли обрати на короля Німеччини; але Оттон, покликуючись на свій поважний вік, запропонував обрати герцога Конрада Франконського. Тут власне, себ-то 16-тим розділом першої книги⁵¹, закінчуються ті скількись слів, що хотів сказати Відукінд про долю саксів перед часами короля Генріха I-го, що репрезентує своєю особою нову династію Саксонських володарів. І от, з 17-го розділу першої книги⁵² починаючи, він описує історію Генріха I-го, а саме, як він змагавсь з Конрадом Франконським⁵³, як обрано було його на короля й як боровсь він з племінними герцогами: баварським, швабським та лотарінзьким, а також із сусідами германців — полабськими слов'янами, чехами, угорцями та данцями. Першу книгу закінчує Відукінд повідомленням про смерть Генріха I-го, про його духовний заповіт та похорон... У другій книзі⁵⁴ Відукінд розповідає історію Оттона Великого з 936 до 946 р. Протягом усього цього часу Оттон мусів змагатися або з ворогами внутрішніми — племінними герцогами, що прагнули незалежності, та власними братами, що зазіхали на престіл, — або з ворогами зовнішніми, себ-то чехами, угорцями та слов'янами. Другу книгу закінчує Відукінд повідомленням про те, як замиривсь Оттон з братом своїм Генріхом за посередництвом їхньої матери Матільди, про мир з Болеславом Чеським та про смерть першої дружини Оттона, Едіти. В третій книзі⁵⁵ розказано про інші діяння Оттона Великого з 946 до 967 р., а з пізнішими авторськими додатками — до р. 973⁵⁶. У першій половині цієї книги, в розд. 13—43, найбільше описано внутрішні чвари та велике повстання Оттонового сина, Ліудольфа: повстали ці чвари через другий шлюб батьків, а наслідком того — були нові наскоки в межі Саксонії угорців та слов'ян; друга-ж частина⁵⁷ розповідає про перемогу над угорцями та хоробрим герцогом Віхманом, а так само про подвиги Оттона в Італії, і далі про те, як він прийняв імператорський титул та про шлюб його сина, Оттона II-го, з грецькою принцесою Теофанією. Закінчується-ж третя книга описом подій з останніх днів життя Оттона Великого та описом його смерті й похорону.

В рукописах — до нас доховалося їх тільки троє, але найдавніший стосується тільки XI віку — історична праця Відукінда не раз-у-раз закінчується на тому самому місці: так, у Монтекассінському XI в. і в Дрезденському, що стосується до XIII в., вона закінчується на 69 розділі 3-ої книги. Георг Вайтц, критичний видавець Відукіндової хроніки (в Monumenta Germ. Historica), гадав, що спочатку Відукінд на цьому й закінчив свою працю, бо він і сам в однім місці каже: „At finis civilis belli terminus sit libelli“... і в іншому: „Is finis Wichmanno talisque omnibus fere, qui contra Imperatorem arma sumpserunt...“.

а опис походу в Італію й смерті Оттона I додав уже по-весні 973 р.⁵⁸. А втім середній віком рукопис — Штайнфельдський, з середини XII в., що переховується тепер у Британському Музеї, подає повний текст „Regum gestarum Saxonicarum“ у їхнім звичайнім для нас вигляді, хоч і з деякими змінами та додатками для оригінальної частини, що збереглася в Дрезденському Кодексі: тим-то я додержуюся старої думки...

Переходячи тепер до визначення історичної ваги Відукіндової праці, ми вдамося передусім до джерел, з яких він був користавсь. Як було вже мимохідь відзначено⁵⁹, найдавніші відомості про саксів Відукінд здебільша брав з народнього переказу, але дечим він користався з історичних праць попередніх письменників, що в тім чи іншій звязку говорили за германців. Його оповідання про те, як висіли сакси на землю тюрінгів, має на собі виразні сліди поетичного переказу; навпаки, про англо-сакське завоювання Британії Відукінд каже за церковною історією Беди Вельмишановного; про участь саксів у подоланні Італії — за Павлом Дияконом; про походження угорців, яких він плутає з гунами й аварами — за Йорданом; про відношення саксів до франків, здається, за франкськими анналами та Псевдо-Фредегаром. Були під руками в Відукінда й деякі інші праці: Айнгарда — Біографія Карла Великого, Рудольфа Фульдського — „Про те, як перенесено мощі св. Олександра“, а так само найцікавіше звідомлення⁶⁰ невідомого Фульдського ченця „Про те, як перенесено мощі св. Віта“. Є в нього натяки й на те, що він знав пісні про деяких осіб — і, на думку Вайтца, чимала частина першої книги то не більш, як прозаїчний виклад таких пісень. Аналіза тексту виявляє, що Відукіндові відомості найбільш помилкові там, де він каже про події на заході та крайньому північному сході, себ-то в Франції та Лотарінгії, а так само у поморянів⁶¹. Сам Відукінд здебільшого висловлюється при цьому „fertur“ — і, боюся бути несправедливим, здається, плутає різних Карлів — Лисого, Гладкого й Простого. Натомість багато докладніші й правдивіші відомості Відукіндові про події в Саксонії за часів Генріха I-го, надто-ж Оттона Великого. Таку докладність оповідання Вайтц пояснює тим, що Відукінд жив був саме тоді, як одбувалися ті події, про які писав; до того-ж він був у близьких стосунках з двором, звідки міг діставати як-найточніші відомості. Навпаки, Р. Кёпке⁶² вважає, що в Корвейському монастирі можна було дуже мало довідатися про сучасні події, і Відукінд мусів, річ очевидна, почасти й довгенько проживати при королівському дворі (... gehörte... dem Hofkreise an...) або, принаймні, при дворі Майнцького архієпископа Вільгельма: отож хіба-б він міг був довідатися за такі подробиці про Лотарінзьку експедицію р. 939, де брав участь і загинув якийсь вершник Маїнція, що за рік перед тим зрадливо забив королівського брата Танкмара? Р. Кёпке висловлює далі здогад: чи не міг навіть Відукінд скори-

статися для своїх „Res gestae Sax.“ з будь-якого готового писаного джерела? Близько р. 968 з'явилося трое творів: а) напевне невідомого продовжувача Регінона, б) італійця Ліутпранда („Antapodosis“ — див. далі), і в) гандерсгаймської черниці Росвіти („Gesta Oddonis“ — див. нижче). З праці першого Відукінд не міг скористатися, бо стосунки Корвейського монастиря з Тріром були не часті, а найголовніше — продовжувач Регінонів⁶³ мало був знав про події в Саксонії, що в Відукінда стоять на першому плані. Отже через це останнє так само одкинути треба й тую думку, неначе-б Відукінд використав оповідання Ліутпранда. Навпаки, як гадає Р. Кёпке, Відукінд міг легесенько скористатися з праці черниці Росвіти. Хто-ж була тая жінка-літератка?

Росвіта, черниця Гандерсгаймського монастиря, що стояв за кілька миль од Корвейського монастиря, була родом з вельможної саксонської фамілії (нар. близько 935 р.) й свою освіту здобула під безпосереднім доглядом небоги Оттона Великого, Гербірги, згодом, абатиси Гандерсгаймської, що й сама частенько навчала юну черницю та й намовила її взятися до студій над церковним та світським письменством⁶⁴. У Росвіти виявився великий поетичний хист, і вона спочатку — без будь-якої сторонньої допомоги, ба навіть потай від сестер — опрацьовувала метричною формою різні теми із давньої історії, а згодом написала аж п'ятеро духовних творів, щоб замінити ними давнішу агіографічну літературу, — черниці-бо не надто були охочі її читати. Цей перший збірник вона присвятила своїй високій учительці, що вже керувала тоді монастирем; у присвяті висловила вона побажання, щоб Гербірга, наробившись на своїй посаді, спочивала, читаючи її твори, а так само виправляючи прочитане. Незабаром по тому Росвіта написала ще одного збірника, що складався з трьох легенд. Згодом вона об'єднала його з першим в одне ціле й написала до цієї новоповсталой книжки спеціальну передмову, називаючи в ній Гербіргу небогою імператора; з цього можна побачити, коли написано передмову: виходить, стосується вона до часів по 962 р. Трохи згодом вона підготувала другий випуск своїх творів — то були шестеро драм, які вона написала, щоб відтягти „багатьох добрих католиків“, а точніш: „кліриків та черниць“, од поганських творів, кращою мовою ніж священні книги писаних, надто Теренція з його огидними що-до змісту пієсами. Нарешті, на бажання абатиси Гербірги, вона зважилася оспівати славетні вчинки Оттона Великого: *Carmen de gestis Oddonis I imperatoris* — так зветься ця віршована поема⁶⁵. Як каже сама Росвіта, Гербірга й інші зацікавлені особи „*ipsi dicebant mihi, qui scribenda ferebant*“. До своєї праці Росвіта взялася ще перед 965 р., бо вона згадує за архієпископа Брунона Кельнського († 11 жовтня 965 р.), й закінчила її раніш од 968 р.⁶⁶, бо давала виправляти свою працю архієпископові Вільгельмові Майнцькому, що помер 1 березня р. 968. Праця її вийшла раніш, ніж істо-

ричні твори Відукінда. В посвяти імператорові, який „перевищує всіх попередніх августів своєю побожністю“, Росвіта каже, що в неї під руками не було жадних писаних джерел про діяння Оттона I-го, і вона отже не могла була скористатися з уже передніш зібраного матеріалу: а втім її спонукала до праці відданість саксонському королівському домові, і вона завсіди прагнула тільки істини, оскільки правдиво її передали авторитетні особи. А ці свої дані Росвіта брала, так-би мовити, з офіційного джерела: на самім-бо початку свого оповідання — не в віршованих присвятах Оттонові I-му та Оттонові II-му, а в особливій передмові до праці⁶⁷, написаній прозою — вона двічі й певно вказує, що взялася до роботи за дорученням од своєї абатиси Гербірги: *id quidem operis mihi inposuistis... Vestrae causa iussionis hulus stamen opusculi coeperim ordiri...* Звідси нам зрозуміло, чому вона мовчить⁶⁸ про підступи проти Оттона Великого од його брата Генріха Баварського, батька абатиси Гербірги; звідси-ж виходить і поширене оповідання авторки про втікання Адельгайди з замка Гарда, написане як-найромантичнішою формою⁶⁹.

Свою історичну працю Росвіта закінчила повідомленням про коронування Оттона Великого на імператора р. 962. Правда, з її поеми втрачено цілих 678 віршів, в середині тексту вірші 753—1140, і на кінці його: вірші 1189—1478, себ-то чимале місце з 953 р. до 962 р.; але на те, щоб розв'язати завдання, що його поставив Р. Кёпке, це, звичайно, не має особливої ваги. Завваживши, що Росвіта могла була роздобути кращі, ніж Відукінд, відомості, а так само відзначивши, що її праця з'явилася раніш од Відукіндової, Кёпке намагається, уважно порівнюючи обидва твори, викрити в них схожі й різні риси. Схожість він добачає в деяких висловах та цілих уривках, де Відукінд неначе-б переказує слова Росвіти; але головну схожість він добачає в розташуванні матеріалу в обох письменників. Одміну-ж убачає в тім, що Відукінд, пишучи свої „*Res gestae Saxonicae*“ в ширших рамках державного літопису, ані трохи не мовчить за ворожі дії Генріха Баварського проти Оттона Великого, а так само охоче розповідає про зовнішні політичні події та про боротьбу різних герцогів і графів проти слов'ян. Кёпке жадної ваги не надає тому, що Відукінд не називає Росвіти, бо він так само не називає Беди Вельмишановного, Павла Диякона, Йордана й інших джерел, з яких він безперечно був користавсь. А втім, з властивою йому обережністю, Кёпке не наважується сказати, що Відукінд безумовно користався з творів Росвіти: „*Vielleicht habe ich mich bereits mehr als erlaubt in das Gebiet der Vermuthungen locken lassen*“ пише він в однім місці третього розділу своєї цікавої книги. І справді, схожість висловів, що він їх наводить, далеко не така разлива, щоб не викликала будь-якого сумніву, а однакове розташування матеріалу ще нічого не доводить: обидва письменники дотримувалися загально-вживаного тоді хронологічного викладу. До того-ж не слід забувати за те, що

загальний характер викладу в Росвіті має яскраві сліди давніх франкських традицій, і всі події, про які згадує Гандерсгаймська черниця в фамільній хроніці Саксонських державців, розглядаються в неї, всупереч Відукіндові, з релігійного погляду. Отож, можна вважати, що питання, яке порушує Кёпке про джерела Відукіндові до другої й третьої книги „Res gestae Saxonicae“, не має серйозного значіння й навіть трохи шкідливе з методологічного погляду. Адже ми не повинні забувати, що сама Росвіта покликується на можливе існування ще інших, oprіч власної її праці, творів, присвячених історії Оттона I-го, хоч, правда, їй ближче невідомих зовсім⁷⁰. А хто зважиться запевняти, що Відукінд та Гандерсгаймська черниця усно не обмінювалися думками з приводу цікавої для них обох теми? Проте, на підставі однієї фрази Відукінда, що він бачив архієпископа Брунона Кельнського, як той виконував свої пастирські й державні обов'язки — *pontificis summi ac ducis magni... officium gerentem*, деякі новіші вчені⁷¹ роблять висновок, що саксонський чернець як-раз міг дістати з Кельна історичний опис сучасних подій. А звідси повстає спокуслива думка, — чи не могла дечим скористатися з цього матеріялу й Росвіта?

Як відомо, небіжчик В. Ваттенбах у своїй історіографічній книзі отверто заявив, що теорія Р. Кёпке — то плід чистісінької фантазії: *ein Phantasiegebilde...* Жорстокий присуд! Тим-то я, річ природня, хотів би додати до всього сказаного ще скількись важливих привхожих міркувань, що їх почасті порушив був і Р. Кёпке в першому томі його „*Ottonische Studien... Widukind von Korvei S. 34 ff.*“, але які через жалю гідне авторове упередження далі не розвивалися й тому залишилися без остаточних логічних висновків. А тимчасом ці міркування мимоволі спадають на думку, коли порівняльною методою розглядаємо „*Carmen de gestis Oddonis I Imperatoris*“. Коли ми цілком певно сконстатуємо, що історичні твори черниці Росвіти — не забудьмо тут згадати за останню в хронологічній порядку працю її „*De primordils coenobii Gandersheimensis*“, написану на підставі документів, що до нас не доховалися⁷² — належать до найцікавіших явищ середньовічної літератури взагалі, то аж ніяк не в тому розумінні, що наша письменниця не викликає будь-яких підозріннів що-до своєї методи (компілятивної, очевидячки) та в тім, що вона жадним способом не могла бути обізнана з тими працями, за які вона наче-б тільки чула, ба навіть і на очі їх не бачила! Ще р. 1869 Г. Вайтц, обмірковуючи питання, що його порушив Кёпке, про джерела Відукінда, в дуже цікавій статті⁷³: „*Über das Verhältniss von Hrotsuits Gesta Oddonis zu Widukind*“, точно, дарма що й сумарно, виявив істотні хиби в змісті та конструкції найважливішої історичної поеми Росвіти. За найяскравіші з цих хиб він визнав тенденційність та специфічний вибір даних, що ввійшли по тому до фамільної хроніки Саксонських державців. І от, навмисне повертаючись до

давнішої гадки В. Мавренбрехера, Вайтц удруге висловив і солідно обґрунтував авторитетну думку, що не Відукінд, мовляв, використав оповідання Росвіта, а що Росвіта в процесі своєї наукової праці спромоглася обізнатися з текстом „Res gestae Saxonicae“, написаним незрівняно об'єктивніш і ширше трактуючи матеріял — без зненависти, але й без прикрас: ohne Hass, aber auch ohne Schönmalerei.. А втім, ще цікавіше те, що вона не тільки виправила й доповнила багато з Відукіндових відомостей, ба ще й перенесла до власного твору декотрі звороти й помилки свого побратима-письменника (як рідкий і непростимий для сучасника випадок!), що неправильно визначив, скільки років правував Генріх I, і тим, можна сказати, до краю знищив віру в вихвалену незалежність гандерсгаймської черниці від зовнішніх текстуальних впливів. „Ви скинули на мене — каже Росвіта, вдаючись до абатиси Гербірги — великий тягар перекласти в літературну форму діяння цезаря-августа, яких я навіть з людського поговору не спроможна була виразно уявити. Скільки труднощів було мені.. Як я заходила коло цієї праці, ви сами можете уявити: я нічого не знайшла з писаного про це передніш і не могла ні від кого почути правдивого й докладного оповідання“. Припустимо, що останні троє слів — то щира й безперечна правда, але як тоді бути з зазначеною вище (і взятою з Відукінда) неправдивою хронологічною датою нашої письменниці, що так близько стояла до високих двірських сфер? Чи то через недогляд вгатила вона таку скандальну помилку? Та як воно не єсть, те, що Росвіта раз-по-раз підкреслювала й виставляла перед читачем свою літературну самостійність, приневолює критично над цим замислитися. Очевидячки, вона не так вже абсолютно не обізнана була з чужими записами — тільки загального змісту, і з чужими усними повідомленнями — тільки не досить повними й правдивими. Тому й за реченням: „haec eadem nec prius scripta referri, nec ab aliquo digestim sufficienterque dicta elicere quivi“, ховається виразнісіньке побоювання — і то на думку не самого тільки Г. Вайтца! — щоб друзі й вороги не винуватили автора навіть у найменшому плагіаті.. І це саме тоді, коли статечний корвейський чернець нічого не каже про небезпечну конкуренцію вельможної гандерсгаймської черниці, ба навіть не здогадується за це.

Тепер що-до особистих поглядів Відукінда, то він перш за все є сакс-патріот, якому навіть всі інші німецькі племена видаються за більш чи менш лихі: так, тюрінги — дурні й полохливі⁷⁴, франки дводушні⁷⁵, а лотарінги — цілком нездатні до війни, лукаві й ненадійні, завсіди охочі до новизни й визначаються нестриманістю⁷⁶. З цих гострих слів вже зрозуміла й суворя характеристика чужоплемінних: слов'ян та угорців. Перші⁷⁷ з них — то „якесь-то суворе кодро людей,

що їх не можна налякати навіть як-найжорстокішими заходами“, а другі⁷⁸ — „загальний ворог всіх і кожного“ або „давній німецький ворог“ — заявляє корвейський чернець. А проте, він не гадає, як інші пізніші письменники, звязати історію „шляхетних“ саксів з римською давністю, а просто за вихідний пункт до свого оповідання бере стародавні народні перекази про походження саксонського плім'я, про яке він запопадливо вибирає історичні дані з попередніх античних авторів, щоб обґрунтувати ними свідчення саг. Він радіє з того, що сакси були страшні навіть Карлові Великому й франкам. Хоч він і каже, наче-б саксів наведено в християнство силоміць, а проте в цім він добачає новий привід, щоб звеличити свою націю: бо, після того, як перенесено мощі св. Віта, сила й щастя, на його думку, перейшли від франків до саксів. Під захистом нового патрона сакси дістають спроможність вибрати собі короля, що панує не тільки над ними, але й над усім світом: „Тим-то шануй такого могутнього охоронця“ — вдається автор до абатиси Матільди — „бо, як він прибув, Саксонія з рабської країни стала вільною, і з країни, що платила податки іншим, стала володаркою багатьох народів“. Тепер уже ніхто не загрожує волі саксів: проти Оттона Великого озброїлися були сусідні племена, але він усіх їх подолав і став імператором.

Виклад Відукіндів визначається епічним характером. Він надзвичайно полюбляє спинятися на описах боїв та воєнних подвигів⁷⁹, причому змальовує й зброю й розташування військових сил, і труднощі, які їм доводилося перемагати, так докладно та наочно, що мимоволі спадає на думку, чи не був Відукінд перед тим, як уступив до монастиря, серед війська Генріха I-го та Оттона Великого. У Відукінда був цілком світський погляд на події: про церковні справи й пригоди, коли не рахувати різних дрібних відомостей в його тексті, він і трохи не турбується. Кажучи, наприклад, про те, що Оттон здобув імператорський титул, він ані словом не прокопавсь про політичну роль папства, та й узагалі тільки один раз, наприкінці своєї праці, каже він про римського первосвященника: „*Otto... a beato apostolico designatus in imperatorem*“⁸⁰ — от і все! Навіть про такі важливі події, як запровадження окремої мітрополії в Магдебурзі, він зовсім не згадує. Світогляд його був доволі вузький і якийсь уперто-консервативний: він не розуміє, що Оттон I був за короля не самих тільки саксів; так само він не може збагнути, яку надзвичайно велику вагу мають щирі піклування імператорові про церковні стосунки в державі. Натомість у його писаннях скрізь визирає щира теплота чуття й національної свідомости, чого взагалі бракує сухим аннальним записам: „Нехай ніхто не дивує з того“ — вже з самого початку своєї праці пише автор — „що я наваживсь тепер описати діяння наших князів. Я вважаю, ще не маю права ухилитися від обов'язків присвятити, скільки є снаги, свої сили на

те, щоб прославити своє плім'я й народ". Через цю теплоту чуття, в зв'язку з живим змалюванням подій, праця Відукіндова стала за одну з улюблених книг у Саксонії. За німецького середньовіччя її не раз переписувано; і з цієї-ж-таки праці багато пізніших письменників, як от Фрутольф Бамберзький⁸¹ й Сігеберт із Жамблу⁸², черпали для своїх цілей велику частину змісту, а инколи просто вставляли цілі уривки в новий текст,—і все це впливало на характер рукописів, в яких дійшла до нас праця Відукіндова. Ще Вайтц, що вперше критично порівняв їх, зробив був висновок, що автор, напевне, деякі місця „*Res gestae Saxonicae*“ згодом змінив був чи замінив, як наприклад: замітку про корвейського абата Бовона III⁸³, або оповідання про ворогування архієпископа Гаттона Майнцького до графа Адальберга та герцога Генріха⁸⁴, або широченне повідомлення про остаточну долю одважного графа Віхмана⁸⁵. Цікаво, що якийсь пізніший переписувач, а не сам автор, поділив увесь текст на окремі розділи і додав до кожної книги речового покажчика⁸⁶.

Наприкінці скажемо скількись слів про мову й маніру Відукіндового писання. Дарма, що й виразний й народолюб, Відукінд був обізнаний і з античними латинськими письменниками, звідки часом наводить і цитати. Більш од инших поважав він Саллюстія, Тита Лівія та Таціта, виразнісінько наслідуючи їх в описах воєнних подій. Так, з багатьох цікавих прикладів я відзначу⁸⁷ оповідання про відомий напад угорців р. 833 і про те, як саксонське військо після перемоги Генріха I над варварами оголошує його імператором: „Повернувшись переможно з походу, король... гаряче помоливсь Богові, дякуючи за даровану над ворогами перемогу... Військо-ж вітало його, як батька одчизни, всемогутнього державця й імператора“. Бездоганної послідовності в викладі Відукіндовім немає: він переходить з одної події до другої суто-формально, за допомогою різних сполучних часток: *at, ergo, autem, igitur...* Отож, у 28-м розділі другої книги⁸⁸ він навіть каже: „За цієї доби події й обставини так переплутуються одне з одним, що важко добачити в них послідовність, а тому нехай не винуватять мене, що в моїм оповіданні час переплутано, і я инколи викладаю наступні події раніш од попередніх“. Саму композицію його праці доволі точно визначив Р. Кёпке, а саме: єдине спочатку оповідання автор розриває на частини і в дальшому часто затемнює його „напівнауковим“ бажанням показати місце ще й иншим подіям. Особливо дивно з цього погляду розірвано висвітлення бою на Лехфельдському полі; але, розуміється, Кёпке йде занадто далеко, коли він визнає й за всією Відукіндовою працею характер написаного тільки в першій редакції ескіза.

Як відомо, Відукінд присвятив свою працю Матільді, абатисі Кведлінбурзькій. Жіночий Кведлінбурзький монастир св. Марії заснувала вдова Генріха I-го, Матільда, на спомин про свого чоловіка⁸⁹. За абатис цього монастиря за Саксонських імператорів раз-у-раз

були принцеси королівської крові. Природньо, що багатий і впливовий монастир дотримувавсь найближчих стосунків з двором і мав докладні та певні відомості про хід політичних подій. Тим-то немає нічого дивного в тім, що близько р. 990 тут надумалися провадити власні аннали⁹⁰. Писати їх узялися, як гадає Ваттенбах⁹¹, ченці-капелани, що жили в монастирі і, звичайно, користалися з великого запасу різних відомостей, що добре видно з аналізу оригінальної частини літописного тексту з 994 до 1025 р. Кведлінбурзькі аннали задумано широко. Перший автор почав їх від утворення світу. Розуміється, що йому спочатку довелося використати чужу працю, а саме: компілятивну герсфельдську анналістику, текст якої не дійшов до нас в окремім рукопису, але його легко одрізнити й відновити, вважаючи на схожість відомостей у анналістів Кведлінбурзького, Гільдесгаймського, Вайсенбурзького та Ламберта — останній уже з другої половини XI в. Проте наш Кведлінбурзький анналіст не вдовольняється простим списуванням Герсфельдських анналів: він постійно поповнює їх відомості витягами з інших книг, що були в нього під рукою, наприклад: з „Liber Historiae Francoſum“, з Великих Лорських анналів, з Відукінда й ин.; але головне — в нього багато додатків, узятих з переказів. Усі ці додатки стосуються мало не виключно саксів. І він скрізь висловлює свою як-найбільшу відданість Саксонській династії. Він дивується з того, який відважний батько Генріха I-го, герцог Оттон, що зрікся корони на користь чужому родом Конрадові Франконському, і навпаки — не дивується з Конрадового заповіту на користь Генріхові I-му, який уславився стількома перемогами на суходолі та на морі, що жадної немає спромоги, як слід, розповісти про них або їх описати⁹². Оттона Великого він називає *Saxoniae decus*, а його матір, королеву Матильду, фундаторку Кведлінбурзького монастиря, не инакше, як *inclita regina*. Всіх Оттонових ворогів він уживає безбожними, нечестивими — *infandi, improbi*, а про Лудольфове повстання ледві-ледві згадує⁹³. На жаль, з 961 й до 984 р. в Кведлінбурзьких анналах є прогалина, а тимчасом ця доба вже близька до тієї, коли перший Кведлінбурзький анналіст узявсь до своєї праці. Початкове джерело його — Герсфельдські аннали, що закінчувалися, здається, р. 984: так, принаймні, відзначив уже Пертц у своїм давнішій виданні⁹⁴. Вайтц та Ваттенбах⁹⁵ указують на р. 990, що, від нього починаючи, втрачається будь-яка подібність між анналами Кведлінбурзькими та Гільдесгаймськими. Що-ж до новітніх авторів⁹⁶, то й Гольдер-Еггер і Дітеріх однозгідно визнають наявність давньої герсфельдської анналістики, що доходить до початку 70-х рр. IX в., коли вносяться перші оригінальні записи, з яких один до р. 984 запроваджено, на думку Гольдер-Еггера, в самім Герсфельді, а другий до р. 1040 в Гільдесгаймі, звідки він і перейшов уже до Герсфельду. Будь-що будь, наш перший Кведлінбурзький анналіст почав свою працю не пізніш од р. 993, а втім олові-

дання його не скрізь сучасне подіям, і наприклад, під р. 995 він називає вже Генріха Баварського майбутнім королем: *rex futurus*⁹⁷. До цього Генріха спочатку ставиться він не надто ласкаво. Це зрозуміло буде, коли візьмемо на увагу важку церковну реформу, що запроваджував король, та ворожі стосунки його батька супроти Оттона III-го, якого наш анналіст вихваляє при кожній нагоді, так само, як і тітку його Матільду, абатису Кведлінбурзьку; отож, відзначаючи день її смерті, написав він на пошану Матільди цілого панеґрика⁹⁸. Згодом, од року 1016, погляд анналіста на особу Генріха II змінюється в позитивний бік, і тому гадають, що, од цього року починаючи, писав вже інший анналіст, теж сучасник описуваних подій. Кведлінбурзькі аннали, як ціле, перериваються на 1025 році; чи проваджено їх і далі—сказати важко. Гадають, що Саксонський анналіст, що писав першої половини XII в. й частенько дослівно брав свої замітки для рр. 1025—1139, невідомі в інших джерелах, з якихось літописів, узяв їх саме з утраченої частини Кведлінбурзьких анналів. А проте, мені здається, трохи рисковито буде визнати цю думку за безперечну правду.

Менш важливі інші тогочасні аннали, а саме: Гільдесгаймські, що за підставу для них став давній герсфельдський запис⁹⁹. У місті Гільдесгаймі постійно жили вікарні єпископи Майнцької мітрополії ще з часів Людовика Побожного, але до самого Оттона Великого в нім не помітно було будь-яких слідів літературної діяльності. Року 954 Оттон призначив на єпископа Гільдесгайма колишнього начальника Магдебурзької школи Отвіна († 984 р.). Цей Отвін ішов з Оттоном в Італію, в його другім поході 961—962 рр., і спромігся узяти там для своєї церкви й мощі св. Єпіфанія та чимало книг. Гільдесгаймська школа за нього швидко розквітла; почалася літературна діяльність, і в першім творі було, розуміється, описано, як перенесено мощі св. Єпіфанія¹⁰⁰. За Отвіна на начальника Гільдесгаймської школи призначено було Тангмара, що завідував нею трохи чи не 40 рр. Під його доглядом виріс майбутній Гільдесгаймський єпископ і вихователь Оттона III Бернвард, один з найвидатніших діячів кінця X та початку XI в. († 1022). Тангмар згодом став за доручного помічника свого колишнього учня, висвяченого 15 січня 993 р. на сан гільдесгаймського єпископа¹⁰¹, завідував його канцелярією й місцевою катедральною школою, виконував різні доручення й, між иншим, їздив до Риму в справі Бернварда з архієпископом Майнцьким Віллігісом про Гандерсгаймський монастир, на який обидва єпископи заявляли свої права¹⁰². Тангмар пережив свого учня й написав¹⁰³ його житіє, розпочавши його ще коло р. 1010, і воно стає за одне з найкращих джерел для студій над стосунками межі німецькими єпископами X в. та папою й імператором—і поміж собою. Пертц, що видав це житіє в *Monumenta Germ. Hist.*¹⁰⁴, завважив, що між ним і Гільдесгаймськими анналами кінця X й початку XI віку слідно подібність у по-

глядах та в викладі, і тому запропонував цікавий здогад—чи не Тангмар, мовляв, написав був увесь другий уривок першої самостійної частини Гільдесгаймських анналів, себ-то увесь текст з 1000 до 1022-го року. Сами аннали, подібно до Кведлінбурзьких, починаються від утворення світу й спочатку становлять витяги з Беди з додатком однієї тільки замітки про заснування Гільдесгайма того року, як на Італію напали лангобарди. Власне, історичні дані починаються в Гільдесгаймським літопису з р. 815, але й тут до самого р. 993 вони становлять витяги з Герсфельдських анналів, і до того-ж сливе без будь-яких самостійних додатків. З р. 994, себ-то з початку першого продовження, аннали писали, здається, різні особи ¹⁰⁵, а далі за обробку їх узявсь або Тангмар, як гадає Пертц, або хтось инший з близьких до Бернварда осіб. З р. 1022 Ваттенбах передніш відзначав ¹⁰⁶ уже иншого анналіста, якого Гаррі Бреслав ¹⁰⁷ вважає за автора всього тексту першого продовження анналів з 1000-го р. й до 1040-го. Але про це, в звязку з реконструкцією так званих „Annales Hildesheimenses maiores“ я говоритиму в иншій місці...

Головне, чим цікавивсь Оттон Великий що-до німецької церкви, було заснування в Магдебурзі окремої мітрополії на всі ті епархії, що він їх поступинно засновував на нових землях, які відібрав у полабських слов'ян його батько та він сам. Вже другого року свого правління, себ-то р. 938-го, Оттон подбав закласти в Магдебурзі абатство св. Моріца й викликав до нього ченців з Тріра—з того самого монастиря, де, як відомо, один з братів продовжував хроніку Регінонову. За першого архієпископа Магдебурзького був так само трірський чернець Адальберт (968—981), що в ньому цілком слушно запідозрюють, як було вже сказано ¹⁰⁸, продовжувача Регінової хроніки. За начальника-ж Магдебурзької школи був спочатку райхенауський чернець Отвін, відомий згодом, як єпископ Гільдесгаймського діоцезу, що там заклав чималу книгозбірню († 1 грудня 980 р.), а потім Отрік, якого сучасники вважали за великого вченого й промовця, що відваживсь диспутовати з самим Гербертом. Під їхнім керуванням школа швидко вславилася, і до неї стали вступати діти вельможних осіб, не тільки тубільців, але й чужинців. Тут, між иншим, здобули освіту вельможний чех Войтех або Адальберт Празький, єп. Тітмар Мерзебурзький та славнозвісний учитель, що реорганізував згодом катедральну школу в Бремені, Тіадгельм. Проте, з історіографічного погляду, найбільше цікавлять нас дві перші особи.

Біографії Войтеха й Тітмар Мерзебурзький.

Постать Войтеха, р. 983 вибраного на єпископа Праги Чеської, що його люто закатували погани-пруси († 997 р.), справила була не аби-яке вражіння на сучасників—це видно з прикладу Оттона III-го, що по тому, як приятель його помер, помандрував був

навіть на його могилу в Гнезен¹⁰⁹. Отож зовсім не дивниця, що по смерті Адальберта, коли поширилася слава за чудеса при його домовині, особою „просвітника прусів“ зацікавилися широкі кола. В Магдебурзі ще не забули мрійного юнака Войтеха, і там найперше з'явилися нариси до його біографії, написані на підставі спогадів про нього. Просте оповідання цих біографічних заміток не подобалося сучасникам, що побожно ставилися до пам'яті „великого простеця“. І от, незабаром з'являються два нові й доволі оброблені житія: одне — здається, за дорученням од самого імператора¹¹⁰ — пише коло р. 1000 в Римі Іван Канапарій, абат монастиря св. Олексія, де Войтех колись жив, ратуючись од турбот єпископської посади в Празі; друге-ж — і теж не без офіційних даних — складає р. 1004 кверфуртський чернець Брунон¹¹¹, шкільний товариш Войтеха. Йдучи слідами Войтеха на проповідь до поган, Брунон († 1009 р.) написав біографію того, кого хотів наслідувати. В додаток до цих двох праць слід ще назвати „Passio s. Adalberti“ невідомого автора¹¹², слов'янина родом, що докладно описав мученицьку смерть Войтеха і так само перенесення його мощів до Праги, де вони почивають і тепер. Є підстави гадати, що в Магдебурзі в самому кінці X в. писалося й окрему хроніку, проте вона не дійшла до нас. В. Гізебрехт гадає, що автор пізнішої історії магдебурзької церкви, написаної в XIV в.¹¹³, користався цією працею, бо на початку її є вказівки, невідомі з інших джерел, — та до того-ж ще й такі, що їх могли записати тільки в однім Магдебурзі. Та проте існування цієї давньої хроніки — тільки певний здогад, а не безперечний факт.

Мало не одночасно з Магдебурзькою мітрополічною катедрою засновано й Мерзебурзьку єпископію. Мерзебург — було прикордонне німецьке місто, що стояло на річці Саалі і було дуже важливе з стратегічного погляду. Вже Генріх I, що заснував фортецю, вибрав його за вихідний пункт для боротьби з сусідніми східними племенами. В околицях міста¹¹⁴ король оселив цілий розбійницький легіон, якому було обіцяно подарувати всі грабунки, якщо хижацькі наскоки свої він поверне на слов'ян. Року 968 Оттон Великий заклав тут єпископську катедру, щоб зробити Мерзебург за вихідний пункт християнської проповіді поміж полабських слов'ян, і вже перший Мерзебурзький єпископ Бозон († 1 листопаду 970 р.) дбав за те, щоб навести їх у християнство. Правда, метода його навертання поганів у християнство була проста і навіть оригінальна. Бозон написав слов'янськими літерами латинське: „Kyrie eleison“ і приневолив ново-повернених співати складений так текст¹¹⁵. Погани-слов'яни отверто глузували з його педагогічних вигадок, всмішки тлумачучи молитву комбінацією слів, що визначали — „в куці стоїть вільха“: „Aeleri stat in fructectum...“¹¹⁶. Звичайно, особливих наслідків з такої проповіді не було — і ще Титмар Мерзебурзький підкреслював¹¹⁷, що слов'янські мешканці його діоцезу чужі, коли не просто ворожі до християнства: „Nunc omnis incola plus

quam ecclesias, 'spe quamvis dubia, veneratur et timet"... За Оттона II, р. 981, Мерзебурзьку єпархію було знищено й поділено поміж сусідніх єпископств; але Генріх II р. 1004 відновив її, і за нього Мерзебург набув собі давнішого значіння — вихідного воєнного й церковного центра для боротьби проти слов'ян¹¹⁸. Король та його дружина часто проживали в оновленому єпископському місті; тут відбулося р. 1012 велике народне зібрання, де всі „починаючи з людей найнижчого стану й кінчаючи людьми наймогутнішими“ присягалися, що підтримуватимуть унутрішній спокій і не братимуть участі в грабунках. Звідси-ж, себ-то з Мерзебурга, Генріх II провадив дипломатичні пересправи з польським королем Болеславом Хоробрим. Тут було підписано замирення р. 1011, що становило переломний момент у нескінченній війні Генріха II з Болеславом, що кінцево кінцем і досяг своїх планів¹¹⁹. Зрозуміло, що в такім жвавім пункті можна було зібрати й кращі відомості про слов'ян. Це завдання виконав один із мерзебурзьких єпископів, сучасник Генріха II — Тітмар.

Тітмар¹²⁰ народивсь 25 липня 976 р. і був єдиний син побожного саксонського вельможі Сігфріда, графа Вальбецького, від шлюбу його з Кунігундою, графінею Штаденською (Штаде на Ельбі, нижче від Гамбурга). Окрім того, Тітмарова родина, близька до дому Генріха I — через шлюб графа Лотаря II з небогою королеви Матільди — поріднилася з більшою частиною як-найвельможніших родів Саксонії, Баварії, Тюрингії та Майссена, і предки нашого письменника були найближчі сподвижники та радники перших королів Саксонської династії. Тітмара, що ще дитиною впавши трохи покалічивсь, заздалегідь призначено було до кліру: він взагалі був кволий на здоров'я й не здатний до жадної іншої роботи. Першу науку одібрав він у Кведлінбурзькому монастирі в батькової тітки Емвільди, а далі його віддано до Магдебурзької школи при монастирі св. Іоана, де він товаришував з Бруноном Кверфуртським, біографом св. Войтеха. По смерті батька, а ще точніш — матери († 998 р.), йому припала та частина маєтку, що була приписана до Вальбецького монастиря, і він р. 1002 поступивсь чималою її часткою, щоб здобути бажане місце абата в Вальбецькому монастирі, якого заснував дід його по батькові граф Лотар II, і який тепер залежав од його дядька, графа Лотаря III. Бувши в сані абата і висвячений на презвитера, Тітмар близько зійшовсь з Магдебурзьким архієпископом Тагілоном († 1012), а через нього став відомий і новому королеві Генріхові II. Року 1009, коли помер мерзебурзький єпископ Вігберт, він дістав уже єпископську катедру в Мерзебурзі, — і згодом сам описав виборну процедуру та своє помазання в Найбурзі¹²¹. Зробившись єпископом, Тітмар почасти дбав за те, щоб впорядкувати єпархію й повернути їй маєтки та міста, котрі позалишалися за сусідніми церквами по відновленню єпископської катедри в Мерзебурзі, а почасти, як міг, допомагав королеві під той час, як він воювавсь з Болеславом Хороб-

рим. Сам Тітмар інколи особисто брав участь у походах на поляків та в пересправах про згоду з ними¹²². За свою хроніку Тітмар узявся уже буди епіскопом, але не раніш од р. 1012 — і довів її до р. 1018¹²³, на який припадає й його смерть († 1 грудня 1018 р.). В Мерзебурзькому соборі досі збереглася його гробниця, і на ній помітні рештки написів. Як свідчить один давній видавець хроніки, Август Вагнер¹²⁴, що бачив утрачений список Мєбія, в головах домовини було написано:

reverendus Dns. s. Ditmarus Eps.

А праворуч і лворуч вірші:

Quid sapiant, faciant, doceant qui recta sequuntur.
Corde, manu, lingua Ditmari gesta loquuntur.

і в ногах:

Gratia Dei sum, quod sum.

У своїй широченній хроніці, що складається з 8 книг і яку вперше критично видав Йог. Лапенберг¹²⁵, а по тому й ще краще, але з іншим поділом на книги й розділи — Фр. Курце¹²⁶, Тітмар гадав був описати історію правування королів Саксонської династії, починаючи з Генріха I й закінчуючи Генріхом II. Обставини нашому письменникові більш-менш сприяли. Як родич найзначніших саксонських родин, як приятель архієпископів Магдебурзьких, що відгравали тоді першорядну роль в справах Саксонії, як особа, близька до короля Генріха II, що брала була участь у його нарадах з вельможами, — Тітмар міг добре знати хід подій та думки різних партій. Та цього мало: серед своїх родичів йому не раз доводилося чути оповідання про подвиги його предків, і все це він з помітними аристократичними гордощами запровадив до своєї хроніки. Хроніка його, як вище сказано, починається з часів Генріха I, себ-то, інакше кажучи, з подій, що відбувалися мало не за сто років перед тим моментом, коли він узявся за перо. Річ зрозуміла, що Тітмар мусів користатися з будь-яких писаних джерел. В нього під руками були: Відукінд, Кведлінбурзькі та Гільдесгаймські аннали, а так само декотрі житія, приміром: королеви Матільди, архієпископа Брунона Кельнського, єпископа Отельріка Авгсбурзького й ин. Сам він, за звичаєм більшости середньовічних письменників, не називає своїх джерел, але запозичення з них у Тітмара простежити легше, ніж у кого иншого. А що ще цікавіше — з хроніки Тітмарової куди зручніш вивчити той характерний спосіб, якого вживали за середніх віків, пишучи історичні твори¹²⁷. Річ от у чім: до нас доховавсь оригінальний рукопис Тітмарової хроніки, що по р. 1091 потрапив до книгозбірні Мерзебурзького монастиря св. Петра й без особливого, здається, вжитку лежав там аж до XVI віку. Він переховується тепер у Дрезденській Державній Книгозбірні й зовнішнім своїм виглядом нагадує церковні книги, як от псалтир або ірмолог. Рукопис

писано різними руками XI в. і очевидячки під диктуру Тітмара, що далі власноручно виправляв помилки своїх писарів, доповнюючи рукопис чи з боку і над рядком, коли вставляв кілька рядків, чи на берегах, угорі й унизу сторінки, коли вставки були чималі. В цих різноманітних вставках трапляються вказівки на події, що взагалі були близькі серцеві Тітмара й часто стосувалися до обставин його особистого життя—отже це просто свідчить за те, що автор уписав їх власноручно. Приміром, він каже: „я такого то числа заклав нову церкву в Мерзебурзі“, або: „архієпископ Магдебурзький обіцяв мені про решту міст (Тітмар прохав, щоб їх було йому повернено) поговорити трохи згодом“, або: „наступної ночі з'явилося на небі велике світло, що його багато хто бачив“. Окрім цих дописок, у рукопису трапляються вставки цілих сторінок: такі є повідомлення про першого мерзебурзького єпископа Бозона або перелік багатьох жертв Оттона II Мерзебурзькій церкві. Все це й дає спромогу простежити складний процес утворення хроніки. Коли Тітмар почав її писати¹²⁸, в нього під руками був головним чином тільки Відукінд. Керуючись цією працею, він написав першу й другу книги своєї хроніки, де описав історію Генріха I й Оттона Великого. З Відукінда він не тільки списує, але часом ще чимало й скорочує та доповнює списане. Всі промови, які гордовитий саксонський автор уставляє в уста дійових осіб, а так само всі описи боїв і багато поодиноких епізодів Тітмар навіть цілком проминає; але натомість він раз-по-раз відзначає, за Відукіндом-же, з ким була війна, де, коли й на чому вона закінчилася. Використаний матеріал він гуртує мало не так само, як і Відукінд, а роблячи додаткові повідомлення, звичайно сам застерігає, що він збочив од основного оповідання. З цього погляду в Тітмара трапляються доволі кумедні речі. Наводячи головне своє повідомлення з Відукінда, він доповнює його оповіданням або переказом про кого-небудь з своїх родичів, причому цілком утрачає початковий хід подій, а потім раптом, написавши „після цього“, починає знову робити витяги з Відукінда, хоч вставлена замітка про родича стосувалася часом пізнішого часу, ніж той факт, що його він узяв із Відукінда й проміжним переказом зв'язав з дальшим текстом.

Вже Тітмар закінчив свою 2-гу книгу, як йому потрапили до рук аннали Кведлінбурзькі та Гільдесгаймські, де було чимало нових даних про перших королів Саксонської династії. Тоді наш письменник починає порівнювати свої твори з новими джерелами, і коли Відукінд взагалі дуже скупий на хронологічні вказівки, то Тітмар починає ставити до фактів, запозичених у Відукінда, роки, знайдені в анналах. А втім відомості анналістів про Генріха I не були надто докладні, і тому Тітмар обмеживсь у першій книзі дуже небагатьма додатками; але про Оттона I-го нових даних було так багато, що вже не можна було вставляти їх між рядками чи на

*До стор. 96-ої.
Пор. SS. III Tab. ad paginam 566.*

Ex Thietmari Chronicon partim autographo

*ipm estate. iiii. in auo. monasteriu
p. i. ubi. cu. iiii. ecclis. & ca. pa.
ni. omib. d. q. p. h.
cu. ap. p. t. i. n. o. r. u. b. p.
si. peccata. m. ea. u. l.
l. e. n. d. i. o. p. o. r. u. i.*

Fol. 123. rals que int hęc accidepāt explicabo. In uitate baurenbergensi ecclā maiore. cum natalicū s^{is} regū dicit esse. .ii. .non. mai omis p^{ri}matū addredica
tionem istius aulēbride congregatū. & sponsa hęc
xpi p^{ri}mañ iohanni patriarche de a^ug^ustina. xxi. spō.
interfui. & usūmo decuit regi. in omnibus ornata. uidi.
Post hec. fidus hic fit magnū. in qua gēh arō ratisbonensis ec
clesiē ep̄c ab archiep̄o sumet at euit uis et metensis ecclē
p̄sul thiedric a rege in cr. p. at. eo qd̄ epla sumet hunc
iniuste apud papā accusatū. hęc omīa. & multa alia.
ē silio prudentia funtas. & restitucio parchis. p̄missa. m. hi.

STANFORD LIBRARY

берегах,—і Тітмар бере нового зшитка, вставляє його в другу книгу й пише на нім витяги з анналів у хронологічному порядку й часто літерально-точно, причому випускає ті факти, котрі були йому вже відомі з Відукінда. Використавши текст останнього, що доходив тільки до р. 973, Тітмар опинивсь без керівничих джерел—і отож третю книгу¹⁸⁰, де описано історію Оттона II-го, він пише вже прямо за анналами Кведлінбурзькими та Гільдесгаймськими, наслідком чого й його хроніка, що мала передніш форму звязного оповідання, як і в Відукінда, набирає тепер форми суто-літописного переліку фактів без внутрішнього звязку між ними. Тільки часом цей літописний перелік переривається або докладним оповіданням про будь-яку важливу подію, як напр. про смерть першого архієпископа Магдебурзького Адальберта, призначення йому на наступника Гізелера та про дальше скасування мерзебурзької єпархії, або приватним переказом про будь-кого з родичів авторових. Та що ближче підходить Тітмар Мерзебурзький до свого часу¹⁸¹, то його оповідання робиться докладніше, а кількість уставляваного власного матеріялу цінніша й значніша. Отож, у 4 книзі своєї хроніки¹⁸², де він викладає історію Оттона III-го, тільки початок тексту нагадує ще Кведлінбурзькі аннали, а далі Тітмар говорить переважно за словами своїх рідних і знайомих. Виходячи з вартости самого матеріялу й не бажаючи повторювати далі з чужих творів, він прагне того, щоб дати читачеві як-найбільше нових відомостей. У цім як-раз випадає добачати поясіння того, чому вчені дослідники хроніки нарікають на плутаність та непослідовність звісток нашого автора. Маючи певний нахил викладати певні події хронологічно, як то видко вже з одзначеного факту вставляння до початкового тексту років на підставі анналів, Тітмар у IV книзі своєї праці, за браком точних хронологічних даних, просто переказує низку поодиноких оповідань без будь-якого внутрішнього між ними звязку, погуртувавши їх в однім місці тільки з тої причини, що відзначені в них події сталися за часів Оттона III-го: „За тим, що я не міг охопити в порядку всього, що мало ввійти до даної частини твору, я не посоромлюся згодом ще раз повернути до цього-ж предмету й додати все инше, що був проминув. Подібно до подорожнього, що, втомившись або не знаючи топографії, змінює широкий шлях на покручену сільську стежку-манівець, я дозволю собі трохи збочити“—каже сам автор у розділі 35-му¹⁸³. Цікаво, що в дальших 4-х книгах хроніки, присвячених подіям за часів короля Генріха II-го¹⁸⁴, оповідання охоплює не тільки Німеччину, але й усі взагалі держави тодішньої Європи, включаючи сюди й Україну-Русь. Звичайно, автор говорить тут уже, як сучасник, і часто, як самовидець.

Що-ж до вірогідности Тітмарової хроніки, то любов його до істини не підлягає сумніву. Уже побіжно порівнявши хроніку з її джерелами, побачимо, як пильно робив Тітмар свої витяги. Ба навіть більше: бувши церковним достойником, а заразом і як родич багатьом

з імперських вельмож, він проте не вагається сказати як про мам цих своїх родичів, так і про помилки своїх безпосередніх начальників архієпископів Магдебурзьких; де-не-де він навіть короля свого ганить¹³³. Звичайно, не можна од нього вимагати, щоб був він до краю об'єктивний. У нього, хоч і в меншій мірі, ніж у Відукінда, але раз-у-раз помітно патріотичну гордість сакса, що не зовсім приязно ставиться до інших германських племен — баварців, швабів та франконців¹³⁴. Що-ж до чужинців, то до них автор взагалі не виявляє будь-якої прихильності й особливо ненавидить слов'ян, гідуючи ними через те, що вони почасти з мотивів політичних, а почасти з волі не надто охотяться повернутись на християнство¹³⁵. Всі їхні намагання скинути німецьке ярмо він називає бунтом — *rebellio*; а тих, що стояли на чолі повстанців — „злочинцями“; за грабунки він узиває слов'ян „зажерливими собаками“. Він ладен похвалити Кізу, що той лукаво віддав німцям Брандбург, а коли це роблять вояки з Майсеном для Болеслава Хороброго — докорам Тітмаровим немає краю. Та коли Тітмар і щедрий на лайливі назви своїм ворогам, то все-ж він розповідає факти здебільшого цілком згідно з відомостями інших письменників — уже анналістів. Мова його таки грубенька: ще Райнецій у XVI в.¹³⁶ слушно завважив: *oratio ipsius ea est, quae in saeculis istius barbariae esse potuit..* А втім, дарма що мова Тітмарова занадто неясна та поплутана, вона все-ж-таки зберегає ознаки не аби-якої індивідуальності. Невеликі прологи віршами, якими він полюбляє починати окремі книги своєї праці, побудовано не завжди поправно: їхній важкий гекзаметр ріже вухо читачеві, що знає хоч-би кілька рядків з класичної Енеїди. Невиробленість Тітмарового стилю тим дивніша, що автор полюбляє пересипати свою мову цитатами з давніх латинських поетів, надто з Горация та Вергілія; але-ж zarazом він занадто надуживає біблійних виписок, що дуже заваджає вільно читати хроніку. Деякі німецькі вчені хочуть пояснити¹³⁷ важкеньку мову Тітмарової хроніки тим, що автор її або думав по-німецькому, або з латинськими поетами обізнався порівнюючи пізно, а в школі не здобув доброї підготовки. Але останній здогад аж ніяк не переконує, бо суперечить тій славі, що її в X в. зажила магдебурзька церковна школа, де вчився був Тітмар.

Коли в Саксонії у X в. літературна діяльність розвивалася під безпосереднім впливом королівського двору й надто архієпископа Брунона Кельнського, то инакше не доводиться говорити й про Лотарингію, що вже згідно з Мерсенським договором р. 870¹³⁸ на половину перейшла до рук Людовика Німецького. За бурхливих часів наприкінці IX та на припочатку X в. Лотарингія зазнавала всякого лиха не менше за Саксонію од ворогів унутрішніх та зовнішніх. Манастирі тут не раз грабовано од норманів і навіть угорців. За

Генріха I-го та Оттона Великого Лотарингія вже увійшла до складу Німеччини, а те, що на Кельнського архієпископа призначено Брунона, меншого й найталановитішого брата королевого, призвело до відновлення в ній жвавої літературної діяльності. Отож, у головних містах Лотарингії починають провадити аннали, невизначні, що правда, ні особливим розміром, ні путящим змістом¹⁴¹. Натомість, з більшим успіхом писано в Лотарингії духовні житія та звідомлення про відкриття мощів, а так само оповідання про різні від них чуда. Між цими житіями трапляються й такі, що в зв'язку з анналами дають дуже гарний матеріал, як для студій над політичними подіями на заході Німеччини в X в., так і для початкової історії новоповсталого там церковно-реформаторського руху, що на нього знову-таки не аби-як впливав архієпископ Брунон. Тим-то біографія Брунона особливо цікава тому дослідникові, що вивчає політичний та церковний стан Лотарингії в X в. Вже Брунонів наступник на кафедрі Фолькмар (965—969) побажав мати житіє свого славнозвісного попередника й доручив написати його одному з учнів Брунонових — кельнському ченцеві Руотгерові¹⁴². Біографію написано за рік по тому, як помер Брунон, себ-то р. 966. Руотгер мало пише про юнацькі часи Брунона, та це й зрозуміло: він познайомився з своїм героєм, коли той був уже архієпископом. „Я думаю, що треба було-б багатьом і в багатьох місцях попрацювати, щоб передати майбутнім поколінням писано чи усно спогади про його діяльність, бо його вплив не обмежувався однією будь-якою провінцією чи однією будь-якою державою“ — завважує він у передмові. А далі наш автор силкується — і далеко не загальними рисами — схарактеризувати багатогранну діяльність свого навчителя, охоче й багато говорить про його вченість, лагідність, повагу до нього з боку сучасників, велику покірливість та постійну щирість до своїх обов'язків.

„Брунон не вдовольнявся з того, щоб зібрати до скарбниці свого серця тільки те, що можна легко придбати. Ні, він приваблював до себе здалека все, що викликало подив і здавалося за чудо; коли будь-який історик, промовець, поет чи філософ творили що-небудь нове й велике, то він дбайливо досліджував досягнуте разом із знавцями тієї чи іншої мови; коли хто-небудь, за допомогою свого швидкого, спритного й усеосяжного духа, виступав уперед, як навчитель, Брунон з усією покірливістю поспішавсь стати до нього за учня“¹⁴³.

„Часто траплялося йому сидіти серед найученіших знавців грецьких та римських давностей, коли вони розмовляли про високості філософії. Брунон був серед них за вченого посередника, подаючи сторонам примирчі думки, на яких погоджувалися всі присутні, хоч він сам того зовсім не шукав. Замість слави був йому голос власного сумління, і він терпів, не ображаючись, усяку суперечність та осуд собі“¹⁴⁴.

„Єпископ Ізраїл Скотігена... на запитання, чого вартий Брунон, відповів, що він був справді святим мужем. Ось достохвальна й справедлива думка навчителя про свого учня! Греки,

що були йому за навчителів, дивувалися з ясности його розуму¹⁴⁵.

„Як часто ціліснький день приймав був він прохання од пригноблених, заспокоював засмучених та допомагав убогим; і взагалі його діяльність скрізь була така, що нещасливі дивилися на нього, як на своє пристановище. Звідси й виходило так, що навіть і підчас спочинку ніхто не був так захоплений справою, як Брунон. Він працював до пізньої ночі й наказував одзначати все, що мало будь-яку вагу. Латинською мовою орудував Брунон не тільки дуже досконало, а навіть міг вправляти її в інших. По обіді, коли інші здебільша мають звичку трохи спочити, він завзято читав і міркував. Вранішні часи він не дозволяв нічим порушувати й не марнував їх на сон. Любив читати поважно й спокійно... комедії й трагедії. Їхній зміст уважав він за марну річ, але цінував у них путящу й добірну мову. Скрізь, у поході й у наметі, возив він з собою свою книгозбірню, як ківот заповіту, і був забезпечений джерелами й засобами для своїх праць: джерела — в святому письмі, засоби — в поганських творах. Його можна було порівняти з тим господарем, що виносить із скарбниці своєї нове й старе“¹⁴⁶.

„На церковній одправі він був суворий та щирий. До тих, з ким разом жив, він був привітний і запобігливий. Коли будь-який пастир церкви чи взагалі гарний письменник того часу створював що-небудь велике в богословії, то всякий подавав йому свою працю, як єдиній людині, що могла дати їй хід і підтримати автора“¹⁴⁷.

„Керування окремими монастирями було першим духовним обов'язком, покладеним на Брунона ще за юнацтва. На підставі належних правил церкви він спромігся спонукати ченців — почасти корячись силі, а почасти з доброї волі — жити згідно з правилами ордена“¹⁴⁸.

Коли автор инколи одзначає, що не всі однаково думали про Брунона, що дехто вбачав в його відношенні до Оттона Великого багато двозначности, а в його реформах монастирів знаходив дещо варте догани, то все-таки він докладно цього не розглядає й, борюючи Брунона од його винувачів, називає їх „жовчними через свою заздрість людьми й невігласами в красних мистецтвах та науках, що готують собі тільки смерть та осуд“. „Доля бо доброї людини не подобається лихому, отож хороші люди живуть не вважаючи на марні теревені юрби, а в душі істинні й власного сумління“ — каже наш автор¹⁴⁹. Особливо цікавий читачеві-не спеціалістові останній розділ життя, що становить копію з духовного заповіту Брунона¹⁵⁰. З неї ото ми й можемо собі уявити, які заможні були тодішні духовні магнати. Померлий святий Брунон, опріч золотого й срібного посуду та речей, коштовних церковних уборів та одягу, архієпископських паліумів та налоїв, килимів і запон, опріч кількох маєтків і сили коней, а так само й інших партісних дотацій, що він їх дбайливо розподілив по окремих церквах та духовних установах, одписує ще й на заснування та підтримку різних монастирів до 800 хунтів сріблом...

Окрім Кельна й під безперечним впливом архієпископа Брунона, літературна діяльність у середині X в. помітно пожвавилася ще й по інших містах Лотарингії: так, у Трірі пишуть дуже цінне продовження Регінової хроніки¹⁵¹ і аж до р. 987 провадять невеликі церковні аннали¹⁵², а в Меці якийсь абат Костянтин з монастиря св. Сімфоріяна пише цікаву біографію мецького єпископа Адальберона II¹⁵³, що дістав цю посаду р. 984 й помер р. 1005. Але всі твори останніх двох типів мають уже приватний і місцевий характер, а не загальний — отож ближче їх тут розглядати безпосередньої потреби немає. Те-ж саме випадає сказати й за деякі історичні праці швабського та франконського походження, надто аннали й життя. Всі вони промовисто свідчать за те, що універсальний інтерес, помітний ще в південному німецькому письменстві IX в., тепер на периферії звузивсь. Звичайно, великі монастирі: Райхенауський й Сан-Галленський у Швабії, Фульдський у Франконії або св. Еммерама в Баварії — намагалися дотриматись давньої традиції історично-біографічних записів, але через віддаленість від королівського двору й офіційних сфер не могли віддатися цій справі з потрібною пильністю та широкою увагою. Навіть більше: року 939 урвався у Райхенау й той незначний літопис, що зветься по-латинськи: *Annales Augienses*¹⁵⁴, й аж ніяк не відповідає великому значінню монастиря, що стояв на головнім шляху до Італії. Очевидячки, всеньку увагу освічених ченців було тепер звернено на інші цілі, і як була инколи потреба в історичних замітках, то головне — в вузьких рамках провінційної обихідки. Просто, як анекдота, звучить одне певне повідомлення, що наприкінці X в. монастирський конвент у Райхенау доручає ченцеві Пурхардові¹⁵⁵ описати особливим віршем заслуги та діяльність абата Вітіговона ще за його життя († 997). А з другого боку, біографія відомого еп. Удальріка († 973), що її написав в Авгсбурзі прєзвигер Гергард¹⁵⁶ — може бути, найвидатніша пам'ятка швабської землі X в. — так мало припала до смаку сучасникам, що вже єпископ Гебгард († 8 липня 1000 р.), четвертий наступник войовничого авгсбурзького прєлата, мусів переробити її, надавши пристойнішої зовнішньої форми. Тільки в однім С.-Галлені, де збереглася цінна давня книгозбірня й була дуже добра монастирська школа, залишалися ще на певній височині колишні історично-літературні традиції. Тут, у середині X в. з'являються навіть великі місцеві аннали¹⁵⁷, доведені згодом аж до р. 1044. В своїй частині до 918 р. включно вони дають витяги з давніх Алламанських анналів, а з р. 919 — вони вже самостійні й часто визначаються не аби-якою цінністю оповідання. З інших творів, що характеризують ролю Сан-Галленського абатства в X в., випадає ще одзначити важливе продовження місцевої монастирської хроніки — *Casus s. Galli*¹⁵⁸; написав її абат Еккегард IV правда вже в XI віці, але вона охоплює тільки рр. 883 — 971. Тут докладно змальовано

мало не за цілих сто років унутрішнє життя не зівсиди щасливої долі славетного монастиря. Але як гостру антитезу до цієї культурної спадщини, відзначає, що від сусідньої з Швабією Баварії суцільних історичних творів за весь X вік не доховалося, дарма що вони, судячи з уривчастих фрагментів¹⁵⁹, безперечно були, і будь-що-будь, визначалися вузьким характером своїх відомостей.

Примітки до 3-го розділу.

¹⁾ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschland III², 278—280.

²⁾ Пор. *ibid.*, III², 280 ff. 317 ff.; E. Dümmler, Kaiser Otto der Grosse S. 516. 547—548.

³⁾ Widukindi Rerum gestarum Saxon. II, 36; пор. характеристику Генріха I—*lib.* I, с. 39.

„Його незвичайна розсудливість та мудрість, що його відзначали, сполучалися з дивовижною фізичною силою, яка становить справжню окрасу королівської гідності. На військових грищах він одержував такі рішучі перемоги, що наганяв на всіх жах. На полюванні він відзначався такою-ж невтомністю і за один раз клав на місці до сорока, а то й більш дичини...“ Безперечна рівнобійність оповідання!

⁴⁾ Widukindi Rerum gestarum Saxon II, 36: *Ingenium et admodum mirandum; nam post mortem Edidis reginae, cum antea nescierit, litteras in tantum didicit, ut pleniter libros legere et intelligere noverit...* SS. III, 447. Мені не зовсім зрозумілий висновок Е. Дюмлера, що „die lateinische Sprache blieb ihm fremd“ і далі: ... *es sicher ist, das Otto kein Latein verstand* — I. c., S. 515; А. Гаук теж каже: *Otto I verstand nicht lateinisch...* I. c., III², 21. А втім, цікаво запитати, як-же розуміти тоді слова пізнішого життєпису (з початку XI в.) королеви Матільди — *Vita Mathildis reginae posterior*, с. 15. SS. IV, 292 — про те, що „post obitum Edith illustris reginae... sacras lectiones studiose legebat“, роз. Оттон I?

⁵⁾ Див. Flodoardi Historia rem. eccl. IV, 35:... *Post quarum literarum recitationem et earum propter reges iuxta teutiscam linguam interpretationem...* SS. XIII, 588; пор. Flodoardi Annales a. 948. SS. III, 396. Проте див. ще Ph. Lauer, Les Annales de Flodoard p. 113 n. 1: *rustica lingua?*

⁶⁾ Casus s. Galli SS. II, 139: *fidus interpres saxonice reponens...* Про імператрицю Адельгайду там-же SS. II, 146: *nam litteratissima erat...* Її вченим навчителем богослов'я був абат Ецман Зельцький: *Epitaphium Adalheidae imperatricis* с. 10. SS. IV, 641.

⁷⁾ W. Wattenbach, I. c., I², 296—297; I², 352—353. Тут наведено, між іншим, надмогильний напис, який написав для себе сам Стефан:

*Novariae natus, Papiae moenibus altus,
Urbe velut potui, doctor utraque fui.
Me rex Otto potens Francorum duxit in urbem,
Qua legi multos mente vigente libros... і т. д.*

Свою невеличку бібліотеку Стефан відписав Вюрцбурзькому катедралюві. — W. Wattenbach, I. c., I², 296 n. 5; I², 352 n. 4:

*Quos habui paucos decrevi tradere libros,
Martyr sancte Dei, en Killiane tibi...*

⁸⁾ M. Manitius, I. c., I, 531—535.

⁹⁾ *Ibid.* I, 533 n. 6.

¹⁰⁾ Casus s. Galli SS. II, 114.

¹¹⁾ Casus s. Galli SS. II, 122.

¹²⁾ Він навіть зміг перекласти одного латинського листа німецькою мовою — Casus s. Galli SS. II, 139. З другого боку, р. 981 „Оттон навмисне так зробив, щоб герцога (Гугона Капета) повинні були ввести до нього без сторонніх осіб у супроводі тільки

одного єпископа, щоб цей останній, тимчасом як король говоритиме по-латинському (*latia-riter*), міг-би пояснити герцогові те, що він йому скаже... Richeri Historiarum I. III c. 85. SS. III, 625.

¹³⁾ Richeri Historiarum III, 67. SS. III, 621.

¹⁴⁾ Поп. А. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands III^a, 240.

¹⁵⁾ SS. IV, 213—223: Gumpoldi vita Vencezlavi ducis.

¹⁶⁾ Casus s. Calli SS. II, 147.

¹⁷⁾ K. Lamprecht, Deutsche Geschichte II^a, 242.

¹⁸⁾ А. Hauck, I. c., III^a, 395—397.

¹⁹⁾ Ibid., III^a, 396. 938—939.

²⁰⁾ K. Lamprecht, Deutsche Geschichte II^a, 217.

²¹⁾ Liutprandi Antapodosis IV, 29: Malumus enim rusticana simplicitate laetari, quam Tulliana facetia periclitari... SS. III, 325—326.

²²⁾ I. c., I^a, 300. — W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit I^a, 329. II^a, 546.

²³⁾ Lib. III c. 75: Domesticos omnes famulos et ancillas variis artibus litteris quoque instituit; nam et ipsa litteras novit, quas post mortem regis lucide satis didicit... SS. III, 466.

²⁴⁾ W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I^a, 300; I^a, 356.

²⁵⁾ Casus s. Galli SS. II, 125; поп. ibid. SS. II, 123: litteris grecis adprime est erudita...

²⁶⁾ W. Wattenbach, I. c., I^a, 301; I^a, 357.

²⁷⁾ А. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands III^a, 43—44.

²⁸⁾ Vita Johannis Gorziensis — c. 116. SS. IV, 370... ita adprime eruditus, ut sui temporis omnes supererat et antiquos poene aequiperaret.

²⁹⁾ Ruotgeri Vita Brunonis — c. 2. SS. IV, 255.

³⁰⁾ Поп. М. Manitius, I. c., I, 276.

³¹⁾ В. Simson. Jahrbücher... II, 269. Anm. 2.

³²⁾ В. Simson, Jahrbücher... II, 266—278: Stiftung von Korvei...

³³⁾ F. Keutgen, Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte, S. 25 № 35: Markt, in Corvey... Berlin 1899.

³⁴⁾ На прохання абата Варіна і за згодою імператора Людовика Побожного — див. В. Simson, Jahrbücher... II, 276.

³⁵⁾ Widukindi Rerum gestarum Saxon. I, 34: ex hoc res Francorum coeperunt minui, Saxonum vero crescere, donec dilatatae ipsa sua iam magnitudine laborant... SS. III, 432.

³⁶⁾ Див. вище, стор. 23.

³⁷⁾ Historia Translationis s. Viti — SS. II, 576—585; Ph. Jaffé, Bibliotheca rerum Germ. I, 3—26.

³⁸⁾ Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, I. 1 c. 41. SS. VII, 299.

³⁹⁾ Scriptores rerum Brunswicensium I, 220 sq.

⁴⁰⁾ Patrologiae Latinae t. CXXXVII, 125—212.

⁴¹⁾ SS. III, 408—467.

⁴²⁾ Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum: Widukindi rerum gestarum Saxoniarum libri tres. Ed. III, denuo recognovit G. Waitz. Hannoverae et Lipsiae 1882.

⁴³⁾ З кінця XVII та початку XVIII стор. — див. P. Vigand, Die Corvey'schen Geschichtsquellen. Leipzig 1841. — SS. III, 408.

⁴⁴⁾ SS. XIII, 274—277. Спеціально ст. 276.

⁴⁵⁾ Migne, Patrologiae Latinae CLX, 875.

⁴⁶⁾ SS. III, 408—409: передмова Г. Вайтца...

⁴⁷⁾ Ibid., p. 409.

⁴⁸⁾ Ibid., SS. III, 416: Flore virginali cum maestate imperiali ac sapientia singulari fulgenti dominae Mahtildae... Nam cum nostro labore patris potentissimi avique tui gloriosissimi res gestas memoriae traditas legeris, habes unde ex optima et gloriosissima melior gloriosiorque efficiaris. Nec tamen omnia eorum gesta nos posso comprehendere fatemur, sed stricctim et per partes scribimus, ut sermo sit legentibus planus, non fastidiosus...

⁴⁹⁾ SS. III, 417—436.

⁵⁰⁾ I. I, c. 2.

¹¹⁾ SS. III, 425.

¹²⁾ SS. III, 425: *Natus est autem ei (себ-то в герцога Оттона) filius toto mundo
et c. c. sarrarius, regum maximus optimus Heinricus, qui primus libera pote-
state regnavit in Saxonia* — пор. I I, с. 34. SS. III, 432.

¹³⁾ I. I, с. 21—26.

¹⁴⁾ SS. III, 437/449: всього 41 розділ, і в останнім читаємо короткий некролог королеви Едіти.

¹⁵⁾ SS. III, 451/467: всього 76 розділів.

¹⁶⁾ Пор. M. Manitius, I c., I, 715.

¹⁷⁾ З 44 розділу: SS. III, 457 sq.

¹⁸⁾ Пор. A. Ebert, I c., III, 432; M. Manitius, I c., I, 716.

¹⁹⁾ стор. 81: пор. A. Hanck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 309—310.

²⁰⁾ див. вище, стор. 83.

²¹⁾ Пор. I I, с. 16, с. 28—30; I II с. 30, с. 32. А в 35-му розділі першої книги сам Відукін заявляє, що „вому бракує сил щоб докладно описати все, що зробив мудрий король Генріх у справі підлягавши де'якого миру з угорцями на захист своєї батьківщини та щоб подолати варварські себ-тослов'янські, народи“...

Пор. E. Dümmler, *Kaiser Otto der Grosse* S. 557—558. Excurs I: *Barbari und Teutonici*.
²²⁾ R. Köpke, *Ottotonische Studien*. Bd. I: *Wälfing von Korvei* S. 60 ff.; пор. M. Manitius, I c., I, 714. — W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* I², 780; пор. A. Hanck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 322. Акт. 4.

²³⁾ див. вище, стор. 63.

²⁴⁾ M. Manitius, I c., I, 619—628; A. Hanck *Kirchengesch. Deutschlands* III², 300—307.

²⁵⁾ SS. IV, 317—335; Migne, *Patrologiae Latinae* t. CXXXVII, 1149—1168. Особливо див. нове видання P. Winterfeld'a, *Hrosvitas Opera Berolin*: 1902, p. 201—228.

²⁶⁾ Praefatio: *archipraesulis Wilhelmi inchoatio quomodo factum sit, aestimandum relinquo*... Про архієпископа Брунона згадується в 53 вірші поеми: *ecclesiae pastor Brun nascitur a'mae*.

²⁷⁾ SS. IV, 317; P. Winterfeld, I c., p. 201—202.

²⁸⁾ вона тільки каже: vers. 338—339

— summoque dolore revolvit

Contra iustitiam quicquid perfecerat unquam...

²⁹⁾ Vers. 540—660.

³⁰⁾ Prologus I, vers. 11—15:

Forsan gestorum plures scripsere tuorum
Et sunt scripturi post haec insignia multi:
Sed non exemplum quisquam mihi praebuit horum,
Nec scribenda prius scripti docuere libelli...

³¹⁾ M. Manitius, I c., I, 717.

³²⁾ Тут-же, так само в метричній формі, висвітлюється початкова історія Гандерсгаймського монастиря, доведена до 919 р., себ-то до смерті абатисни Хрестини, молодшої з трьох дочок Лютгольфа, які одна по одній стояли на чолі монастиря. Як відомо, в згаданій поемі Росвіта — вірші 87/88 — вже покликується на павергіях Оттонові I-му.

³³⁾ I. I, с. 4—7; I. II, с. 3: висновок з оповідання.

³⁴⁾ *Forschungen zur deutschen Geschichte* Bd. IX, S. 335 ff.

³⁵⁾ I. III c. 14: *Igitur Saxones variam fidem Francorum experti...*

³⁶⁾ I. I, с. 32: *quia gens varia erat et artibus assueta, bellis prompta mobilisque ad rerum novitates...*; I. II, с. 15: *Lothariis, generi hominum inbelli...*; I. II, с. 36: *genti indomitae Lothariorum. A vrim, viciais „Gens bellis prompta“ чималою мірою псує ввесь каліфорит мандених думок саксонського історика.*

³⁷⁾ I. II, с. 20: *Est namque huiuscemodi genus hominum durum et laboris patiens...*

³⁸⁾ I. I, с. 38: *contra antiquos hostes, videlicet Ungarios... Contra communes hostes...*

⁷⁹⁾ Див., наприклад, описи походів: 933, 936, 938, 939 та 955 pp.: I. I, с. 38; I. II, с. 3; I. II, с. 11. 14. 17; I. III, с. 44. Пор. G. Richter und H. Kohl, *Annalen des deutschen Reichs* III, 1, 18—20. 28—29^d. 34—36^b. 37—39^a. 78—80^b.

⁸⁰⁾ I. III, 76.

⁸¹⁾ M. Manitius, I. c., I, 718.

⁸²⁾ Ibid., S. 718... scheint die Sachsengeschichte in einem C nahestehenden Texte gekannt zu haben... Крім того, відомі ще й інші випадки текстуальних позик із Відукінда.

⁸³⁾ I. III, с. 2.

⁸⁴⁾ I. I, с. 22.

⁸⁵⁾ I. III, с. 68—69.

⁸⁶⁾ M. Manitius, I. c., I, 716.

⁸⁷⁾ I. I, с. 39.

⁸⁸⁾ SS. III, 446.

⁸⁹⁾ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 1017.

⁹⁰⁾ *Annales Quedlinburgenses* — SS. III, 22 sq.

⁹¹⁾ I. c., I², 319; I¹, 378. Що-до оригінальної частини літописного тексту Кведлінбурзьких анналів, то її видруковано SS. III, 72—90.

⁹²⁾ Ibid., a. 920. SS. III, 52.

⁹³⁾ Ibid., a. 941: Otto rex de insidiis coniuratorum contra se liberatus... SS. III, 56.

⁹⁴⁾ SS. III, 18.

⁹⁵⁾ I. c., I², 227: zwei Fassungen — eine ausführlichere mit Fortsetzung bis 990, welche in den Quedlinburger und von 818 an in den Hildesheimer Annalen kenntlich ist, und eine abgekürzte mit der Fortsetzung bis 984... Пор. ibid. S. 320—321; W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* I², 784. II², 557; Wattenbach-Dümmler I¹, 263. 376 ff.

⁹⁶⁾ Див. H. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde*²... S. 192—193.

⁹⁷⁾ SS. III, 73. Пор. ibid. a. 913: Otto rex et imperator futurus natus est... SS. III, 52.

⁹⁸⁾ SS. III, 75.

⁹⁹⁾ *Annales Hildesheimenses* SS. III, 22—116. Новіше видання належить Г. Вайтцові: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae* 1878. Пор. A. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde*²... 194—196; W. Giesebrecht, *Gesch. der deutschen Kaiserzeit* I², 783. II², 557. 566.

¹⁰⁰⁾ *Translatio s. Epiphani* — SS. IV, 248—251. Про хронологію оповідання див. E. Dümmler, *Kaiser Otto der Grosse* S. 343. Anm. 2. Моці св. Епіфанія викрав був у Павлі з мармурового саркофагу, замуrowаного під підлогою церкви, якийсь Тангвард (теж духовна особа!), а потім на який час приховав у Райхенауських ченців. Цікаво, що так і не довідались, хто-ж то був такий зухвалий злодій... *Facta autem de hoc postea inquisitione... omnium episcoporum clerici iubentur examinari*², і все це: „*imperatore graviter contra hoc commoto, unanimiter clero cum populo conclamante, sublatum ubris provisorum*...“

¹⁰¹⁾ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 986.

¹⁰²⁾ На цей час припадає середина життя, що має ніби характер пам'ятки для майбутніх спадкоємців єп. Бернварда: *Vita*, с. 13—36. Пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 398—400. III², 268—270.

¹⁰³⁾ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* I², 325; пор. ibid. S. 326... das Leben Bernwards, eines der schönsten biographischen Denkmale des Mittelalters, welche wir besitzen.

¹⁰⁴⁾ SS. IV, 754—782: *Thangmari Vita Bernwardi episcopi Hildesheimensis*.

¹⁰⁵⁾ W. Wattenbach, I. c., I², 326—328; H. Vildhaut, I. c., S. 195.

¹⁰⁶⁾ себ-то до 5-го видання своєї книги.

¹⁰⁷⁾ Див. *Neues Archiv*... Bd. II, 563—566: *Die Handschrift der Annales Hildesheimenses*.

¹⁰⁸⁾ див. вище, стор. 63.

¹⁰⁹⁾ Пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 243—247. 266. 271—273.

¹¹⁰⁾ SS. IV, 581—595: *Vita s. Adalberti episcopi*. Пор. H. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde*²... S. 170—171.

STANFORD LIBRARIES

берегах,—і Тітмар бере нового зшитка, вставляє його в другу книгу й пише на ній витяги з анналів у хронологічному порядку й часто літерально-точно, причому випускає ті факти, котрі були йому вже відомі з Відукінда. Використавши текст останнього, що доходив тільки до р. 973, Тітмар опинивсь без керівничих джерел—і отож третю книгу¹⁸⁰, де описано історію Оттона II-го, він пише вже прямо за анналами Кведлінбурзькими та Гільдесгаймськими, наслідком чого й його хроніка, що мала передніш форму звязного оповідання, як і в Відукінда, набирає тепер форми суто-літописного переліку фактів без внутрішнього звязку між ними. Тільки часом цей літописний перелік переривається або докладним оповіданням про будь-яку важливу подію, як напр. про смерть першого архієпископа Магдебурзького Адальберта, призначення йому на наступника Гізелера та про дальше скасування мерзебурзької єпархії, або приватним переказом про будь-кого з родичів авторових. Та що ближче підходить Тітмар Мерзебурзький до свого часу¹⁸¹, то його оповідання робиться докладніше, а кількість уставляваного власного матеріялу цінніша й значніша. Отож, у 4 книзі своєї хроніки¹⁸², де він викладає історію Оттона III-го, тільки початок тексту нагадує ще Кведлінбурзькі аннали, а далі Тітмар говорить переважно за словами своїх рідних і знайомих. Виходячи з вартости самого матеріялу й не бажаючи повторювати далі з чужих творів, він прагне того, щоб дати читачеві як-найбільше нових відомостей. У цім як-раз випадає добачати поясіння того, чому вчені дослідники хроніки нарікають на плутаність та непослідовність звісток нашого автора. Маючи певний нахил викладати певні події хронологічно, як то видко вже з означеного факту вставляння до початкового тексту років на підставі анналів, Тітмар у IV книзі своєї праці, за браком точних хронологічних даних, просто переказує низку поодиноких оповідань без будь-якого внутрішнього між ними звязку, погуртувавши їх в однім місці тільки з тої причини, що відзначені в них події сталися за часів Оттона III-го: „За тим, що я не міг охопити в порядку всього, що мало ввійти до даної частини твору, я не посоромлюся згодом ще раз повернути до цього-ж предмету й додати все инше, що був проминув. Подібно до подорожнього, що, втомившись або не знаючи топографії, змінює широкий шлях на покручену сільську стежку-манівець, я дозволю собі трохи збочити“— каже сам автор у розділі 35-му¹⁸³. Цікаво, що в дальших 4-х книгах хроніки, присвячених подіям за часів короля Генріха II-го¹⁸⁴, оповідання охоплює не тільки Німеччину, але й усі взагалі держави тодішньої Європи, включаючи сюди й Україну-Русь. Звичайно, автор говорить тут уже, як сучасник, і часто, як самовидець.

Що-ж до вірогідности Тітмарової хроніки, то любов його до істини не підлягає сумніву. Вже побіжно порівнявши хроніку з її джерелами, побачимо, як пильно робив Тітмар свої витяги. Ба навіть більше: бувши церковним достойником, а zarazом і як родич багатьом

з імперських вельмож, він проте не вагається сказати як про вади цих своїх родичів, так і про помилки своїх безпосередніх начальників — архієпископів Магдебурзьких; де-не-де він навіть короля свого ганить¹⁸⁵. Звичайно, не можна од нього вимагати, щоб був він до краю об'єктивний. У нього, хоч і в меншій мірі, ніж у Відукінда, але раз-у-раз помітно патріотичну гордість сакса, що не зовсім приязно ставиться до інших германських племен — баварців, швабів та франконців¹⁸⁶. Що-ж до чужинців, то до них автор взагалі не виявляє будь-якої прихильності й особливо ненавидить слов'ян, гидуючи ними через те, що вони почасти з мотивів політичних, а почасти з волі не надто охотяться навернутись на християнство¹⁸⁷. Всі їхні намагання скинути німецьке ярмо він називає бунтом — *rebellio*; а тих, що стояли на чолі повстанців — „злочинцями“; за грабунки він узиває слов'ян „зажерливими собаками“. Він ладен похвалити Кізу, що той лукаво віддав німцям Брандбург, а коли це роблять ветники з Майсеном для Болеслава Хороброго — докорам Тітмаровим немає краю. Та коли Тітмар і щедрий на лайливі назви своїм ворогам, то все-ж він розповідає факти здебільшого цілком згідно з відомостями інших письменників — уже анналістів. Мова його таки грубенька; ще Райнецій у XVI в.¹⁸⁸ слушно завважив: *oratio ipsius ea est, quae in saeculis istius barbariae esse potuit...* А втім, дарма що мова Тітмарова занадто неясна та поплутана, вона все-ж-таки зберегає ознаки не аби-якої індивідуальності. Невеликі прологи віршами, якими він полюбляє починати окремі книги своєї праці, побудовано не завжди поправно: їхній важкий гекзаметр ріже вухо читачеві, що знає хоч-би кілька рядків з класичної Енеїди. Невиробленість Тітмарового стилю тим дивніша, що автор полюбляє пересипати свою мову цитатами з давніх латинських поетів, надто з Горация та Вергілія; але-ж zarazом він занадто надуживає біблійних виписок, що дуже заваджає вільно читати хроніку. Деякі німецькі вчені хочуть пояснити¹⁸⁹ важкеньку мову Тітмарової хроніки тим, що автор її або думав по-німецькому, або з латинськими поетами обізнався порівнюючи пізно, а в школі не здобув доброї підготовки. Але останній здогад аж ніяк не переконує, бо суперечить тій славі, що її в X в. зажила магдебурзька церковна школа, де вчився був Тітмар.

Коли в Саксонії у X в. літературна діяльність розвивалася під безпосереднім впливом королівського двору й надто архієпископа Брунона Кельнського, то инакше не доводиться говорити й про Лотарінгію, що вже згідно з Мерсенським договором р. 870¹⁴⁰ на половину перейшла до рук Людовика Німецького. За бурхливих часів наприкінці IX та на припочатку X в. Лотарінгія зазнавала всякого лиха не менше за Саксонію од ворогів унутрішніх та зовнішніх. Манастирі тут не раз грабовано од норманів і навіть угорців. За

Генріха I-го та Оттона Великого Лотарингія вже ввійшла до складу Німеччини, а те, що на Кельнського архієпископа призначено Брунона, меншого й найталановитішого брата королевого, призвело до відновлення в ній жвавої літературної діяльності. Отож, у головних містах Лотарингії починають провадити аннали, невизначні, що правда, ні особливим розміром, ні путящим змістом¹⁴¹. Натомість, з більшим успіхом писано в Лотарингії духовні житія та звідомлення про відкриття мощів, а так само оповідання про різні від них чуда. Між цими житіями трапляються й такі, що в звязку з анналами дають дуже гарний матеріал, як для студій над політичними подіями на заході Німеччини в X в., так і для початкової історії новоповсталого там церковно-реформаторського руху, що на нього знову-таки не аби-як впливав архієпископ Брунон. Тим-то біографія Брунона особливо цікава тому дослідникові, що вивчає політичний та церковний стан Лотарингії в X в. Вже Брунонів наступник на кафедрі Фолькмар (965—969) побажав мати житіє свого славнозвісного попередника й доручив написати його одному з учнів Брунонових — кельнському ченцеві Руотгерові¹⁴². Біографію написано за рік по тому, як помер Брунон, себ-то р. 966. Руотгер мало пише про юнацькі часи Брунона, та це й зрозуміло: він познайомився з своїм героєм, коли той був уже архієпископом. „Я думаю, що треба було-б багатьом і в багатьох місцях попрацювати, щоб передати майбутнім поколінням писано чи усно спогади про його діяльність, бо його вплив не обмежувався однією будь-якою провінцією чи однією будь-якою державою“ — завважує він у передмові. А далі наш автор силкується — і далеко не загальними рисами — схарактеризувати багатогранну діяльність свого навчителя, охоче й багато говорить про його вченість, лагідність, повагу до нього з боку сучасників, велику покірливість та постійну щирість до своїх обов'язків.

„Брунон не вдовольнявся з того, щоб зібрати до скарбниці свого серця тільки те, що можна легко придбати. Ні, він приваблював до себе здалека все, що викликало подив і здавалося за чудо; коли будь-який історик, промовець, поет чи філософ творили що-небудь нове й велике, то він дбайливо досліджував досягнуте разом із знавцями тієї чи іншої мови; коли хто-небудь, за допомогою свого швидкого, спритного й усеосяжного духа, виступав уперед, як навчитель, Брунон з усією покірливістю поспішавсь стати до нього за учня“¹⁴³.

„Часто траплялося йому сидіти серед найученіших знавців грецьких та римських давностей, коли вони розмовляли про високості філософії. Брунон був серед них за вченого посередника, подаючи сторонам примирчі думки, на яких погоджувалися всі присутні, хоч він сам того зовсім не шукав. Замість слави був йому голос власного сумління, і він терпів, не ображаючись, усяку суперечність та осуд собі“¹⁴⁴.

„Єпископ Ізраїл Скотігена... на запитання, чого вартий Брунон, відповів, що він був справді святим мужем. Ось достохвальна й справедлива думка навчителя про свого учня! Греки,

що були йому за навчителів, дивувалися з ясности його розуму" ¹⁴⁵.

„Як часто цілісний день приймав був він прохання од пригноблених, заспокоював засмучених та допомагав убогим; і взагалі його діяльність скрізь була така, що нещасливі дивилися на нього, як на своє пристановище. Звідси й виходило так, що навіть і підчас спочинку ніхто не був так захоплений справою, як Брунон. Він працював до пізньої ночі й наказував одзначати все, що мало будь-яку вагу. Латинською мовою орудував Брунон не тільки дуже досконало, а навіть міг виправляти її в інших. По обіді, коли інші здебільша мають звичку трохи спочити, він завзято читав і міркував. Вранішні часи він не дозволяв нічим порушувати й не марнував їх на сон. Любив читати поважно й спокійно... комедії й трагедії. Їхній зміст уважав він за марну річ, але цінував у них путящу й добірну мову. Скрізь, у поході й у наметі, возив він з собою свою книгозбірню, як ківот заповіді, і був забезпечений джерелами й засобами для своїх праць: джерела — в святому письмі, засоби — в поганських творах. Його можна було порівняти з тим господарем, що виносить із скарбниці своєї нове й старе“ ¹⁴⁶.

„На церковній одправі він був суворий та щирий. До тих, з ким разом жив, він був привітний й запобігливий. Коли будь-який пастир церкви чи взагалі гарний письменник того часу створював що-небудь велике в богословії, то всякий подавав йому свою працю, як єдиній людині, що могла дати їй хід і підтримати автора“ ¹⁴⁷.

„Керування окремими монастирями було першим духовним обов'язком, покладеним на Брунона ще за юнацтва. На підставі належних правил церкви він спромігся спонукати ченців — почасти корячись силі, а почасти з доброї волі — жити згідно з правилами ордена“ ¹⁴⁸.

Коли автор інколи одзначає, що не всі однаково думали про Брунона, що дехто вбачав в його відношенні до Оттона Великого багато двозначности, а в його реформах монастирів знаходив дещо варте догани, то все-таки він докладно цього не розглядає й, борюючи Брунона од його винувачів, називає їх „жовчними через свою заздрість людськи й невігласами в красних мистецтвах та науках, що готують собі тільки смерть та осуд“. „Доля бо доброї людини не подобається лихому, отож хороші люди живуть не вважаючи на марні теревені юрби, а в душі істини й власного сумління“ — каже наш автор ¹⁴⁹. Особливо цікавий читачеві-не спеціалістові останній розділ життя, що становить копію з духовного заповіді Брунона ¹⁵⁰. З неї ото ми й можемо собі уявити, які заможні були тодішні духовні магнати. Померлий святий Брунон, опріч золотого й срібного посуду та речей, коштовних церковних уборів та одягу, архієпископських палумів та налоїв, килимів і запон, опріч кількох маєтків і сили коней, а так само й інших вартісних дотацій, що він їх дбайливо розподілив по окремих церквах та духовних установах, одписує ще й на заснування та підтримку різних монастирів до 800 хунтів сріблом...

Опріч Кельна й під безперечним впливом архієпископа Брунона, літературна діяльність у середині X в. помітно поживалася ще й по інших містах Лотарингії: так, у Трірі пишуть дуже цінне продовження Регінової хроніки¹⁵¹ і аж до р. 987 провадять невеликі церковні аннали¹⁵², а в Меці якийсь абат Костянтин з монастиря св. Сімфоріяна пише цікаву біографію мецького єпископа Адальберона II¹⁵³, що дістав цю посаду р. 984 й помер р. 1005. Але всі твори останніх двох типів мають уже приватний і місцевий характер, а не загальний — отож ближче їх тут розглядати безпосередньої потреби немає. Те-ж саме випадає сказати й за деякі історичні праці швабського та франконського походження, надто аннали й життя. Всі вони промовисто свідчать за те, що універсальний інтерес, помітний ще в південному німецькому письменстві IX в., тепер на периферії звузивсь. Звичайно, великі монастирі: Райхенауський й Сан-Галленський у Швабії, Фульдський у Франконії або св. Еммерама в Баварії — намагалися дотриматись давньої традиції історично-біографічних записів, але через віддаленість від королівського двору й офіційних сфер не могли віддатися цій справі з потрібною цільністю та широкою увагою. Навіть більше: року 939 урвавсь у Райхенау й той незначний літопис, що зветься по-латинськи: *Annales Augienses*¹⁵⁴, й аж ніяк не відповідає великому значінню монастиря, що стояв на головнім шляху до Італії. Очевидячки, всенюк увагу освічених ченців було тепер звернено на інші цілі, і як була инколи потреба в історичних замітках, то головне — в вузьких рамцях провінційальної обихідки. Просто, як анекдота, звучить одне певне повідомлення, що наприкінці X в. монастирський конвент у Райхенау доручає ченцеві Пурхардові¹⁵⁵ описати особливим віршем заслуги та діяльність абата Вітіговона ще за його життя († 997). А з другого боку, біографія відомого еп. Удальріка († 973), що її написав в Авгсбурзі презвітер Гергард¹⁵⁶ — може бути, найвидатніша пам'ятка швабської землі X в. — так мало припала до смаку сучасникам, що вже єпископ Гебгард († 8 липня 1000 р.), четвертий наступник войовничого авгсбурзького прелата, мусів переробити її, надавши пристойнішої зовнішньої форми. Тільки в однім С.-Галлені, де збереглася цінна давня книгозбірня й була дуже добра монастирська школа, залишалися ще на певній височині колишні історично-літературні традиції. Тут, у середині X в. з'являються навіть великі місцеві аннали¹⁵⁷, доведені згодом аж до р. 1044. В своїй частині до 918 р. включно вони дають витяги з давніх Алламанських анналів, а з р. 919 — вони вже самостійні й часто визначаються не аби-якою цінністю оповідання. З інших творів, що характеризують ролю Сан-Галленського абатства в X в., випадає ще одзначити важливе продовження місцевої монастирської хроніки — *Casus s. Galli*¹⁵⁸; написав її абат Еккегард IV правда вже в XI віці, але вона охоплює тільки рр. 883 — 971. Тут докладно змальовано

мало не за цілих сто років унутрішнє життя не зівсїди щасливої доли славетного монастиря. Але як гостру антитезу до цієї культурної спадщини, відзначає, що від сусідньої з Швабією Баварії суцільних історичних творів за весь X вік не доховалося, дарма що вони, судячи з уривчастих фрагментів¹⁵⁹, безперечно були, і будь-що-будь, визначалися вузьким характером своїх відомостей.

Примітки до 3-го розділу.

¹⁾ A. Hauck, Kirchengeschichte Deutschland III², 278—280.

²⁾ Пор. *ibid.*, III², 280 ff. 317 ff.; E. Dümmler, Kaiser Otto der Grosse S. 516. 547—548.

³⁾ Widukindi Rerum gestarum Saxon. II, 36; пор. характеристику Генріха I—II, I, с. 39.

„Його незвичайна розсудливість та мудрість, що його відзначали, сполучалися з дивовижною фізичною силою, яка становить справжню окрасу королівської гідности. На військових грищах він одержував такі рішучі перемоги, що наганяв на всіх жах. На полюванні він відзначався такою-ж невтомністю і за один раз клав на місці до сорока, а то й більш дичини...“ Безперечна рівнобіжність оповідання!

⁴⁾ Widukindi Rerum gestarum Saxon II, 36: Ingenium ei admodum mirandum; nam post mortem Edidis reginae, cum antea nescierit, litteras in tantum didicit, ut pleniter libros legere et intelligere noverit... SS. III, 447. Мені не зовсім зрозумілий висновок Е. Дюмлера, що „die lateinische Sprache blieb ihm fremd“ і далі: ... es sicher ist, das Otto kein Latein verstand“ — I. с., S. 515; А. Гаук теж каже: Otto I verstand nicht lateinisch... I. с., III², 21. А втім, цікаво запитати, як-же розуміти тоді слова пізнішого життєпису (з початку XI в.) королеви Матільди — Vita Mathildis reginae posterior, с. 15. SS. IV, 292 — про те, що „post obitum Edlith illustris reginae... sacras lectiones studiose legebat“, роз. Оттон I?

⁵⁾ Див. Flodoardi Historia rem. eccl. IV, 35... Post quarum literarum recitationem et earum propter reges iuxta teutiscam linguam interpretationem... SS. XIII, 588; пор. Flodoardi Annales a. 948. SS. III, 396. Проте див. іще Ph. Lauer, Les Annales de Flodoard p. 113 n. 1: rustica lingua?

⁶⁾ Casus s. Galli SS. II, 139: fidus interpret saxonice reponens... Про імператрицю Адельгайду там-же SS. II, 146: nam litteratissima erat... Її вченим навчителем богослов'я був абат Ецман Зельський: Epitaphium Adalheidae imperatricis с. 10. SS. IV, 641.

⁷⁾ W. Wattenbach, I. с., I², 296—297; I¹, 352—353. Тут наведено, між иншим, надмогильний напис, який написав для себе сам Стефан:

Novariae natus, Papiæ moenibus altus,
Urbe velut potui, doctor utraque fui.
Me rex Otto potens Francorum duxit in urbem,
Qua legi multos mente vigente libros... і т. д.

Свою невеличку бібліотеку Стефан відписав Вюрцбурзькому катедралові. — W. Wattenbach, I. с., I², 296 n. 5; I¹, 352 n. 4:

Quos habui paucos decrevi tradere libros,
Martyr sancte Dei, en Kiliane tibi...

⁸⁾ M. Manitius, I. с., I, 531—535.

⁹⁾ *Ibid.* I, 533 n. 6.

¹⁰⁾ Casus s. Galli SS. II, 114.

¹¹⁾ Casus s. Galli SS. II, 122.

¹²⁾ Він навіть зміг перекласти одного латинського листа німецькою мовою — Casus s. Galli SS. II, 139. З другого боку, р. 981 „Оттон навмисне так зробив, щоб герцога (Гугона Капета) повинні були ввести до нього без сторонніх осіб у супроводі тільки

одного єпископа, щоб цей останній, тимчасом як король говоритиме по-латинському (*latia-riter*), міг-би пояснити герцогові те, що він йому скаже... Richeri Historiarum I. III c. 85. SS. III, 625.

- ¹³⁾ Richeri Historiarum III, 67. SS. III, 621.
- ¹⁴⁾ Поп. А. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands III⁹, 240.
- ¹⁵⁾ SS. IV, 213—223: Gumpoldi vita Vencezlavi ducis.
- ¹⁶⁾ Casus s. Calli SS. II, 147.
- ¹⁷⁾ K. Lamprecht, Deutsche Geschichte II⁴, 242.
- ¹⁸⁾ А. Hauck, I. c., III⁹, 395—397.
- ¹⁹⁾ Ibid., III⁹, 396. 938—939.
- ²⁰⁾ K. Lamprecht, Deutsche Geschichte II⁴, 217.
- ²¹⁾ Liutprandi Antapodosis IV, 29: *Malum enim rusticana simplicitate laetari, quam Tulliana facetia periclitari...* SS. III, 325—326.
- ²²⁾ I. c., I⁶, 300. — W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit I⁹, 329. II⁹, 546.
- ²³⁾ Lib. III c. 75: *Domesticos omnes famulos et ancillas varis artibus litteris quoque instituit; nam et ipsa litteras novit, quas post mortem regis lucide satis didicit...* SS. III, 466.
- ²⁴⁾ W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I⁶, 300; I⁷, 356.
- ²⁵⁾ Casus s. Galli SS. II, 125; поп. ibid. SS. II, 123: *litteris grecis adprime est erudita...*
- ²⁶⁾ W. Wattenbach, I. c., I⁶, 301; I⁷, 357.
- ²⁷⁾ А. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands III⁹, 43—44.
- ²⁸⁾ Vita Johannis Gorziensis — c. 116. SS. IV, 370... *ita adprime eruditus, ut sui temporis omnes superarat et antiquos poene aequiperaret.*
- ²⁹⁾ Ruotgeri Vita Brunonis — c. 2. SS. IV, 255.
- ³⁰⁾ Поп. М. Manitius, I. c., I, 276.
- ³¹⁾ В. Simson, Jahrbücher... II, 269. Anm. 2.
- ³²⁾ В. Simson, Jahrbücher... II, 266—278: *Stiftung von Korvei...*
- ³³⁾ F. Keutgen, Urkunden zur städtischen Verfassungsgeschichte, S. 25 № 35: *Markt, in Corvey...* Berlin 1899.
- ³⁴⁾ На прохання абата Варіна і за згодою імператора Людовика Побожного — див. В. Simson, Jahrbücher... II, 276.
- ³⁵⁾ Widukindi Rerum gestarum Saxon. I, 34: *ex hoc res Francorum coeperunt minui, Saxonum vero crescere, donec dilatatae ipsa sua iam magnitudine laborant...* SS. III, 432.
- ³⁶⁾ Див. вище, стор. 23.
- ³⁷⁾ Historia Translationis s. Viti — SS. II, 576—585; Ph. Jaffé, Bibliotheca rerum Germ. I, 3—26.
- ³⁸⁾ Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum, I. 1 c. 41. SS. VII, 299.
- ³⁹⁾ Scriptores rerum Brunswicensium I, 220 sq.
- ⁴⁰⁾ Patrologiae latinae t. CXXXVII, 125—212.
- ⁴¹⁾ SS. III, 408—467.
- ⁴²⁾ Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum: Widukindi rerum gestarum Saxoniarum libri tres. Ed. III, denuo recognovit G. Waitz. Hannoverae et Lipsiae 1882.
- ⁴³⁾ З кінця XVII та початку XVIII стор. — див. P. Vigand, Die Corvey'schen Geschichtsquellen. Leipzig 1841. — SS. III, 408.
- ⁴⁴⁾ SS. XIII, 274—277. Спеціально ст. 276.
- ⁴⁵⁾ Migne, Patrologiae latinae CLX, 875.
- ⁴⁶⁾ SS. III, 408—409: передмова Г. Вайтца...
- ⁴⁷⁾ Ibid., p. 409.
- ⁴⁸⁾ Ibid., SS. III, 416: *Flore virginali cum maeistate imperiali ac sapientia singulari fulgenti dominae Mahtildae... Nam cum nostro labore patris potentissimi avique tui gloriosissimi res gestas memoriae traditas legeris, habes unde ex optima et gloriosissima melior gloriosiorque efficiaris. Nec tamen omnia eorum gesta nos posso comprehendere fatemur, sed stricctim et per partes scribimus, ut sermo sit legentibus planus, non fastidiosus...*
- ⁴⁹⁾ SS. III, 417—436.
- ⁵⁰⁾ I. I, c. 2.

⁶¹⁾ SS. III, 425.

⁶²⁾ SS. III, 425: *Natus est autem ei (себ-то в герцога Оттона) filius toto mundo pessimarius, regum maximus optimus Henricus, qui primus libera potestate regnavit in Saxonia* — пор. I. I, с. 34. SS. III, 432.

⁶³⁾ I. I, с. 21—26.

⁶⁴⁾ SS. III, 437/449: всього 41 розділ, і в останнім читаємо короткий некролог королеви Едгги.

⁶⁵⁾ SS. III, 451/467: всього 76 розділів.

⁶⁶⁾ Пор. M. Manitius, I. c., I, 718.

⁶⁷⁾ З 44 розділу: SS. III, 457 sq.

⁶⁸⁾ Пор. A. Ebert, I. c., III, 432; M. Manitius, I. c., I, 716.

⁶⁹⁾ стор. 81; пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands III*^o, 309—310.

⁷⁰⁾ див. вище, стор. 83.

⁷¹⁾ Пор. I. I, с. 16, с. 28—30; I. II с. 30, с. 39. А в 35-му розділі першої книги сам Відукінд з'являє, що „Йому бракує сил, щоб докладно описати все, що зробив мудрий король Генріх у справі підписання дев'ятирічного миру з угорцями на захист своєї батьківщини та щоб подолати варварські, себ-то слов'янські, народи“... Пор. E. Dümmler, *Kaiser Otto der Grosse S. 557—558. Excurs 1: Barbari und Teutonici.*

⁷²⁾ R. Köpke, *Ottonische Studien...* Bd. 1: *Widukind von Korvei S. 60 ff.*; пор. M. Manitius, I. c., I, 714. — W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit I*^o, 780; пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands III*^o, 309. Anm. 4.

⁷³⁾ Див. вище, стор. 63.

⁷⁴⁾ M. Manitius, I. c., I, 619—628; A. Hauck, *Kirchengesch. Deutschlands III*^o, 300—307.

⁷⁵⁾ SS. IV, 317—335; Migne, *Patrologiae latinae t. CXXXVII*, 1149—1168. Особливо див. нове видання P. Winterfeld'a, *Hrosvitae Opera. Berolini 1902*, p. 201—228.

⁷⁶⁾ *Praefatio...* *archipraesulis Wilhelmi indicio, quoquomodo factum sit, aestimandum tellicquo...* Про архієпископа Брунона згадується в 53 вірші поеми:... *ecclesiae pastor Brun manitius almae.*

⁷⁷⁾ SS. IV, 317; P. Winterfeld, I. c., p. 201—202.

⁷⁸⁾ вона тільки каже: vers. 338—339

... summoque dolore revolvit
Contra iustitiam quicquid perfecerat unquam...

⁷⁹⁾ Vers. 540—660.

⁸⁰⁾ Prologus 1, vers. 11—15:

Forsan gestorum plures scripsere tuorum
Et sunt scripturi post haec insignia multi:
Sed non exemplum quisquam mihi praebuit horum,
Nec scribenda prius scripti docuere libelli...

⁸¹⁾ M. Manitius, I. c., I, 717.

⁸²⁾ Тут-же, так само в метричній формі, висвітлюється початкова історія Гандерсгаймського монастиря, доведена до 919 р., себ-то до смерті абатиси Христини, молодшої з трьох дочок Лутольфа, які одна по одній стояли на чолі монастиря. Як відомо, в згаданій поемі Росвіта — вірші 87/88 — вже покликується на панегірик Оттонові I-му.

⁸³⁾ I. I, с. 4—7; I. II, с. 3: висновок з оповідання.

⁸⁴⁾ *Forschungen zur deutschen Geschichte Bd. IX, S. 335 ff.*

⁸⁵⁾ I. III с. 14: *Igitur Saxones variam fidem Francorum experti...*

⁸⁶⁾ I. I, с. 30: *quia gens varia erat et artibus assueta, bellis prompta mobilisque ad rerum novitates...; I. II, с. 15: Lothariis, generi hominum inbelli...; I. II, с. 36... genti indomitae Lothariorum.* А втім, вислів: „*Gens bellis prompta*“ чималою мірою псує весь кольорит наведених думок саксонського історика.

⁸⁷⁾ I. II, с. 20:... *Est namque huiuscemodi genus hominum durum et laboris patiens...*

⁸⁸⁾ I. I, с. 38:... *contra antiquos hostes, videlicet Ungarios... Contra communes hostes...*

⁷⁹⁾ Див., наприклад, описи походів: 933, 936, 938, 939 та 955 pp.: I. I, c. 38; I. II, c. 3; I. II, c. 11. 14. 17; I. III, c. 44. Пор. G. Richter und H. Kohl, *Annalen des deutschen Reichs* III, 1, 18—20. 28—29^d. 34—36^b. 37—39^a. 78—80^b.

⁸⁰⁾ I. III, 76.

⁸¹⁾ M. Manitius, I. c., I, 718.

⁸²⁾ *Ibid.*, S. 718... scheint die Sachsengeschichte in einem C nahestehenden Texte gekannt zu haben... Крім того, відомі ще й інші випадки текстуальних позик із Відукінда.

⁸³⁾ I. III, c. 2.

⁸⁴⁾ I. I, c. 22.

⁸⁵⁾ I. III, c. 68—69.

⁸⁶⁾ M. Manitius, I. c., I, 716.

⁸⁷⁾ I. I, c. 39.

⁸⁸⁾ SS. III, 446.

⁸⁹⁾ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 1017.

⁹⁰⁾ *Annales Quedlinburgenses* — SS. III, 22 sq.

⁹¹⁾ I. c., I², 319; I¹, 378. Що-до оригінальної частини літописного тексту Кведлінбурзьких анналів, то її видрукувано SS. III, 72—90.

⁹²⁾ *Ibid.*, a. 920. SS. III, 52.

⁹³⁾ *Ibid.*, a. 941: Otto rex de insidiis coniuratorum contra se liberatus... SS. III, 56.

⁹⁴⁾ SS. III, 18.

⁹⁵⁾ I. c., I², 227: zwei Fassungen — eine ausführlichere mit Fortsetzung bis 990, welche in den Quedlinburger und von 818 an in den Hildesheimer Annalen kentlich ist, und eine abgekürzte mit der Fortsetzung bis 984... Пор. *Ibid.* S. 320—321; W. Giesebrecht, *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* I², 784. II², 557; Wattenbach-Dümmmler I¹, 263. 376 ff.

⁹⁶⁾ Див. H. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde*²... S. 192—193.

⁹⁷⁾ SS. III, 73. Пор. *ibid.* a. 913: Otto rex et imperator futurus natus est... SS. III, 52.

⁹⁸⁾ SS. III, 75.

⁹⁹⁾ *Annales Hildesheimenses* SS. III, 22—116. Новіше видання належить Г. Вайтцові: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Hannoverae* 1878. Пор. A. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde*²... 194—196; W. Giesebrecht, *Gesch. der deutschen Kaiserzeit* I², 783. II², 557. 566.

¹⁰⁰⁾ *Translatio s. Epiphani* — SS. IV, 248—251. Про хронологію оповідання див. E. Dümmmler, *Kaiser Otto der Grosse* S. 343. Anm. 2. Мощі св. Епіфанія викрав був у Павлі з мармурового саркофагу, замуrowаного під підлогою церкви, якийсь Тангвард (теж духовна особа!), а потім на який час приховав у Райхенауських ченців. Цікаво, що так і не довідались, хто-ж то був такий зухвалий злодій... *Facta autem de hoc postea inquisitione... omnium episcoporum clerici iubentur examinari*², і все це: „*Imperatore graviter contra hoc commoto, unanimiter clero cum populo conclamante, sublato ubris provisorum...*“

¹⁰¹⁾ A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 986.

¹⁰²⁾ На цей час припадає середина життя, що має ніби характер пам'ятки для майбутніх спадкоємців ep. Бернварда: *Vita*, c. 13—36. Пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 398—400. III², 268—270.

¹⁰³⁾ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* I², 325; *por. ibid.* S. 326... das Leben Bernwards, eines der schönsten biographischen Denkmale des Mittelalters, welche wir besitzen.

¹⁰⁴⁾ SS. IV, 754—782: Thangmar Vita Bernwardi episcopi Hildesheimensis.

¹⁰⁵⁾ W. Wattenbach, I. c., I², 326—328; H. Vildhaut, I. c., S. 195.

¹⁰⁶⁾ себ-то до 5-го видання своєї книги.

¹⁰⁷⁾ Див. *Neues Archiv*... Bd. II, 563—566: Die Handschrift der *Annales Hildesheimenses*.

¹⁰⁸⁾ див. вище, стор. 63.

¹⁰⁹⁾ Пор. A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands* III², 243—247. 266. 271—273.

¹¹⁰⁾ SS. IV, 581—595: *Vita s. Adalberti episcopi*. Пор. H. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde*²... S. 170—171.

- ¹¹¹⁾ SS. IV, 596—612: Vita s. Adalberti auctore Brunone. — A. Kolberg, Vita II des heiligen Adalberts auctore Brunone — Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands. Bd. XV, 1 ff. 1904. Думка А. Кольберга, що Брунон Кверфуртський є також автор згаданої Vita № 1, є звичайна фантазія.
- ¹¹²⁾ SS. XV, 2. 705—708 з передмовою Г. Вайтца.
- ¹¹³⁾ Дяв. Aug. Potthast, Bibliotheca Historica medii aevi I, 510—511.
- ¹¹⁴⁾ Widukindi I. II, c. 3: erat namque illa legio collecta ex latronibus... пор. *ibid.*, I. 1, c. 35. — G. Waitz, Jahrbücher... S. 100. 92—98. G. Richter und H. Kohl, Annalen... III. 1, 7—10.
- ¹¹⁵⁾ Thietmari Chronicon I. II, c. 23... exponens eis huius utilitatem.
- ¹¹⁶⁾ dicentes: sic locutus est Bozo, cum ille aliter dixerit...
- ¹¹⁷⁾ Thietmari Chronicon I, I, c. 3. SS. III, 731.
- ¹¹⁸⁾ Про долю Мерзебурзької єпархії див. А. Hauck, Kirchengeschichte Deutschlands III², 130—133. 142—146. 267—270. 412—413.
- ¹¹⁹⁾ Θ. Фортинський, Титмаръ Мерзебургскій и его хроника. С.-Петербургъ 1872, стор. 40—43. 134—135. 184—195.
- ¹²⁰⁾ *Ibid.*, стор. 27—47.
- ¹²¹⁾ *Ibid.*, стор. 38—39.
- ¹²²⁾ *Ibid.*, стор. 42—43.
- ¹²³⁾ Про це докладніш дивись Θ. Фортинський, I. c., роздл IV: Время написанія хроника (стор. 62—69).
- ¹²⁴⁾ *Ibid.*, стор. 46.
- ¹²⁵⁾ SS. III, 733—871.
- ¹²⁶⁾ ... Post editionem Lappenbergii recognovit Fr. Kurze — Scriptorum rerum Germ. in usum scholarum. Hannoverae. 1889. Зважаючи на те, що в різних авторів — різні маніра цитувати, зазначаю, що я надалі дотримуюсь видання Лапенберга.
- ¹²⁷⁾ Θ. Фортинський, Титмаръ Мерзебургскій и его хроника, стор. 3—12.
- ¹²⁸⁾ *Ibid.*, стор. 73—100; особливо стор. 97 дд.
- ¹²⁹⁾ *Ibid.*, стор. 100—101.
- ¹³⁰⁾ *Ibid.*, стор. 101—103.
- ¹³¹⁾ *Ibid.*, стор. 103—106.
- ¹³²⁾ *Ibid.*, стор. 106—119.
- ¹³³⁾ SS. III, 783. Пор. Θ. Фортинський, I. c. стор. 69: невдалий переказ Титмарового тексту!
- ¹³⁴⁾ *Ibid.* Θ. Фортинський, стор. 119—142.
- ¹³⁵⁾ *Ibid.*, стор. 149—150.
- ¹³⁶⁾ *Ibid.*, стор. 199—200.
- ¹³⁷⁾ *Ibid.*, стор. 200—201.
- ¹³⁸⁾ *Ibid.*, стор. 56. А далі, на сторінці 57-ій зазначеної книги можна прочитати ще докладніший відзив Йог. Лапенберга: scripsit Thietmarus sermone rudi satis atque inculto, uocibus multis cum barbaris immixtis, tum alia significatione indita adhibitis, quem veteres scriptores nunquam tractasse crederes... tum singula uerba, tum locos maiores in opere suo alios attulisset integros, alios imitatione expressisset. Praeter hos, quorum fontes nouimus, alios quoque orationi suae hic illic inseruit... А тому, що Титмар, як природний німець, поважав рідну мову й частенько вдавався до пояснення самих латинських слів — nos teutonice uocamus... teutonice sermone interpretatur... teutonice... — то й хроніка його дає низку цікавих граматичних паралелів; навіть що-до назв окремих осіб та міст, помічається в ній деяка протилежність чисто-німецьких і чисто-латинських форм: Alwred, Godefried, Herich—Adelhardus, Anfriedus, Fridricus... Ratisbona, Colonia, Augusta—Duisburg, Botheld, Bichlingen... Окрім того, в хроніці розкидано силу слов'янських слів, почасти аніж не з'ясованих і через те особливо важких для правильного їх розуміння з боку історика.
- ¹³⁹⁾ *Ibid.*, стор. 58—60.
- ¹⁴⁰⁾ H. Kohl, Annalen... 2. 419—422: Die neue politische Grenze traf nur ungefähr mit der Sprachgrenze zusammen... S. 422; пор. E. Dümmler, Geschichte des ostfränkischen Reiches II², 297—300.

¹⁴¹⁾ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* I^o, 336 ff.; I⁷, 401 ff.

¹⁴²⁾ SS. IV, 252—275: *Ruotgeri vita Brunonis archiepiscopi Coloniensis*.

¹⁴³⁾ с. 5.   ¹⁴¹⁾ с. 6.   ¹⁴²⁾ с. 7.   ¹⁴³⁾ с. 8.

¹⁴⁷⁾ с. 9.   ¹⁴⁸⁾ с. 10.   ¹⁴⁹⁾ с. 14.

¹⁵⁰⁾ с. 48: Ось духівниця нашого... пана й архієпископа Брунона: нехай буде на нім благословення... „Бруно, служник Христів, своїм синам, що служать Господеві в Кельні. Щоб думки й бажання мої про розподіл мого майна.. набули за вашим присудом силу й могли-б спиратися на ваше свідчення, я визнав за краще викласти це на письмі...“

¹⁵¹⁾ див. вище, стор. 63. 92.

¹⁵²⁾ W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* I^o, 339; I⁷, 405—406.

¹⁵³⁾ SS. IV, 659—672: *Vita Adalberonis II episcopi Mettensis*.

¹⁵⁴⁾ SS. I, 62. 67—69. Проте, більшу перевагу має видання Ph. Jaffé, *Bibliotheca rer. Germ.* III, 700—706.

¹⁵⁵⁾ *Purchardi Carmen de gestis Wittigowonis abbatis* — SS. IV, 621—632.

¹⁵⁶⁾ *Vita s. Oudalrici episcopi* — SS. IV, 377—428.

¹⁵⁷⁾ *Annales s. Galli maiores* — SS. I, 73—85.

¹⁵⁸⁾ SS. II, 59—183.

¹⁵⁹⁾ W. Wattenbach, I. c., I^o, 375; I⁷, 449.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ
ІСТОРИЧНА ЛІТЕРАТУРА У ФРАНЦІЇ ТА
В ІТАЛІЇ X-го ВІКУ

Історична література у Франції та в Італії Х-го віку.

Після того, як скинено Карла III р. 887, коли Франція остаточно відокремилася політично й стала так само цілком самостійною етнографічною одиницею, Каролінги задержали в ній свій престіл ще на ціле сторіччя. Але з їхньою слабою владою й такими-ж матеріальними засобами (не забудьмо, що мало не всі коронні землі було вже роздано!), знов-же й через моральну нікчемність урядових осіб з старої династії, країна розпалася на багато чималих дрібних феодалських володінь, що формально вважали себе за лени французької корони, а навсправжки були зовсім незалежні. У Х в. таких окремих володінь було близько 100. Найбільші з них були: на півночі графства Фландрія й Вермандуа, на заході — герцогства: Нормандія, Бретань та Аквітанське; на півдні — графство Тулузьке, на сході — герцогство Бургундія, і в центральній частині країни між середніми течіями Луари й Сени — герцогство Франція. Проте, більша частина східних країн, а саме: горішня й долішня Лотарінгія, графство бургундське й королівство арелатське, не належали тоді вже до французької території й увіходили до складу німецької імперії. І все-ж, у роздрібленій каролінзькій Франції Х віку, що зазнавала лиха не тільки від самих внутрішніх чвар та розкладу, ба й од постійних грабунків та наскоків норманів, літературна діяльність, хоч кількісно й занепала, проте по суті не зникла. За центр її, як і раніш, було місто Реймс, де по Гінкмарові, що помер р. 882, з'явилися гідні наступники. Як відомо, Реймс у Х в. був центром французької політики супроти Німеччини та пап. Тут збиралися синоди, що гостро засуджували неморальність тодішніх римських первосвящеників і боронили незалежність французької церкви од римського впливу; тут-же не раз утворювалася опозиція проти перших капетингів, що починали тоді зазіхати на королівський трон. Отож не дивниця, що саме в Реймсі написано найкращі історичні твори епохи, як от: аннали Флодоарда та історію Ріхера.

Флодоард¹ народивсь р. 894 в Еперне й початкову освіту одібрав у реймській єпархіяльній школі; тут звернув він на себе увагу архієпископа Герівея († 922), що записав його до клиру своєї церкви та й нагородив кількома беніфіціями. Наступники Герівеєві були не менш прихильні до нашого письменника, отож він добре знав справи

Реймської церкви, в яких часто брав діяльну участь. Р. 924 він товаришував у дорозі архієпископові Сеульфові († 925), що супроводив короля Рудольфа в одне з швайцарських міст (Augusto — поблизу Базеля), де відбувалися пересправи з Вільгельмом Аквітанським. По смерті Сеульфа, граф Герберт Вермандуа призначив на реймського архієпископа свого чотирилітнього сина Гугона й позбавив церковних ленів усіх тих, що відмовилися визнати такого пастиря. Серед них був і Флодоард, що пристав до опозиційної партії ченця Артольда, вибраного кінець-кінцем на місцевого архієпископа по тому, як король Рудольф р. 931 звоював Реймс. Згодом, за п'ять років, себ-то р. 936, Флодоард їздив у справах Реймської церкви до Риму, де папа Лев VII (936—939) прийняв його прихильно й висвятив на презвитера. Незабаром по тому, під впливом відомого Пруденція й щоб показати свою побожну вченість, він написав доволі пристойним гексаметром величезну поему на три частини й дев'ятнацять книг² на честь Христа, перших святих і мучеників у Палестині та Антіохії, а так само римських пап: 1) *De triumphis Christi sanctorumque Palestinae libri tres*; 2) *De triumphis Christi Antiochiae gestis libri duo*; 3) *De triumphis Christi apud Italliam libri XIV*. Саме остання частина цієї поеми, що обіймає історію римської церкви од св. Петра геть аж до сучасної авторові доби³, має певну вартість для історика; всю-ж роботу присвячено архієпископові Родбертові Трірському († 956). Р. 940, коли граф Геріберт прогнав був з Реймсу архієпископа Артольда, за його наказом було схоплено Флодоарда на шляху до Тура й ув'язнено. Його визволили допіру за п'ять місяців за постановою Суасонського синоду, що повернув йому й відібрані беніфіції⁴. Коли Артольд р. 947 остаточно обійняв архієпископську катедру в Реймсі, він призначив Флодоарда на епархіяльного архіваріуса й раз-у-раз брав його з собою підчас об'їздів епархії та подорожів на синоди. Р. 948 він відрядив Флодоарда до Оттона Великого та герцога Конрада Лотарінзького для переговорів у справах реймської церкви. Завідуючи архівом, Флодоард мав цілковиту змогу зібрати матеріял для задуманої під впливом Родберта Трірського історії Реймської церкви⁵. Її він почав з найдавніших часів, себ-то ще з переказів про те, як засновано Реймс, і довів її геть аж до 948 р., коли власне й почато всенюку працю. Автор поділив її на 4 книги: в першій з них, що містить 26 розділів, він викладає історію Реймса до смерті св. Ремігія († 532 р.). В другій, що містить 20 розділів, він подає історію наступників цього останнього до Гінкмара (—до 845 р.). В третій, що налічує 30 розділів, докладно говорить про діяльність та літературні праці Гінкмара, а в четвертій і найбільшій — 53 розділи, про його наступників на Реймській катедрі до 948 р. Він не обмежується самим тільки описанням церковної діяльності єпископів, але розповідає також про політичні й культурні події часу; опріч архівних матеріялів, особливо цікаві його

дані про агіографічну літературу у Франції VII—IX вв.⁶ Про багатьох письменників тієї доби ми знаємо тільки з його слів: він поперечитував їхні твори й подає безсторонньо їм оцінку. Останні роки свого життя Флодоард прожив у монастирі св. Базоля (St. Basol), куди його було призначено за абата р. 952. Тут він і присвятив увесь вільний од служби час на написання другої історичної праці — своїх анналів. Смерть архієпископа Артольда р. 961 й питання про призначення йому наступника покликали знову Флодоарда з чернечої келії, і він був серед тих, що намовили Оттона Великого й Лотаря II Французького вибрати замість тоді ще живого Гугона Вермандуа якогось Одельріка⁷. Протягом останніх трьох років свого життя Флодоард, через недугу, покинув посаду абата й працював виключно над анналами; довів він їх до року 966, разом і до року своєї смерті.

Аннали Флодоардові⁸ починають своє оповідання з року 919. Чи був їм початок, що не дійшов до нас — невідомо. Мабуть, він таки справді був, хоч французький учений Пилип Лое⁹ визнає, що початок був, але не на весь обірваний період, себ-то, що його в усякім разі не було до р. 893, бо а) нумерування аркушів у деяких манускриптах, починаючись з першої літери грецької абетки, дає підстави вважати, що втрачена частина анналів стосується тільки до 893—918 рр., і б) продовжувач Флодоарда — Ріхер, теж не має матеріялу для своєї праці з р. 882, на яким спинився Гінкмар, аж до р. 919, з якого почав свою другу частину Флодоард. Аннали його містять силу матеріялу, викладеного хронологічно, але сливе без ніякого звязку однієї події з іншою. Певного вибору в матеріялі теж не помітно: Флодоард у своєму тексті спокійно відзначає й великі й незначні події, як от: атмосферичні явища, пошесть на худобі або недорід; так само він охоче й багато говорить про чудеса та привиддя¹⁰. Натомість аннали його відзначаються повнотою відомостей й більшою пильністю що-до датування їхнього, себ-то прикметами, взагалі доволі рідкими в середньовічних письменників. Флодоард говорить не тільки про події у Франції, але й у Лотарингії, Італії та Німеччині й передає свої відомості просто та об'єктивно. Щодня вписує він свої замітки одну за одною, инколи доповнюючи тут новими подробицями свою „Історію Реймської церкви“. Анналістичні відомості останніх років, коли Флодоард жив у монастирі св. Базоля, себ-то віддалеки від центральних подій, стають помітно сухіші й коротші. В кодексах инколи є додатки, вставлені вже по тому, як Флодоард помер; вони згадують почасти про нього самого, а почасти про деякі факти 966—978 рр.

Зминуло близько трицятьох років, перше, ніж з'явивсь наступник і продовжувач Флодоарда в справі описання історичних подій у Франції за другої половини X віку. То був найсумніший та найбурхливіший час, коли останні Каролінги втрачали країни одну по

одній, і всеняка їхня територія кінець-кінцем обмежилася самим тьмаки містом Лаоном та ще відданим їм Реймсом. Наслідком цього в зазначених двох містах зосередилися всі нитки політичних інтриг. Тут намічалися різні хитрі комбінації, і влада весь час переходила з рук однієї партії до іншої. Реймські архієпископи теж мало могли покладатися на певність свого становища, бо їх, як і останніх Каролінгів, все більш і більш тіснили Капетінги. Довше й міцніше трималися ті архієпископи, котрі, oprіч великого розуму, відзначалися ще й не аби-якою спритністю та сильною волею. Сусідня з Францією Лотарінгія, що розвивалася тоді під впливом Брунона Кельнського, дала Реймсові кількох таких архієпископів. З них особливо визначивсь Адальберон, що року 969 заступив Ольдеріка й не тільки спромігся оборонити свою єпархію від нападу зовнішніх ворогів, але й задержатися на двадцять років на архієпископському престолі, не зважаючи на всі інтриги внутрішніх ворогів. За нього й Реймська школа забуяла буйним цвітом. Особливо щиро працювали в ній над філософією Аристотеля—звичайно, не в оригіналі, а в латинському перекладі александрійських коментаторів. Слава реймської школи привабила до неї одного з найбільших учених в усьому середньовіччі—Герберта Орільяцького¹¹, що р. 972 переселився у Реймс і незабаром став там за навчителя богословія; згодом в ученості Герберта добачали чарівництво, розповідали про його стосунки з дияволом, то-що. Адальберон гадав був призначити його за наступника собі на катедрі, але Герберт перед смертю владики був відсутній, і за архієпископа став Арнульф; його, що правда, незабаром скинено, і Герберта таки призначено на Реймського архієпископа (р. 991). За кілька років по тому Герберта спіткала Арнульфова доля, і він відійшов до двору Оттона III. Імператор спочатку призначив його за архієпископа Равенського (в квітні р. 998), а далі висунув на римську первосвященницьку катедру, з іменням Сільвестра II. Але до речі відзначу тут, що вже Тітмар Мерзебурзький¹² добачав у славнозвісній папі тільки людину, що здобула дуже гарну освіту: „Герберт, що змалечку зростав серед наукових праць, міг дуже добре спостерегати плин зірок і перевищував своїх сучасників знаннями з різних дисциплін... У Магдебурзі він зробив годинника й, щоб правильно його поставити, спостерегав крізь прозору трубу полярну зірку, що за нею мореплавці скеровують свою путь“. Між иншим, ще будиши за архієпископа в Реймській церкві, Герберт широко листувавсь, що свідчить по-перше за його проникливий розум та тверду волю, а по-друге—дає чимало добрих указівок для зрозуміння тодішніх політичних подій¹³. Отож, сам Герберт не працював безпосередньо над історією, дарма що його листи й промови¹⁴ та зібрані в окремих зшитках акти синодів¹⁵, де він відіграв був першорядну роль, становлять дуже важливий історичний матеріал, не раз-у-раз, на жаль, в автора датований¹⁶.

Натомість під його безпосереднім впливом став писати свої „Історії“ один з учнів і друзів його — відомий чернець з монастиря св. Ремігя, Ріхер.

Цей Ріхер був родом з північної Франції¹⁷. Батько його — лицар Рудольф — належав до сподвижників та радників Людовика IV Заморського й передав йому, неначе в спадщину, свій інтерес до політики й військової справи. Підчас перебування Герберта в Реймській школі Ріхер вступив до неї і, оскільки можна гадати з його творів, добре обізнався з класичною та церковною літературою. Згодом він захопивсь медициною й навіть їздив учитися до Шартру до відомого професора Герібранда. Не аби-яка працьовитість і хист зблизили його з Гербертом, від якого, як від людини, що чимало подорожувала й була найближчим радником архієпископа Адальберона, він міг довідатися про багато з того, що згодом повписував до своєї історії. Коли Герберт став за архієпископа Реймського, він доручив Ріхерові написати історію Франції¹⁸, що літературно посиротіла відтоді, як урвалися „багатюші“ Гінкмарові аннали. Ріхер здійснив доручену йому справу протягом трьох років. Отже р. 995 вже були готові „Чотири книги Історій“ — *Historiarum libri IV*, що оригінальний їх рукопис знайшов Г. Пертц тільки р. 1833 у Бамберзі¹⁹. Автор, що трохи згодом ще раз переглянув увесь текст²⁰, розпочинає свою працю, подібно до Юлія Цезаря, географічним описом Галії й перелічує племена, що жили в ній. Далі він відзначає, як хрещено франків за Хлодвіга I, а тоді зразу-ж каже, що історію свою він почне з часів Карла Простого²¹, себ-то з 882 р., на якому спинивсь Гінкмар; але навсправжки він починає своє оповідання з того, як було вибрано герцога Одона Паризького на короля р. 888²². Чим саме керувавсь Ріхер у початковій частині своєї роботи до р. 919, що з нього, як було вже сказано, виходять аннали Флодоарда — точно невідомо; та що в нього взагалі було мало матеріялу під рукою, — в цім немає жадного сумніву. На перші 38 літ оповідання (882 — 920 рр.) він приділяє всього тільки 20 розділів, тимчасом, як 15 пізніших років (920 — 935), що для них були в нього дуже путящі джерела, як скажемо: аннали Флодоарда, він умістив уже в 45 розділах²³. Ріхер зовсім не переписує анналів Флодоарда — він багато проминає, переставляє, доповнює й пояснює. Він аж ніяк не дбає за хронологію, а силкується впіймати звязок подій, їх причини й наслідки — із цього погляду його праця становить цікаву спробу писати прагматичну історію в точнішому розумінні цього слова. Тим-то друга частина першої книги, вся друга й початок третьої книги Ріхерової праці, дарма що їх і написано здебільша за Флодоардом, таки часто допомагають розплутати силу призбираного й цікавого матеріялу, що його ніби звалив в одну купу Реймський архіваріус. З 22-го розділу III книги²⁴ Ріхер пише вже цілком самостійно, і завдяки дальшим його відомостям ми між иншим маємо цінні звістки про двох

останніх Каролінгів — Лотаря II та Людовика V Ледачого, та про двох перших Капетингів — Гугона Капета й Роберта I. Тут Ріхер порівнюючи часто користується з офіційних писаних джерел, наприклад: із грамот або актів соборів; але здебільшого він розповідає тепер, як найближчий сучасник і самовидець. Та, опріч усього іншого, його простора праця цікава ще й тим, що свідчить про внутрішню боротьбу автору між давньою відданістю Каролінгам та новим політичним напрямком, що його показав Герберт, який перейшов на бік Капетингів. Він силується по змозі м'якше говорити про представників обох династій, як це можна бачити хоча-б з початкового розділу 4-ої книги „Історій“: „Як було поховано Лотаря, герцог (Гуго Капет) і інші князі посадили на престіл сина його Людовика (Ледачого, з 896 до 897 рр.). Всі йому запрягли й свято обіцяли вірність та слухняність, а ті, що оточували його, давали йому різні поради, як йому діяти. Одні гадали, що він повинен жити в своїх палацах і користатися з послуг князів, що до нього приходитимуть, щоб не підупала повага до королівської гідности, коли він, як старець, скрізь їздитиме й шукатиме в інших поради та допомоги... Інші, навпаки, стояли на тім, що король повинен залишатися при герцогові, бо йому, як молодій ще людині, треба виховати себе на прикладі розсудливости та діяльности такого великого державця. Для його власної користи треба, щоб він протягом певного часу погоджувався з волею сильного, бо без нього йому не сила буде опанувати королівську владу; за допомогою-ж герцога всі державні справи можна провадити сильно й успішно. Король вислухав обидві сторони й відклав свій намір: але порадившись з герцогом, з тієї-ж хвилини став відданий та прихильний до нього всією душею“.

Зробити історичну оцінку творам Ріхера важкенько. В більшій частині текста він пише за невідомими нам джерелами, надто-ж у першій частині 1-ої книги, або-ж як сучасник і самовидець. У тім і в іншій випадку вивірити його нема сливе жадної спромоги за браком відповідних даних. Отож доводиться пильніш приглянутися до того, як він поводить з Флодоардом та іншими джерелами, що до нас дійшли й які він використав. Передусім Ріхер поширює відомості Флодоарда, вставляючи промови, що їх наче-б то виголосили різні історичні діячі. Далі він полюбляє спинятися на описах битв і хороб — і не від того, щоб взагалі попишатися красномовством. Обізнаність його з Юлієм Цезарем, Галеном, Гіппократом та іншими давніми письменниками викликає в ньому гоноровите бажання похвалитися своїм знанням. Звідси й промовам, що їх наводить Ріхер, не можна надавати серйозної ваги; вони часто не що инше, як звичайні вправи в риторичі. Натомість те, як він змальовує битви, заслуговує на велику увагу: пригадаймо, що початкове виховання він здобув, здається, при дворі Людовика IV, де мав

спромогу наочно познайомитись з військовою справою; а далі ми не знаємо, скількох власне років Ріхер уступив до Реймської школи, коли точно він помер і відколи почав писати свою працю. Може бути, йому доводилося і брати участь у битвах та облогах, а не тільки чути про них: тоді його батальні описи стають дуже цікаві для воєнних істориків — і, наприклад, великого звідомлення про експедицію 984 р. на місто Вердюн автор написав так докладно, що ми не маємо нічого подібного для всенької епохи раннього середньовіччя²⁵. Побіч з цим те, що Ріхер вихваляється своїми медичними знаннями, в певній мірі знайомить нас із станом медичної науки X в.²⁶. Отож, коли з докладних оповіданнів авторових про різні воєнні події та хвороби можна знайти чимало путящого матеріалу, то, разом з тим, безперечне обізнання з давніми письменниками почасти негативно позначилося на концепції Ріхерової праці. Наслідуючи Юлія Цезаря, він каже, що Аквітанія поширюється від Піренеїв до Гаронни²⁷, тимчасом, як справді вона доходила за його часів до Луари; на тій-же підставі фальшивої мудрости він мешканців Лотарінгії називає белгами, тимчасом, як власне Бельгія, себ-то країна між Маасом і Марною, вже не була поєднана з Лотарінгією²⁸. Гонор француза, набутий у спадщину від гальських предків, так само спонукав автора часто перекручувати істину — і, наприклад, там, де Флодоард, кажучи за чималу перемогу військових сил Роберта I над Карлом III Французьким, коротенько завважує: „multis ex utraque parte cadentibus“, у Ріхера²⁹ виходить 18.118 забитих! Та мало того: змінивши назву Лотарінгії йменням Белгіки, він повідомляє, що Карло Простий підбив її геть-усю й приєднав до своїх володінь, тимчасом, як насправжки більша частина Лотарінгії відійшла тоді до Генріха I Саксонського³⁰. З цих прикладів видно, як уважливо треба перевіряти Ріхерове свідчення. Доки в нас під руками Флодоард, перевіряти порівнюючи легко; але по р. 966, себ-то коли сучасні аннали робляться короткі, можна тільки констатувати, що автор часто плутається в хронології. А за всім тим треба ще не забувати, що він ладен схилитися до тієї або тієї з сторін, що змагаються: так, у нього Гугон Капет — законний кандидат на державця... дарма що заразом і домагання Карла Лотарінзького, дядька Людовика V й взагалі останнього з Каролінгів, описує Ріхер, обгрунтовуючи їх³¹ правами спадщини. Та як кому й попадає від нього, то це архієп. Адальберонові Реймському, „найбільшому злочинцеві на землі“, що через зради його, на авторову думку, сталися всі лиха в Франції.

Поминаючи без розгляду деякі церковно-історичні праці Аббона, абата Флерійського († 1004), свого часу відомого вченого та навчителя, а так само приятеля вславленому Гербертові, ми тільки одзначимо, що практична діяльність їх автора видається сучасному дослідникові куди більшою, ніж його літературна продуктивність, що мала тільки другорядно-допомічне значіння. Розуміється, і життя

св. Еадмунда († 870), що він його написав, і грубенька всезбірка канонів і його листи до різних сучасників — у тому й до папи Григорія V, мають певний, хоч і не дуже широкий інтерес³². Натомість треба докладніш спинитися на одній нормандській хроніці, написаній на самім припочатку XI в., що має для ранньої французької історії не аби-яке значіння.

Напади скандинавських норманів чи „північних людей“ на береги Франції, що почалися в IX в., закінчилися, як відомо, тим, що було засновано р. 911 окреме нормандське герцогство. Розташоване по долішній течії Сени, нормандське герцогство, діставши свої землі за умовою охреститися, зобов'язалося так само визнати васальну залежність од французької корони, але ця залежність була суто-номінальна: нормандські герцоги були дужчі за своїх королів і були для останніх за найкращих оборонців проти інших баронів — або, навпаки, за найнебезпечніших ворогів. І ось, історію заснування нормандського герцогства та його початкових стосунків до французької корони можна вивчити з праць Дудона Сан-Кантенського: *De moribus et actis primorum Normanniae ducum libri tres*³³. Дудон був за декана С.-Кантенської церкви. Він був близький до нормандського двору й особливо приятелював з братом герцога Річарда I, графом Раулем Іврі. Як казав був цей Рауль, так він почасти і написав свою працю, що охоплює історію норманів од Ролли до смерті Річарда I († 996). Писаних джерел у нього не було, і тому праця Дудонова визначається всією красою народніх переказів, у яких Ролла виходить трохи ідеалізований, як взагалі всі фундатори держав. У присвяті своєї праці Адальберонові, єпископові Лаонському (977 — 1030), що відгравав таку важливу роль в історії Капетингів, Дудон каже³⁴, що сам герцог Річард I, перед тим як померти, прохав його, щоб він написав історію його, Річарда I, предків, а син його, Річард II, і брат, граф Рауль Іврі, напосілися, щоб неодмінно обіцянку було виконано і навіть допомогли своїми оповіданнями. Звичайно, цим чималою мірою пояснюється хвальний тон усенького твору. Йог. Лапенберг, що порівнював у своїй „Історії Англії“ твори Дудона з іншими джерелами нормандської історії, зробив висновок³⁵, що фактичні відомості Дудонові здебільшого стверджуються сучасними анналами, а в передачі старовинних переказів він погоджується з іншими письменниками. Опріч того, німецький автор здогадується, що подекуди в своїм оповіданні Дудон, напевне, користався народніми епічними піснями. За браком писаних матеріалів Дудон природньо помилявся у хронології. Так само зрозумілі його неправдиві вказівки про події в віддаленій північно-східній Ютландії, себ-то в континентальних данів. Ось один уривок з третьої книги³⁶, що розповідає про те, як нормандці добрали способу викрасти з королівського полону свого молодого герцога Річарда:

„У Річарда за виховника й діяльного пестуна був хтось, на ймення Осмунд. Одного разу, як короля не було вдома, він одпустив верхи хлопця-бранця, несправедливо ув'язненого, на пташарню, де він мав навчатися полювати з соколами. Коли-ж король повернувся і од королеви Гірбірги³⁷ довідався, що наш дуже тямущий хлопчак Річард вирушив на юнацьку забаву за місто, він негайно покликав до себе Осмунда, його виховника, і в страшному гніві загрожував вибрати йому очі, коли він спробує ще хоч раз визволити свого пана. Після того король приставив до нього ще й інших пестунів, доручивши їм уважливо стежити за хлопцем і доглядати, щоб він не втік. Осмунд-же, бачучи, що цей хлопець-плохута цілком уже зробивсь бранцем, вирядив до руанців посланців, щоб повідомити їх про таке злочинне ошукання. Вражені нечуваною зрадливістю короля, вони щиро шукали допомоги з неба. Тим-то дано було знати по всіх церквах Нормандії й Бретани, щоб священники служили церковні одправи з цього приводу, і щоб клір співав псалми, а народ, одягнений у веретище й босоніж, узявсь був постувати. Тимчасом Річард, гожий хлопчак, уславлений своїм походженням, виховувався у полоні, набираючись різних знаннів, міцнів тілом і був прихильний та добрий до всіх, як дорослий. Він обминав, скільки снаги на його вік ставало, усього непристойного; не високо цінував усе те, що не зміцнювало його духа; озброював свій язик жвавою красномовністю й визначавсь своєю мовою, в бесідах вивчав пильно й перевіряв те, чого не знав, і його не лякала неясність справи... Отже, за допомогою Божою наш прекрасний хлопчак сяяв-би перед усіма, хоч-би навіть і не виховувався у королівському дворі. Тимчасом цар над царями й Господь Бог, ублаганий невпинними молитвами нормандців та бретанців і щомісячним їх постуванням, визволив Річарда, дорогоцінного хлопчака, з королєвих рук таким чином. Вищезгаданий його виховник, Осмунд, бачучи, що його пан залишається в полоні занадто довго й перебуває вдень та вночі під доглядом інших пестунів, почав міркувати, яким-би то способом він міг вихопити його звідти, не вважаючи на численну варту. Одного разу він намовив дитинча лягти та вдати з себе слабого, й без упину стогнучи, показувати, неначе-б хвороба дужчає. Звістка про вигадану Річардову хворобу поширилася скрізь, і вигадці поійнято віри. Варта-ж, третього дня гадаючи, що хлопчак уже помирає, розійшлася в своїх справах в різні сторони. Тоді Осмунд, користаючись з того, що король і всі в місті сиділи за столом, мерщій виїхав з Лаона й, поганяючи коні, швидко прибув у фортецю Кодіціак. Доручивши хлопчака жителям, сам він тієї-ж ночі вирушив до його дядька Бернарда, що був під той час в місті Санлісі“.

Вже з наведених вище рядків можна добре бачити, що Дудон Сан-Кантенський ніяк не належав до тих письменників, які обмежують свій світогляд суто-політичними чи церковними питаннями — і зовсім не хтять увіходити в широку дільницю побутово-описового жанру. Зокрема, з порівняння даних розглядуваної історичної праці⁸⁸, ясно, що автор узявсь писати її р. 994, а закінчив не раніш од р. 1015, коли він шойно став за декана Сан-Кантенської конгрегації, в яким стані він по-давньому тримався близьких стосунків з єпископом Адальбероном Лаонським, що помер близько р. 1030. Правда, інтереси Дудона зосереджені головне на минулім, і ми вже знаємо, що офіційним його джерелом був тут граф Пауль Іври... „hulus operis relator“, як називає його⁸⁹ невеликий „Versus ad comitem Rodulfum“. Та все-ж доводиться дивуватися, що наш автор — походженням справжній француз — не знає деяких важливих північно-французьких праць з першої половини X в., наприклад: анналів Флодоарда (хоч, з другого боку, Ріхер, що писав наприкінці вказаного сторіччя, теж ніколи не цитує історичного твору Дудонового). Цікавлячись переважно фамільними традиціями сучасних нормандських князів, Дудон вибирає й відповідний характер висловів — eine unerträglich schwulstige und geschraubte Ausdrucksweise, як влучно висловивсь Е. Дюмлер⁴⁰, що присвятив нашому письменникові цілий критичний етюд. Окрім того, Дудон Сан-Кантенський уставляє инколи в своє оповідання окремі вірші, правда, сумнівної художньої вартости, але цікаві для аналізу особистих переживаннів авторових. Та й взагалі, зовсім не подібно до ченців Реймської школи, Дудон оповідає дуже жваво та наочно й дає багато подробиць на підставі власного обізнання з відповідною конкретною обстановою: такі, між иншим, його географічні вказівки, що стосуються до місць, де відбувалася воєнна діяльність Ролли та його наступників. Але, знаючи норманів тільки в їхній новій обстанові й, очевидячки, звязаний побічним контролем своїх високих друзів, автор як-раз і переходить у своїм викладі до тої хвальної маніри, про яку я казав вище: так, в однім місці першої книги⁴¹ він навіть одзначає, що норманів послало небо, щоб уратувати Францію од загину: non ad interitum, sed ad correptionem... Francigenis acciderunt..., а в инших розділах тієї-ж першої книги⁴² він не тільки не шкодує гучних фраз, щоб виправдати страшного Роллона: Quid mali egimus contra Francos? Cur nos adsallierunt? Quamobrem occidere voluerunt? — каже одного разу до свого товариша лагідний неначе б герой... ба й усяко вихваляє його наступників, по-суті таких-же розбишак, як і сам фундатор нормандського герцогства. Навіть більше, нам відомо, надто з инших рівнобіжних джерел, що автор факти грабунків та руйнування християнських церков од норманів затирає повідомленнями про те, що заподіяну шкоду було згодом виправлено найповнішою мірою. Само собою розуміється, що всі відзначені хиби першої книги, виключно пройнятої

красою народніх переказів, у великій мірі применшують і загальну вагу тексту „De moribus et actis primorum Normanniae ducum libri tres“. Тим-то з усіх трьох книг цього твору історик спиняється переважно на другій, де порівнюючи багато фактичних даних, що їх відзначив уже Лапенберг, як певні; вони варті нашої уваги хоча-б через те, що вони єдині в історичній літературі X в.: pour la Normandie, la source unique est Dudon de Saint-Quentin — пише Ферд. Лот у своїх „Les Derniers Carolingiens...“ Той-же самий характер відносної певности доводиться констатувати й що-до третьої книги, з якої наведений уривок стверджують і деякі інші джерела — наприклад, відомий Вільгельм Жюм'єзький ⁴⁹.

Від Франції перейдемо тепер до Італії. Становище її в X віці було аж надто, сумне: вороги загрожували їй з усіх сторін. Візантійські імператори, що ніколи не втрачали надії знову осісти в Італії, де в них (на півдні півострова) залишалася ще невеличка смуга землі, вряди-годи нападали на римську країну. Сарацини, осівши в Сицилії й на інших островах, подібно до норманів, грабували прибережні міста й села й нераз показувалися біля римських мурів. Нормани, хоч і рідко, проте теж непокоїли північно-західню частину берегів Італії, а північно-східню грабували страшні угорці. До цих зовнішніх лих треба ще додати жорстокі внутрішні чвари та безладдя. Справа в тім, що з часів остаточного розпаду франкської монархії за Карла III, звязки Італії з Німеччиною й Францією за малим не урвалися. Дужа італійська аристократія не тільки прагнула придбати повну територіяльну незалежність, але так само висувала своїх кандидатів на імператорську корону. Тоді-ж почала вироблюватися й відома італійська політика — протиставити одного ворога іншому й обопільно їх послабляти. За давньою традицією, князі, як видно, були не від того, щоб визнати королівську владу: вони закликали аби-кого з сусідніх володарів, та ледві він починав зміцнюватися, як йому зразу-ж протиставляли іншого претендента на королівський трон. Прислугуючись таким чином двом панам і раз-у-раз зраджуючи то того то цього, князі не корилися жадному з них. Звідси низка невпинних усобиць в італійському королівстві. Воно власне охоплювало північну частину Італії від Альпів і до папської країни. Людність тут була переважно германська, що погордливо дивилася на романців, які поступалися перед своїми сусідами войовничістю, але відплачували їм тією-ж самою монетою погорди. А папи, позбавлені підтримки дужих франкських королів, стали забавкою в руках римської аристократії. Аристократичні роди сварилися за папську тіяру, аж доки один з синів Мароції, Альберік, прогнавши з Вічного Міста короля Гугона, закріпив її за своїм меншим братом Октавіяном, або папою Іваном XI, що іменням його він керував

Римом, як його патрицій. Отже в Італії панувало повне безладдя, почасти наслідком усобиць за королівську й папську корону, а почасти наслідком обопільної зненависти різних племен, що становили місцеву людність. За такого внутрішнього безладдя не було чого, певна річ, сподіватися хоч-би якого розвитку літературної діяльності, що насправжки завмерла ще за другої половини IX в.⁴⁴ Манастирі були здебільшого зруйновані чи просто ставали жертвами різних пройдисвітів; отже, й манастирські школи цілком були занепали. Коли в деяких манастирях ще й бралися складати хроніки, то вони свідчать про повне неуттво їх авторів, як з лінгвістичного, так і з історичного боку. Наприклад, у манастирі св. Андрія на горі Соракте один чернець Бенедикт написав близько 968 р. хроніку⁴⁵. Але що то за хроніка? Автор аби-як компілює відомі йому праці⁴⁶ в одну книгу, але його компіляції цілком бракує історичного розуміння: хоч у нього під руками був Павло Диякін, проте Нарзес у нього є сучасник лангобардському королеві Ротарі. І далі — хоч у нього був Айнгард, проте він уставляє в хроніку оповідання про подорож Карла Великого до Палестини. Георг Пертц у невеликій передмові до видання його хроніки гостро завважує, що Бенедикт не міг ні доладу прочитати своїх джерел, ні зрозуміти їх, а тому в нього на кожному кроці помилки й курйози. Мову його він уважає за в високій мірі варварську латину, а загальну конструкцію твору — церковною й шовіністичною. Не зважаючи на все це, доводиться инколи звертатися й до хроніки Бенедикта, як до історичного джерела, а саме там, де автор говорить або на підставі невідомих нам текстів, або як сучасник. Ось чому Ваттенбах визнає відомості Бенедикта з Соракте про становище справ у Римі за часів врядування Альберіка за дуже цінні⁴⁷.

Отже те, що за такого стану італійської історичної літератури X в. мав змогу з'явитися такий порівнюючи путящий письменник, як Ліутпранд — Liudprandus, Lutprandus, Liuprandus, Liuzo, Liucius, Leucius, Luižo, Luzo... — мимоволі викликає питання про те, де й як він міг набути таких цінних відомостей, що їх виявляє в своїх творах. Біографія Ліутпрандова пояснить нам до певної міри це. Ліутпранд — лангобардець походженням⁴⁸. Батько його був близький до одного з італійських королів, Гугона Прованського, й їздив р. 927-го за його дорученням, як посол, до Царгороду до імператора Романа I-го. Незабаром по тому він помер, залишивши Ліутпранда ще дитиною. Мати Ліутпрандова, що про місце й рік народження його нічого певного невідомо⁴⁹, незабаром вийшла заміж удруге. Вітчим Ліутпранда, як виявилось, був дуже дбайливий виховник для свого пасерба. За його „гідного й мудрого“ догляду останній і почав свою початкову освіту. Року 931 Ліутпранда було виведено до двору Гугона Прованського в Павії, де він і вступив до двірської школи. Тут Ліутпранд і обізнався з античною та церковно-латинською літературою,

що позначилося згодом на його творах. Гугон був прихильний до талаповитого хлопця, між иншим за його дуже гарний голос⁵⁰. За його розпорядженням Ліутпранда спершу було приписано до кліру, а далі висвячено на диякона. Молодий церковник, оскільки можна гадати за це з його думок про короля Гугона, був щиро вдячний своєму захисникові; він тільки докоряє йому за те, що той був надто прихильний до жіноцтва, яке панувало тоді при королівському дворі⁵¹.

Становище короля Гугона видавалося тоді, себ-то в рр. 30—40 X в. доволі міцним в Італії. Візантійський імператор зав'язав з ним дружні стосунки, і вітчима Ліутпрандового було відряджено до Візантії, як посла від Гугона⁵². Проте обставини швидко змінилися. Італійці почали скаржитися, що Гугон Прованський більше піклується своїми одностудцями — бургундцями, ніж місцевими людьми, і стали переходити на бік другого претендента на королівський престіл — маркіза Беренгарія Іврейського. Туди-ж, слідом за иншими, посунув і вітчим Ліутпрандів. Він здобув своєму пасербові місце в канцелярії нового короля, де наш письменник був аж надто не зайвий. Беренгарій II незабаром призначив його на свого секретаря в таємних справах і навіть на прохання вітчима, що р. 949 взяв на себе всі витрати на подорож свого пасерба до Візантії, зарахував його до посольської місії, за голову її⁵³. Ліутпранд охоче поїхав до Царгороду, бо бажав на місці обізнатися з грецькою державою та з грецькою мовою. В Царгороді посольство привітали добре, і Ліутпранд згодом розповідає про це з помітною приємністю⁵⁴. У Царгороді він справді устиг обізнатися і з грецькою мовою й з візантійською культурою, — і чимало пишавсь цим своїм знанням. А втім, повернувшись з посольства, наш дипломат зустрів великі зміни⁵⁵. Беренгарій II, що не мав, як раніш Гугон Прованський, багатих успадкованих земель — отже й не міг бути дуже щедрим, швидко викликав до себе неприхильність з боку італійців. Вони винуватили Беренгарія та його дружину Віллу в тім, що вони дуже зажерливі, і не криючись шукали в Оттона Великого захисту проти тирана. Серед инших невдоволених при дворі Оттона Великого з'являється й Ліутпранд (лютий р. 956). Чим його власне покривджено — ми не знаємо, бо Ліутпранд не встиг довести своєї „Antapodosis“ до того, як його вирядили від двору Беренгарія II-го; та що кривда була особиста — в цім немає жадного сумніву. Ліутпранд просто каже, що він узявсь за перо, щоб помститися своїм ворогам — Беренгарієві та Віллі. При дворі Оттона Великого Ліутпранд зійшовся близько з послом каліфа Абдерахмана III, єпископом Ельвірським Рецемундом. Цей Рецемунд і намовляв Ліутпранда⁵⁶ написати історію франкської монархії, відколи помер Карло Гладкий і до найостанніших часів. Ліутпранд, дарма що погодивсь, узявсь був за свою історичну працю допіру за два роки (р. 958); а тимчасом, живучи в Німеччині, він обізнавсь з ні-

мецькою мовою, що згодом дуже йому знадобилося підчас походу Оттона Великого в Італію, р. 961. Свою працю Ліутпранд назвав „Antapodosis“, себ-то „Відплата“, бо в ній він хотів оддячити кожному по заслугі за добре й лихе, заподіяне йому або його родичам⁵⁷. Першу й другу книги він писав у Франкфурті на Майні⁵⁸; третю — на острові Паксосі р. 959, бо згадує ще за Костянтина Порфирогенета, як про живого⁵⁹; четверту — ще перед тим, як скинено Беренгарія II, що звиває його скаженим тираном, отже до р. 961-го⁶⁰. Останні-ж дві книзі він написав тільки р. 961-го, ба навіть — у деякій частині — по лютому 962 р., бо в одному місці VI книги називає Оттона I-го імператором⁶¹. Він не довів своєї праці до наміченої мети, себ-то до оповідання про те, як його було виряджено від двору Беренгарія II-го, але в згаданій VI книзі він уже м'якше згадує про свого ворога. Може бути, скинення Беренгарія з престолу пом'ящило його люту зненависть, — то більше, що йому самому яскраво й знову всімнулося тепер службове щастя: в січні р. 962-го Оттон I призначив нашого письменника на Кремонського єпископа⁶². Відтоді Ліутпранд починає відгравати не аби-яку роль в справах Італії, куди Оттона I-го покликали на допомогу не тільки італійці, невдоволені з Беренгарія, але й папа Іван XII, на володіння якого зухвало нападав той-же Беренгарій. Як відомо, за допомогу римському престолові папа обіцяв королеві Оттонові I імператорську корону⁶³. Оттон Великий прийшов в Італію, переміг Беренгарія, і папа справді коронував його на імператора. Та Оттон I зразу-ж по тому став порядкувати в Римі так само гостро — самостійно, як колись порядкував Карло Великий. Папа Іван XII раніш за всіх покаявся у тім, що вдавався був до Оттона Великого, і перший розпочав пересправи з сином Беренгарія Адальбертом, а так само почав підбурювати проти Оттона I греків та угорців, — і тим самим підготував собі швидку загибель. Оттон I наміривсь домогтися, щоб папу було скинено. На Ліутпранда було покладено доручення — виконати цю справу, і він — розуміючись на справах Італії, а також знаючи німецьку мову — міг як-раз бути за найкращого посередника між Оттоном Великим та італійським духовництвом, а разом з тим краще, ніж будь-хто інший, міг добрати способу, щоб законно скинути папу. А що Іван XII був недолітний та не моральний, то до цього була й цілковита змога. Року 963 на римському синоді⁶⁴, що його було скликано від імени Оттона Великого, Івана XII обвинувачено в усяких злочинах. Синод вимагав, щоб папа з'явивсь особисто, але той не прийшов і не скоривсь соборному авторитетові: він навіть відлучив своїх суддів від „усемогутнього Бога“, щоб вони не мали влади ні висвячувати кліриків, ні правити служби Божої. А втім, синод оголосив папу скиненим і вибрав на його місце Лева VIII, незабаром, що правда, вигнаного з Риму та вже до самісінької смерти своєї — на початку р. 963 — позбавленого будь-якої помітної ролі.

Нарешті — на весні р. 968 — Ліутпранд поїхав до Царгороду по наречену Оттонові II⁶⁵. Це доручення було аж надто важливе. Оттон Великий побажав придбати грецькі володіння в південній Італії. Спершу він думав здобути їх силоміць, та натрапив на не аби-яку одсіч од Візантії. Тоді він наміривсь дістати їх мирно, як посаг за вибраною нареченою своєму синові й спадкоємцеві — п'ятилітньою Ганною, дочкою імператора Романа II-го. Ліутпранд, будиши вже й раніш у Візантії й пригадуючи, як добре колись його там вітали, охоче взявсь за дане йому доручення; та прибувши до Царгороду, він побачив, що сподіванки його були марні: давні друзі його не мали великої ваги при візантійському дворі, а на престолі сидів войовничий Ничипір, що допіру підбив острів Крит. Ничипір міг не боятися Оттона I, в якого не було флоти, і не тільки не гадав оддавати йому Калабрію та Апулію, а ще й вимагав незалежності Риму. Він не хотів також визнавати за Оттоном I права на імператорський титул, а вважав його просто за німецького короля. Ліутпранда він прийняв не як посла, а швидше, як шпиґа, і тримав його в тісному ув'язненні, заборонивши йому зносини в столиці з колишніми знайомими. Так Ліутпранд і сидів у Царгороді, аж доки повернувся Ничипір з Сірійського походу, і тільки на припочатку р. 969 йому було дозволено відплисти на батьківщину. Одна з останніх і вірогідних наших відомостей про Ліутпранда стосується до 970 р.: він був тоді в Ферарі, як Оттон Великий розв'язував суперечку поміж архієпископом Равенським та бенефіціальним графством Ферарським, що його подаровано було впливовому Кремонському єпископові — здається, чи не од самого римського престолу⁶⁶. Незабаром по тому він помер — будь-що-будь не пізніш од р. 972⁶⁷, бо під 5 березня 973 р. і далі, прим. під 28 березня того самого 973 року, згадується вже инший єпископ міста Кремони⁶⁸.

Від Ліутпранда дійшло до нас 3 твори: а) згадана вже *Antapodosis*, б) *Historia Ottonis* або *Liber de gestis Ottonis magni imperatoris annis 960—964* і в) так звана *Relatio de legatione Constantinopolitana*. Всі їх видав був ще Г. Пертц у *Monumenta Germ. Historica*⁶⁹, а далі відомий Е. Дюмлер — і вже мало не за наших днів Йосип Бекер⁷⁰. Зокрема, перша з наведених праць становить щось подібне до загальної європейської історії з 888 р. до 950 р., в VI книгах; друга — розповідає про діяльність Оттона Великого в Італії 963—964 рр., а третя — містить опис невдалого посольства Ліутпрандового до Ничипора Візантійського р. 968⁷¹. Отже, в двох останніх творах Ліутпранд є письменник-самовидець, тимчасом, як у першій він мусів був ґрунтуватися почасти на писаних джерелах, а почасти на оповіданнях осіб, близьких до нього. Тільки за останні 20 чи 30 років він міг говорити тут, як спостережник.

Ліутпранд поділив свою *Antapodosis* — технічно це слово передає автор латинським *retributio* — на книги й розділи, і перед кож-

св. Еадмунда († 870), що він його написав, і грубенька всезбірка канонів і його листи до різних сучасників — у тому й до папи Григорія V, мають певний, хоч і не дуже широкий інтерес³². Натомість треба докладніш спинитися на одній нормандській хроніці, написаній на самім припочатку XI в., що має для ранньої французької історії не аби-яке значіння.

Напади скандинавських норманів чи „північних людей“ на береги Франції, що почалися в IX в., закінчилися, як відомо, тим, що було засновано р. 911 окреме нормандське герцогство. Розташоване по долішній течії Сени, нормандське герцогство, діставши свої землі за умовою охреститися, зобов'язалося так само визнати васальну залежність од французької корони, але ця залежність була суто-номінальна: нормандські герцоги були дужчі за своїх королів і були для останніх за найкращих оборонців проти інших баронів — або, навпаки, за найнебезпечніших ворогів. І ось, історію заснування нормандського герцогства та його початкових стосунків до французької корони можна вивчити з праць Дудона Сан-Кантенського: *De moribus et actis primogeniti Normanniae ducum libri tres*³³. Дудон був за декана С.-Кантенської церкви. Він був близький до нормандського двору й особливо приятелював з братом герцога Річарда I, графом Раулем Іврі. Як казав був цей Рауль, так він почасти і написав свою працю, що охоплює історію норманів од Ролли до смерти Річарда I († 996). Писаних джерел у нього не було, і тому праця Дудонова визначається всією красою народніх переказів, у яких Ролла виходить трохи ідеалізований, як взагалі всі фундатори держав. У присвяті своєї праці Адальберонові, єпископові Лаонському (977 — 1030), що відгравав таку важливу роль в історії Капетингів, Дудон каже³⁴, що сам герцог Річард I, перед тим як померти, прохав його, щоб він написав історію його, Річарда I, предків, а син його, Річард II, і брат, граф Рауль Іврі, напосілися, щоб неодмінно обіцянку було виконано і навіть допомогли своїми оповіданнями. Звичайно, цим чималою мірою пояснюється хвальний тон усенького твору. Йог. Лапенберг, що порівнював у своїй „Історії Англії“ твори Дудона з іншими джерелами нормандської історії, зробив висновок³⁵, що фактичні відомості Дудонові здебільшого стверджуються сучасними анналами, а в передачі старовинних переказів він погоджується з іншими письменниками. Окрім того, німецький автор здогадується, що подекуди в своїм оповіданні Дудон, напевне, користався народніми епічними піснями. За браком писаних матеріалів Дудон природньо помилявся у хронології. Так само зрозумілі його неправдиві вказівки про події в віддаленій північно-східній Ютландії, себ-то в континентальних данів. Ось один уривок з третьої книги³⁶, що розповідає про те, як нормандці добрали способу викрасти з королівського полону свого молодого герцога Річарда:

„У Річарда за виховника й діяльного пестуна був хтось, на ймення Осмунд. Одного разу, як короля не було вдома, він одпустив верхи хлопця-бранця, несправедливо ув'язненого, на пташарню, де він мав навчатися полювати з соколами. Коли-ж король повернувся і од королеви Гірбінги³⁷ довідавсь, що наш дуже тямущий хлопчак Річард вирушив на юнацьку забаву за місто, він негайно покликав до себе Осмунда, його виховника, і в страшному гніві загрожував вибрати йому очі, коли він спробує ще хоч раз визволити свого пана. Після того король приставив до нього ще й інших пестунів, доручивши їм уважливо стежити за хлопцем і доглядати, щоб він не втік. Осмунд-же, бачучи, що цей хлопець-плохута цілком уже зробивсь бранцем, вирядив до руанців посланців, щоб повідомити їх про таке злочинне ошукання. Вражені нечуваною зрадливістю короля, вони щиро шукали допомоги з неба. Тим-то дано було знати по всіх церквах Нормандії й Бретани, щоб священники служили церковні одправи з цього приводу, і щоб клір співав псалми, а народ, одягнений у веретище й босоніж, узявсь був постувати. Тимчасом Річард, гожий хлопчак, уславлений своїм походженням, виховувався у полоні, набираючись різних знаннів, міцнів тілом і був прихильний та добрий до всіх, як дорослий. Він обминав, скільки снаги на його вік ставало, усього непристойного; не високо цінував усе те, що не зміцнювало його духа; озброював свій язик жвавою красномовністю й визначавсь своєю мовою, в бесідах вивчав пильно й перевіряв те, чого не знав, і його не лякала неясність справи... Отже, за допомогою Божою наш прекрасний хлопчак сяяв-би перед усіма, хоч-би навіть і не виховувався у королівському дворі. Тимчасом цар над царями й Господь Бог, ублаганий невинними молитвами нормандців та бретанців і щомісячним їх постуванням, визволив Річарда, дорогоцінного хлопчака, з королєвих рук таким чином. Вищезгаданий його виховник, Осмунд, бачучи, що його пан залишається в полоні надто довго й перебуває вдень та вночі під доглядом інших пестунів, почав міркувати, яким-би то способом він міг вихопити його звідти, не вважаючи на численну варту. Одного разу він намовив дитинча лягти та вдати з себе слабого, й без упину стогнучи, показувати, неначе-б хвороба дужчає. Звістка про вигадану Річардову хворобу поширилася скрізь, і вигадці поійнято віри. Варта-ж, третього дня гадаючи, що хлопчак уже помирає, розійшлася в своїх справах в різні сторони. Тоді Осмунд, користаючись з того, що король і всі в місті сиділи за столом, мерщій виїхав з Лаона й, поганяючи коні, швидко прибув у фортецю Кодіціак. Доручивши хлопчака жителям, сам він тієї-ж ночі вирушив до його дядька Бернарда, що був під той час в місті Санлісі“.

ною книгою подав особливий перелік змісту. Він починає першу книгу⁷² з того, що прохає Рецемунда, єпископа Ельвірського, пробачити йому за те, що так довго не заходжувався виконувати свою обіцянку написати історію Європи з р. 888 — *totius Europae... imperatorum regumque... facta ropere*: його лякала й сила матеріялу й побоювання не впоратися з ним, як слід. По цій передмові, переобтяжений філософськими розумуваннями автора про завдання та цілі його історичної праці, Ліутпранд перелічує, які державці володарювали в різних країнах Європи по тому, як помер Карло III (Гладкий), й особливо докладно спиняється на боротьбі за італійський престіл поміж Гвідоном, герцогом Сполетським, і Беренгарієм, герцогом Фріульським. Згадуючи про те, як Беренгарій покликав на допомогу Арнульфа Каринтійського, Ліутпранд уставляє епізод про боротьбу цього Арнульфа з Святополком Моравським та про те, як він покликав угорців, що швидко стали загрожувати всенській Західній Європі. Першу книгу „Antapodosis“ Ліутпранд закінчує смертю Гвідона та жахливою загибеллю Арнульфа⁷³, а так само й зрадливим убивством короля Ламберта р. 899. У другій книзі⁷⁴ Ліутпранд спиняється головне на боротьбі німців і італійців з угорцями, до смерти Генріха I Саксонського та Беренгарія I Фріульського (забитий р. 924). На початку третьої книги⁷⁵, де по рукописах міститься ще — навмисне або через необхідність — уставлений сюди од самого автора загальний до всенської праці титульний заголовок, що безперечно обмежує рамці колишньої авторової концепції: *Liber Antapodoseos... regum atque principum partis Europae...* замість *totius Europae*, — Ліутпранд пояснює, чому він назвав свій твір „Antapodosis“ — „Відплата“: „Я певен, найсвятіший отче“, — каже він, удаючись до єпископа Рецемунда, — „що назва мого твору не аби-як тебе здивує. Може бути, ти заперечиш: — „коли автор мав на думці описати діяння славнозвісних людей, то чому його праця зветься *Ἀνταπόδοσις* — Antapodosis?“ Відповідаю на це: „мета всієї праці полягає в тім, щоб відзначити, назвати й висвідчити вчинки Беренгарія, що тепер — не скажу -- правує, але тиранствує в Італії, та його дружини Вілли, що за безмежність своїх злочинств може бути названа другою Єзавеллю, ще й Ламією — за ненажерливе грошолюбство. Мене, мій дім, моїх рідних і родину вони незаслужено вразили... у такій мірі, що цього не може ні язик вимовити, ні перо написати. Отож нехай ці сторінки будуть за антаподозис, себ-то відплатою: я за свої страждання виявлю й перед сучасниками й перед майбутніми нащадками... їхню безбожність. Та моя праця нехай буде разом і подякою людям побожним та блаженним за ті послуги, що вони мені зробили“.

Отож з другого розділу третьої книги автор описує змагання за італійський престіл поміж Гугоном Прованським та Рудольфом Бургундським. Втручання в італійські справи Арнульфа, герцога Баварського, дає йому спромуго сказати скількись слів про останні

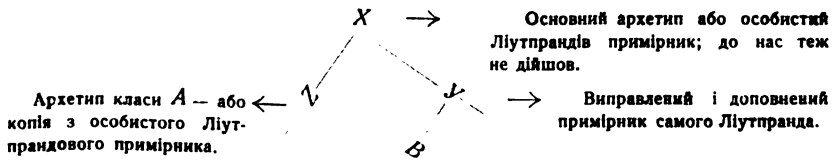

роки правування Генріха I. Звіткою про те, що Гугон остаточно запосів італійський престіл, закінчує автор третю книгу, яка охоплює час з 924 до 935 року. У четвертій книзі⁷⁶ (починається вона дуже й дуже важливою заміткою про те, що автор розповідатиме від тепер, як самовидець) він описує королювання Гугона, при дворі якого Ліутпранд тоді вчивсь, та оповідає про перші роки правування Оттона Вел., надто-ж про змагання його з братом Генріхом Баварським, що почалося р. 939 й закінчилося замиренням сторін р. 941. П'ята книга⁷⁷, текст якої на $\frac{3}{5}$, містить місцеву італійську історію рр. 941—947, присвячена головне описові стосунків Гугона Прованського з Візантією, куди в родинних королівських справах р. 942 їздив, як посол, Ліутпрандів вітчим. Тут між иншим Ліутпранд розповідає про те, як руси „Rusi“ — за приводом Інгера, себ-то Ігора — напали були на околиці Царгорода, та про те, як знищено їхню флоту грецьким вогнем⁷⁸. У другій частині й наприкінці п'ятої книги автор присвячує чималий етюд описові того, як Беренгарій II скинув Гугона Прованського. Нарешті, остання й шоста книга „Antapodosis“, що має тільки десять розділів⁷⁹, містить оповідання про підготову Ліутпрандової подорожи до Візантії та опис того, як прийнято в Царгороді те друге Беренгарієве посольство, де на першому місці був наш письменник. Увесь розглядуваний твір закінчується у рукописах типу С 1.2. напівреченням: передніш гадали, що самий текст урвався тут природньо, хоч в ньому не описано лихих вчинків Беренгарія та Вілли, що за них Ліутпранд хотів помститися їм у своїм творі. А втім цю думку відкинуто відтоді, відколи в редакціях Фрайзінгенського типу В знайдено давні й очевидячки поправніші на кінці рукописи Ліутпрандової „Відплати“, в яких один пізніший дослідник⁸⁰ добачає близьке споріднення з утраченим оригіналом, дарма що й не доведеним таки до обіцяної цілі — *ut Berengarii huius... atque uxoris eius Willae... actus designet, ostendat et clamitet...*, а все-ж не таким уривчастим в останніх своїх рядках. Але щоб-б примусило нашого письменника кинути перо? Жаль на нещасливу долю Беренгарія, мститися якому було вже соромно? Чи сила службової праці в Італії і навіть у Візантії. Дати на це певну відповідь я, розуміється, не беруся... (Стема рукописів див. стор. 128).

У всій своїй праці Ліутпранд, дарма що й зневажливо висловлюється про римлян⁸¹, але сам то він є справжній італієць — палкий, мстивий та гоноровитий, а також дуже богобійний і часто забобонний: „Я певен — каже він у розділі 33 першої книги — що це зло (себ-то важка хвороба) спіткало короля Арнульфа, як справедлива кара од Найвищого Судді“. Або ще один приклад⁸². „Гезо, на прізвище Еверард... був занадто честолюбний, жадібний, заздрісний... підкупний — і взагалі він забував заповіді Господні. Через те Бог і не проминув його, не віддячивши“ — повчально заявляє наш автор, описуючи невдалу змову могутнього павійського магната проти короля

СТЕМА РУКОПИСІВ — ЗОКРЕМА ЛІУТПРАНДОВОЇ „ANTARODOSIS“.

Первопис, що до нас не дійшов

Найголовніші рукописи:
Wien... 427... XII в.
British Museum, Harleianus
2688... XIII в., й т. н.
Exzerpte in Metz 145—Мець-
кі ексерпти Х в.

Пор. Joseph Becker, Die
Werke Ludprands von Cremona.
Einleitung p. XXXI. XXIV—XXIX.

Найближчий до оригі-
налу текст „Відплати“—на-
віть деякі коректи з „у“
перенесено сюди точнісь-
но! Найголовніші рукописи:
München, lat. 6388 = Fri-
sing. 188 = Clm. II. 2d; його
написано ще в Х в., живо-
видячки в Італії.

Florenz, Laurent. Asbur-
ham 15... кінця Х в.; можли-
во, походять з Франції.

Архетип класи С. Повні й
найголовніші рукописи:
British Museum, Harlei-
anus 3713... кінця XI в.
Brüssel 14923...
...кінця XII в.
Berlin, ms. lat. fol. 358...
теж кінця XII в.

Гугона... Взагалі гострий на язик, Ліутпранд не добирає делікатних слів, коли йому доводиться говорити про ворогів, й змальовує їхні вчинки як-найчорнішими фарбами⁸⁸: „Король Арнульф... заволодівши містом... щоб помститися за образу, заподіяну папі (Формозові † р. 896), наказав перевішати багатьох з римських вельмож, що по к в а п и л и с я йому на зустріч“. Але ось ще характерніший і навіть особистий випад: „Всі гукали — новий Давид прийшов. У засліпленні своєму люди ставили Беренгарія вище за великого Карла... Мої батьки, обдурені такою славою Беренгарія... віддали мене до нього на службу... я слугував йому довший час вірно, але як він мене винагородив... я опишу в своєму місці... Про нього гарно сказано в Св. Письмі: „Пера строфокаміла скидаються на пера яструба й ле-леки; коли настане час, він піднесе крила й поглумиться з коня й вершника“... Він — це той величезний і ненажерливий строфокаміл!“ Надто-ж Ліутпранд полюбляє переказувати анекдоти та різні ганебні випадки з приватного життя не тільки італійських королів та вельмож, але й пап — і все це через усвідомлену необхідність (sic!) підбадьорити стомленого читача приємним оповіданням про подвиги своїх різноманітних героїв! Зокрема, що-до римських церковних справ, то Ліутпранд трохи чи не перший письменник, що висвітлює перед нами позалаштункове життя папського двору, хоч по справедливості слід сказати, що проти папства, як-найвищої інстанції католицької церкви, він ніде в своїх творах не виступає... Мову свою Ліутпранд любить пересипати не тільки окремими словами, ба й цілими реченнями, які він пише двома мовами: і по-грецьки й латинською транскрипцією: et quia sonorius est, grece illud dica-

*До стор. 128-ої.
Пор. SS. III Tab. ad paginam 268.*

Liutprandi Antapodosis
Cod. Monacensis, olim Frisingensis.

INCIPIT LIBER PRIMUS.

Fla
R

exerendo totiusq; scitatus pleno. Domino Recemundo
liberrimus eccl; epo. Liuprandi frisingensis eccl; suis
non meritis leuitate. Biennio ingenui paruitate.
petitione tua pater kine distuli quatuordecim europis
me imperatoris regumq; facta sicut is quoniam auditi dubius
sed uisione excusponere compellebar.

responsio isde romanos ppetu adstata. ^{surgit}pedeq; pulsans. ^{re}arsipe
rouit. ^{et miser} ^{nob. temp.} ^{egre. ipen. athlis. ko. tale}
EITEN. Ad ale. Kdi. Valotto se. Un. fo boy. ^{post} Quicon surgens padmiracione dule onis immanitatem

Pol. 49.

conspicere no habua utora spm. ΕΞΕΤΑΔΙΣ CONTO. ΔΕ. ΠΑΝΤΕΣ.
TEPI. TOY. ΠΟΛΙΤΩΝ ΤΑΥΤΑ ΔΚΟΥΔΑΤΕC. ^{i. sup. b. d. n. omf. de. ar} ^{de. panes per tu roma}
^{no. d. u. r. o. q.} ^{merita. de. u. l. m. a. s. i. n. d. e. f. u. c. i. a. i.} ut appocenis quaq; pp daro pferat hoc
facinore nomulto postalcone unpre tanto donaret honore.
OTAWC. ΠΑΝΤΑ. ΤΑ. ΠΛΟΥ. ^{o. p. f.} ^{p. m. a.} ^{plu.} i. ut omf naues.
suis essent unmanib; eiq; uisio mb; oboedirent.

Liutprandi Historia Ottonis

1. **R**ognantibus annis senentibus; in Italia a Cuius uerius factamur
 tyrannide exercitibus berengario atque adalberto. istis sumus
 pontifex karuualis papa cuius tunc acta supradictorum berengarii
 atque adalberti scripta erant experta; nuntios scilicet romanos accitit

Cod. Monacensis, olim Frisingensis.

Liutprandi Antapodosis

presentis die eorum defont: fabule uero cur opti plurimum uisunt
 secundum grecorum inepiam hinc uisam: que talis est. Zeyf. huius era
 crysan. poru afrodision taspeliona exor edomasi. ente. fimo-
 yffia. ke toto tyresian euroy ylon. ezetelan oytoc garer
 toys. amforazic fioreodi. metamorfoon epidiara. kanta.
 epate sen oytoc oyn katatef eruf. apes kanato. kai era obuf
 thisa epurosen. auton teufdo exapifato auto polous. pze etea.
 kosa. alogen. mantika. dogan. hęc e interpretatio. Iuppiter

Cod. reg. Bruxellensis, olim Gemblacensis.

mus" — заявляє якимось він сам⁸⁴. А втім досліди Фр. Келера⁸⁵ над рукописами „Відплати“ дуже правдоподібно показали, що в одному з них із класи А, котрий стосується до останньої чверти Х в. — але не пізніш од 984 р. — й ніби-то став за базу до всіх пізніших копій мюнхено-фрайзінгенського типу (? див. стор. 128), окремі грецькі слова було вставлено в основний текст тільки згодом. От і проблема, яку до дрібниць повинно було б розв'язати — і, на жаль, не розв'язує — нове критичне видання Антаподозиса! Далі, в Ліутпранда трапляється чимало цитат з римських прозаїків і поетів. Здебільша він наводить їх, очевидячки, напам'ять, бо цитати аж надто не точні: такі, наприклад, доволі часті покликання на Вергілія, Персія, Ювенала й Горация в перших трьох книгах „Відплати“. Потім, за прикладом античної історіографії, автор часто робить своє оповідання жвавішим, вставляючи довгі й короткі промови, ще й діалоги: розуміється, таким розділам не можна надавати великої ваги. Нарешті, і в самому викладі подій у нашого автора якимось бракує системи й ладу, що чималою мірою залежить од одного: в автора сливе не було під руками писаних джерел⁸⁶, а тільки особисті спостереження та оповідання „певних людей, що були самовидцями деяких подій“. Тут-же саме лежить причина того, що про події кінця ІХ в. він говорить часто неповно й неточно: очевидячки, не був він обізнаний навіть з матеріалом грамот! Та що ближчі описувані події до часів самого Ліутпранда, то глибше й значніше робиться його оповідання: „дані за цим я розповім, як людина, що сама була за свідка тому, що сталося“ — каже сам про себе автор⁸⁷, закінчивши третю книгу „Відплати“.

Інакшим характером відзначається другий твір Ліутпрандів: „Про Діяння Оттона Великого“, написаний наприкінці р. 964 або на припочатку 965 р. Він починається з того, як папа Іван XII та різні італійські князі, невдоволені Беренгарієм Іврейським, покликали Оттона I в Італію. Саму боротьбу Оттона Великого з Беренгарієм й пізніше коронування німецького короля на імператора автор ледві відзначає⁸⁸; але натомість Ліутпранд докладно описує причини й розвиток упертого ворогування між папою й імператором, що призвело до скинення першого. І це зрозуміло: сам Ліутпранд був головним знаряддям Оттона I в його римській політиці р. 963 і навіть виголошував за нього промову на першому засіданні синоду⁸⁹, що скинув папу:... „імператор, через те, що римляни не могли зрозуміти його рідної мови, себ-то саксонської, доручив Ліутпрандові, єпископові Кремонському, висловити латинською мовою ось що“... В „Діяннях“ Ліутпранд скрізь каже про себе в третій особі, — єдиний виняток „audivimus“ міститься в 20-му розділі, — і нема в нього тут тієї запальності й нестримності в висловах, які спостерегаємо в Antapodosis'i. Оповідання йде спокійно, й у його текст уставляються офіційні документи,

наприклад: виклична грамота синоду на ім'я папи з пропозицією „прибути до Риму й виправдати себе від усіх кинутих обвинувачень“, а також коротке звідомлення Івана XII⁹⁰. Далі докладно перелічується тих осіб, що засідали в синоді⁹¹ й, зокрема, тих, що виступали, як свідки, обвинувачуючи папу в розпутстві, симонії, жорстокості, то-що⁹². Проте, за всім ніби об'єктивним оповіданням, не можна не вбачати в ньому великого хисту—показати справу папи в як-найневигіднішій світлі, а вчинки Оттонові—як продумані й бездоганні: „Папа ще хлопчик; приклад добрих людей може легко його виправити. Я сподіваюся, що добромисні докори та щире вмовляння легко витягнуть його з колишніх помилок“—ніби сказав імператор, довідавшись, чом ненавидить його Іван XII... А, з другого боку, заколот, що повстав у Римі на користь скиненого Івана XII, Ліутпранд показує, як справу вельможних коханок папи: „Жінки, з якими Іван, іменованій папою, провадив ганебне життя, будши вельможного роду й зібравши чимало прихильників, підбурили римлян, щоб запогубити найвищого володаря й вселенського папу Лева... і впустити до міста Івана. Коли це сталося, високошановний папа Лев, з ласки Божої, вратувавсь од їхніх рук і в супроводі небагатьох шукав допомоги в найпобожнішого Оттона“. Проте цікаво, що про синод, якого скликав Іван XII, повернувшись до Риму 26 лютого р. 964, Ліутпранд не каже й слова. А на цій синоді, що вперше поставив гостру суперечку про стосунки світської й духовної влади, як широку міжнародню проблему, було навіть декілька римських священників, які попередю належали до тих, що засудили папу! Щоб удруге вигнати його з Риму, Оттон збільшив своє військо й наміривсь знову підійти до Вічного Міста—і наш автор продовжує тут⁹³ так: „Але раніш, ніж зібралося військо, Господь побажав показати, як справедливо скинули єпископи й увесь народ папу Івана і як несправедливо його прийнято знову. Однієї ночі, коли папа був по-за містом у домі однієї заміжньої жінки, диявіл вразив його в виски так сильно, що він і помер з рани, за вісім днів по цій події (14 травня 964 р.). Але, як і вмовляв той, хто його забив, він не виправивсь і не покаявсь; в справедливості цього мене часто запевняли його родичі й друзі“. Свою працю „Про Діяння Оттона Великого“ Ліутпранд закінчує повідомленням про те, як Бенедикт V самохіть одмовивсь бути папою й його було вислано з Риму, після чого остаточно засів на папському престолі Лев VIII. А втім, останнє слово рукопису уривається на середині... *in exilium, ad quod destina...* і саме не тому, що манускрипт зіпсувався од часу: автора, очевидно, було одірвано чимось стороннім, і він не мав більше нагоди повернутися до своєї праці...

Нарешті, останній твір Ліутпрандів, що теж не дійшов до нас цілком⁹⁴—Звідомлення про посольство до Візантії р. 968—своїм характером нагадує Антаподосис. Ліутпранд пише його, як

великий нарис про свою подорож. По вступнім привітанні Оттонові й Адельгайді, він починає своє оповідання, описуючи, як прийнято було його в Царгороді: він скаржиться, що послам давали погане вино й годували несвіжою стравою; за обідом садили нижче од болгарських послів; їм довелося вислуховувати глузування з могутности Оттона, яку підносив високо Ліутпранд. Пропозицію про шлюб принцеси Ганни з Оттоном II, Ничипір кваліфікував, як нечувану справу, й обвинувачував Оттона, якого взивав „гех“, а не „imperator“, у тім, що він переманив на свій бік герцога Беневентського та графа Капуанського. Підчас походу базилевса в Сирію, що стався незабаром, Ліутпранда тримали в суворім ув'язненні і навіть перестали посилати його поштові харчі. Їх доводилося купувати своїм коштом, але й тут дозволяли виходити по покупки тільки тим, хто не знав по-грецьки, а тому харчі коштували учетверо дорожче. Коли повернувся Ничипір з Сирії, Ліутпранда знову стали закликати до участі в двірських святах, але-ж високі сфери не перестають глузувати з нього. Проте Ліутпранд трохи чи не запевнює⁹⁵, що Ничипір хотів його підлатити, щоб він провадив пересправи на користь греків, а так само натякав на потребу спілки з Оттоном проти сарацинів, покликуючись на якесь віщування, неначе-б сарацини загинуть від з'єднаних сил греків і німців. Ліутпранд тлумачить це пророкування по-своєму й додає в ньому вказівку на загибель Ничипора від Оттонової руки⁹⁶. Він змальовує греків, як людей зарозумілих і гоноровитих⁹⁷, хижих та блудних⁹⁸, — до того-ж, як кволих боягузів, що перемогти їх неначе-б дуже легко⁹⁹. Взагалі розглядуване „Звідомлення про посольство до Візантії“ написано так, щоб, з одного боку, викликати обурення в Оттона I за тяжку кривду, завдану йому в особі його посла, а з другого — щоб наочною карикатурою на візантійського базилевса й побічним уявлінням про легкість перемоги над греками — прискорити й удовольнити помсту за свої особисті образи: „Man würde unrecht tun“ — дуже різко каже славнозвісний Л. Ранке¹⁰⁰ — „die Schilderungen als historisch anzuerkennen; sie tragen überall (sic? Л. Б.) das Gepräge von Mittellungen eines beleidigten Diplomaten, der zugleich den Misserfolg seiner Unterhandlungen rechtfertigen will“. Але, хоч який суб'єктивний автор „Relatio de legatione Constantinopolitana“, твір його дуже важливий тим, що в нім описано східньо-імперську столицю й візантійські звичаї, ба навіть декотрі моменти з економічного життя країни¹⁰¹. В ньому між иншим згадується про два руські та про два гальські кораблі, що входили до складу військової грецької флоти, якою досить рішуче погрожував німецьким інтересам в Італії візантійський базилевс.

Вже давно К. Дендлікер і Йоган Мюллер¹⁰² висловили думку, що Ліутпранд хотів в одній великій історичній праці об'єднати і розглянений вище „Антаподосис“ і „Діяння Оттона I“ — і допіру

згадане в мене спеціальне „Звідомлення про посольство до Візантії“ 968/969 рр. Обидва німецькі вчені запевняють, неначе-б — дарма що характер усіх трьох творів нашого автора різний — між ними є щільний унутрішній звязок... sieht man näher zu, so stehen sie im innersten Connex ¹⁰³, і неначе-б самий намір Ліутпрандів звязати з основним текстом „Відплати“ двоє інших дуже цінних своїх етюдів — аж ніяк не можна вважати за порожню фантазію: Man darf vielmehr annehmen, dass wenn Liudprand... die „Antapodosis“ weiter geführt hätte, von ihm die „Legatio“ wie die „Historia“ als die wertvollsten Darstellungen von Zeitgeschichte dem Werke einverleibt worden wären und so zusammen eine geschlossene Zeitgeschichte mit längerer Einleitung gebildet hätten... ¹⁰⁴ Сучасний дослідник, що працює над історіографічними проблемами, повинен рішуче повстати проти такої вільної маніри орудувати джерелами: адже-ж додержуватися того, що переказують сами автори, це єсть непорушний закон для кожного об'єктивного вченого ¹⁰⁵. Справді, і „Gesta Ottonis“ і „Legatio“ це праці випадкового характеру — що-до фактів, які їх викликали; далі-ж, у своїй теперішній формі, вибраній, так-би мовити, для широкої публіки, їх написано, очевидячки, з відому або навіть підо впливом владущих сфер ¹⁰⁶; нарешті й зокрема, „Gesta Ottonis“, як я вже попередю був одзначав, це тонко обміркований і на прочуд обережний твір, що суттю своєю має на оці виправдати перед громадською думкою Європи італійську політику Оттона I. Леопольд Ранке ¹⁰⁷ здогадується навіть, що в основі „Діянь“ лежить незбережена до нас офіційна реляція про події 963—964 рр. і що цю реляцію Ліутпранд згодом зрадагував для свого дипломатичного опуса; та ще цікавіш поставив питання відомий австрійський учений Е. фон Отенталь ¹⁰⁸, що робить широку спробу знайти спільне джерело і для Ліутпрандових „Gesta Ottonis“, і для продовжувача Регінонової хроніки (з ним, себ-то з продовжувачем хроніки, у Ліутпранда справді є спільні мотиви!), і для хроніки ченця Бенедикта з монастиря св. Андрія в Соракте, і так само для відповідних заміток в офіційному папському літопису. Як гадає Е. ф. Отенталь, за це втрачене перводжерело була або а) розповідна частина цілого синодального листу про події 963—964 рр., заадресованого до заальпійського єпископату, або б) відповідна промова Оттона Великого на останньому засіданні Римського синоду — промова, виголошена (нехай через товмача) безперечно на захист імператорової політики в Італії й призначена для певної мети незалежно од оголошених синодальних постанов. Один із наступних німецьких учених — такий собі Й. Кортюм — у спеціальній своїй праці: „Про обопільні стосунки між чотирма найголовнішими джерелами для Римського Походу Оттона I-го 961—964 рр.“ ¹⁰⁹, уважає зазначену гіпотезу Е. фон-Отенталю за безперечний неначе-б факт, хоча й сторонній читач виразнісінько бачить, що навіть за всіх можливих модифікацій гіпотеза ця

ґрунтується на доводах довірливих і досить-таки хистких. Тільки Ернст Закур¹¹⁰, як мені здається, правильно підійшов до цієї цікавої теми про перводжерело Ліутпрандових „Gesta Ottonis“. Дуже правдоподібно заслужений дослідник одзначає, що Ліутпранд у 965 р. — вкупі з архієпископом Адальбертом, у цьому разі як од усіх визнаним продовжувачем Регінонової хроніки—був у Магдебурзі, при дворі Оттона I—і це збігається саме з тим часом, коли обидва вони писали свої історичні праці; а ще раніш перед оцим 965 р. кремонський єпископ міг легко побачитися в Римі з невідомим ближче упорядником офіціозного папського запису про події 963—964 рр. Отож цими особистими стосунками та спільними літературними інтересами трьох авторів і можна цілком добре, як слушно гадає Е. Закур, пояснити сконстатовані в них паралелі; до всього-ж можна ще припускати, що опріч синодальних протоколів у Ліутпранда, коли він писав свої „Gesta Ottonis“, не було під рукою жадних інших писаних документів, бо його видатне становище в тодішніх подіях дозволяло йому, коли-вгодно, роздобути з власної пам'яти потрібні для праці додатки. Не без підстав можна гадати, що й та, яку ми маємо, редакція Ліутпрандової „Legatio“ теж дещо черпала з цього чималого, дарма що й неписаного, архіву.

Наприкінці цього нарису про історичну літературу в Італії X в. ми мусимо ще згадати про дві італійські хроніки з кінця X в. Я розумію тут: а) так звану „Салернську Хроніку“, що продовжує „Історію Лангобардів“ Павла Диякона, і яку довів її автор, якийсь невідомий чернець, до р. 974¹¹¹ і б) належну венецькому диякону Іванові місцеву-ж „Венецьку хроніку“, що її за нашого сливе часу дуже гарно видав Дж. Монтіколо в *Fonti per la storia d'Italia* № 9. *Cronache Venez antichiss.* 1, 59—172. Roma 1890. Що-до першої праці, себ-то Салернської хроніки, то її відомості з історії південної Італії X в. є часто єдині. На жаль, авторові її не можна багато в чім вірити: його оповідання, безсистемні й позбавлені критики, дуже нагадують своїм характером пізніші новелі і не раз-у-раз до того-ж відзначаються поправною латинською мовою¹¹². Натомість незрівняно краща, навіть з цього останнього погляду, Венецька хроніка, написана близько р. 1010-го, що починає своє оповідання роком 568-м. Не кажучи вже за сумарне багатство змісту, надто в другій половині тексту, що в цілому доходить до р. 1008-го, вона дає цінні відомості для історії Німеччини наприкінці X-го й наприпочатку XI вв., бо автор її не раз виконував дипломатичні місії венецьких дожів до Оттона III-го й Генріха II-го й писав, так-би мовити, сумлінно й на підставі особистого спостереження.

Отже, основне завдання висвітлити початкову долю національних історіографій, що з'явилися в Західній Європі з середини IX в.: німецької, французької, а так само італійської -- в головних рисах про-

ведено в попередніх трьох розділах. З початку XI в. відкривається вже новий період розвитку романо-германської історичної літератури; вона розвивається відтепер в рамках не тільки змінених господарчих стосунків, що все більш і більш висували ролю обміну та міських торговельних центрів, але рівно-ж обумовлюється кардинальними подіями широкого політичного життя, себ-то ствердженням Капетинського дому в Франції та тим, що до влади в Німеччині, а посередньо і в Італії, стали Салійська (чи Франконська) й Швабська династії. Виходячи з загальної концепції „Нарисів“, я намагавсь дати картину рівнобіжних студій над окремими історичними літературами IX — початку XI вв. не в самій їхній абстрактно-філологічній формі, але так само — що найголовніш — і в їхньому змісті. Опріч того, бажаючи показати, чим властиво була романо-германська історіографія за перших часів розвитку національних держав на Заході, я не полинувавсь зібрати чималий привхожий матеріал, щоб схарактеризувати тодішнє громадянство та його провідні групи. Далі, вважаючи за корисне точніш обізнати себе й інших з манірою викладати факти й думки в письменників виучуваної доби, я не раз робив характерні витяги з самих джерел. Нарешті, я не забув у потрібній мірі критично поставитися до деяких досліджуваних спеціальних питаннів, що близько стосуються до внутрішньої аналізи тих чи інших текстів. А втім мені не хтілося-б закінчувати ці рядки, не відсвіживши в пам'яті двох-трьох важливих моментів, органічно зачеплених або встановлених ходом самого дослідження, що вимагають тепер більшого звязку й послідовного формулювання. Повинен-бо я, як не є, признатися, що, вибираючи з величезного історичного матеріалу, який обіймає більш ніж 2 сторіччя раннього середньовіччя (починаючи ще з часів Людовика Побожного), я навмисне проминав різні загальні спостереження. Це тому почасти, щоб не повторюватися далі, а ще більш тому, що я хтів — перефразовую тут шановного Відукінда — „подати читачеві оповідання конкретне й зрозуміле, але зовсім не втомливе й не надто перісте розглядуваними темами“.

Нам уже відомо, що відмінний характер, якого набрала наукова література й, зокрема, історіографія за так званої доби Каролінзького Ренесанса чималою мірою зберігсь і за наступних сторіччів: письменники — й не тільки сами історики, а в великій мірі навіть поети й богослови йдуть уторованою стежкою й, за невеликими вийнятками, влажають за краще дотримуватися тих форм і напрямків, що їх було вже вироблено за часів Карла Великого та Людовика Побожного. Але, з другого боку, цілком слушно доводиться констатувати, що в останній чверті IX віку, себ-то тоді, як припинилася пряма лінія Каролінзької династії в особі Карла III-го Гладкого й імперія остаточно розпалася на частки, спостерегаємо де-не-де цікавий, дарма що й не-свідомий, поворот до давніших і недоскональних зразків VIII в. Це особливо впадає в-вічі тому, хто вивчає італійську освіченість, що

швидко зів'яла за останніх Каролінгів. З деякою аналогією можна було-б навіть сказати, що великі культурні надбання епохи, котрі завдячують свій поступ невтомній діяльності першого західнього імператора франкської крові, взагалі й скрізь підпадали тепер певній небезпеці жорстокого забуття. Останні роки IX в. та перші два чи три десятиріччя X віку — то найсумніші часи в розвиткові романо-германської освічености на південнім заході Європи: розклад і колотнеча, непевність та безладдя панують по всіх місцях з усіх сторін! Я, звичайно, не хочу цим сказати, що позитивний процес утворення нових елементів у державному житті теж припинився і спинився; та наслідки його не могли ще виступати більш-менш наочно й у всякім разі були звязані з такою силою-силенною культурних утрат, що наука й знання, мистецтво та література не могли більше процвітати чи навіть — кажучи скромніш — не могли закріпитися на колишній відносній височині, хоча-б такий, як от за 40—70-х років IX в. Як ми знаємо, вже Регіон з великим жалем підкреслював, що частину свого матеріалу — саме до 814 року — він „знайшов в одній книжці, написаній простою й грубою мовою“, яку йому й довелося почасти виправити. І далі, що-до часів Людовика Побожного, то автор зазначеної вище Лотарінзької хроніки, що працював на самім припочатку X в., вже „ні в книгах нічого не знайшов, ні від давніх нічого не чув, вартого пам'яті“. Звідси-ж ясно, що й та галузь історіографії, яка нас спеціально цікавить, рівно-ж не могла привабити нових і свіжих робітників. Вона чималою мірою зробилася квола, тим-то й сучасний дослідник з таким величезним зусиллям знаходить инколи звязок окремих подій за одзначений час. Тепер-бо вже зовсім не було тих сприятливих умов, за яких, — і особливо як-раз у Німеччині, — могли з'явитися великі історичні праці, та й усі короткі й грубенські аннали, що збереглися взагалі на Заході для кінця IX й початку X в., дають тільки посутні, уривчасті формою дані; що-ж до папського Liber Pontificalis, то він спиняється на середині біографії Стефана V († 891 р.) і далі цілком зникає мало не на цілих два сторіччя. Але я вже одзначав у попереднім тексті на прикладах Регіона й Флодоарда, що звязку з минулим не було все-таки остаточно розірвано, і тільки на ранніх зразках німецької історичної літератури X в. можна помітити, що автори їх цілком та до краю захоплюються змальовуванням сучасних подій; тільки-ж і тут, себ-то в Німеччині раннього періоду Саксонських королів, доводиться просто вказати на живучість звязку, що я його був відзначив, між сталим державним порядком та розвитком освічености, й, зокрема, історіографії. Допіру перші представники Саксонської династії вступили на трон німецьких королів і, забезпечивши внутрішній мир та спокій, взялися за справу зовнішньої охорони країни й, кінець-кінцем, втягли в орбіту своєї політики просторі країни Італії, одне слово — допіру вони відновили або, правдивіш сказати,

мало не наново відбудували міць державного організму, як знову ожили в Німеччині — й раніш за все в родовому герцогстві Саксонських володарів — і знання, й література, й мистецтво. Рівнобіжно з цим знову ожила національна німецька історіографія, що тут, не як по інших частинах зруйнованої Каролінзької імперії, здобула найдужчу підтримку од цілої династії. Вона звернула увагу на найрізноманітніші теми, починаючи од Відукіндового оповідання „про походження й звичаї того народу, в якого за першого короля був всемогутній державець Генріх“, і закінчуючи Ліутпрандовим описанням „Діань імператорів та королів усієї Європи“.

Та поруч із цим я мушу зробити ще й інше завваження. Як можна бачити з початкових сторінок другого розділу, вже в середині IX в. Німеччина всіма сторонами, а втім і політично, одоприччилася не тільки від західньо-франкської держави та приренської Лотарінгії, а й від північної Італії. Проте до сумних подій кінця 80-х рр., коли на Трібурському соймі було скинено Карла III-го, що незадовго перед тим з'єднав у своїх руках — і в-останнє! — мало не всі частини колишньої Каролінзької держави, стосунки й звязки німців, французів, італійців та лотарінгців були такі тісні й різноманітні, що инколи просто неможливо вивчати історію будь-якого з цих угруповань по-за спільною залежністю їхньої долі від єдиної в минулім Каролінзької спадщини. Те-ж саме доводиться сказати, з'ясовуючи загальний характер літературно-історичних праць другої половини IX в. Хіба Фульдські чи Сан-Бертинські аннали обмежують своє оповідання територією самої Німеччини або Франції? Хіба лотарінзькі історики не порушують питань, що безпосередньо стосуються до долі їх східних і західних сусід і навіть Італії? І хіба не з особистого доручення од Карла III-го й не для всіх західних країн світу написав р. 884-го Сан-Галенський чернець свій твір „Про Діяння Карла Великого“, в особі якого він убачає чудесну постать з золотою головою, що символізує відновлення західньо-римської імперії, яке здійснив єдиновладний франкський король? Тільки на припочатку наступного сторіччя традиційну єдність окремих частин цієї величезної колись імперії було зруйновано навіть і в царині літературно-історичних завдань, і хоч у Німеччині, Італії та Франції X-го віку однаково вживається латинська мова й однаково живуть деякі спільні погляди — скажімо, в галузі релігійно-громадських та церковних стосунків — усе-ж ніхто не стане обстоювати того, що історіографію кожної з зазначених національних одиниць треба вивчати неодмінно в нерозривнім звязку одної з одною. Звичайно, ми не повинні забувати, що в середині X в. німецька Лотарінгія на який час стає центром вчених і, зокрема, літературно-історичних праць на всім Заході — своєрідною міжнародньою Академією, куди намагалися дістатися свої й чужі спеціалісти; одночасно-ж вона утворює безпосередній плацдарм, що звязує інтереси

трьох національних, що розвиваються, культур: німецької, французької та давнішої італійської. Та слухна річ і те, що в Кельні та в іншій Лотарингії переважає не французький і не італійський, а передусім німецький елемент. І чи не цим саме випадає пояснити, що деякі французькі історики першої половини XIX в. загалом визнавали десяте сторіччя за один з найтемніших періодів усєї середньовічної історії, — за період, коли мало не завмерло всеньке культурне життя, і коли не було вже ніяких помітних заходів у царині наук, літератури та мистецтва. Проте з тих фактів, що я навів, виразно виходить, що такий висновок, не кажучи навіть про Італію, найбільше можна застосувати до самої Франції X в., коли країна потрапила в справжній вир унутрішніх і зовнішніх лихих подій. Але в Німеччині справа склалася зовсім инакше: там друга половина X в. належить до блискучих епох національної німецької історії і теж дає вже порівнюючи високі зразки історичного оповідання. За друзів та оборонців відживленої німецької історіографії відтепер стають провідні верхи громадянства; а про те, яку вагу в цім піднесенні відіграв чужоземний та свій жіночий елемент, я вже говорив у відповіднім місці. Правда, Оттонівська епоха не може похвалитися концентрацією своєї історіографічної праці в однім пункті — при королівському дворі. Як видно з мого оповідання, письменницькі інтереси тодішніх німецьких істориків виявляються по всій території держави, і це є, як дальший наслідок сумного подріблення давньої каролінзької освічености поміж окремих новоутворень 40-х років IX в. А в такому ставленні питання стає зрозуміло, що в процесі культурного відновлення романо-германського Заходу мала вагу не тільки німецька Лотарингія X в. Не забудьмо, що й славна Реймська школа теж не обмежувалася рамцями церковного діоцезу чи навіть усєї тодішньої північної Франції, а далеко поширила свій вплив на суто-німецькі, а далі й ломбардські провінції. Її найголовніший представник, великий учений Герберт із Орільяка, що був за навчителя двох німецьких імператорів й високим достойником французької, а згодом італійської церкви (за равенського архієпископа, з квітня 998 р.) є одночасно й особа, що доручає ченцеві Ріхерові написати відомі „Чотири книги Історій“, де ми знаходимо найцінніші відомості про двох останніх французьких Каролінгів та двох перших Капетингів — Гугона I-го й Роберта I-го. Отже, і французька історіографія, до того-ж зберігши великий спільний центр — у м. Реймсі, за другої половини X в. зовсім не порожнє слово. Тільки її основний тон — переважно національний, і мені здається, що деякими сторонами, хоча-б, наприклад, обмеженим вибором матеріялу, праця Ріхерова нагадує Тітмарову маніру писання в його перших 4-х книгах „Хроніки“ — спинятися головне на описанні тих подій, котрі безпосередньо стосуються до долі рідної країни. А хіба не можна сказати того самого про оригінальну частину великих Гільдесгаймських та Квед-

лінбурзьких анналів? Тільки італійська історіографія виявляє в X в. справді широкий розмах, що дозволяє використати її дані як для місцевої історії, так і для історії інших народів, — німців, західних франків та бургундців, еспанців, греків та україно-русів.

І ось тому ще більш вражають читача своїм вузьким і територіальним характером різні другорядні — монастирські та діоцезальні — хроніки та аннали, що на них така багата в X в. згадана вище німецька Лотарінгія. В ній-же особливо розвивається нахил та смак до біографічних записів, вага яких у загальнім розвитку середньовічної романо-германської історіографії така велика, що навіть суворі видавці „Acta Sanctorum“ скорилися потребі прийняти до сонму „святих“ багатьох осіб із тих, кому відповідний патент було видано вже X-м в. Цікаво, що самостійну частину свого оповідання Ріхер теж починає з того, що змальовує діяльність архієпископа Адальберона Реймського і тим самим ніби зарані підкреслює обмеженість своїх безпосередніх інтересів. Проте, згадуючи середньо-німецькі зразки житій святих X в., а так само суто-романські тексти такого-ж характеру, доводиться зробити висновок, що органічного звязку між агіографічними творами в різних національних групувань уже не було, і XI в. ще більш загострив цю суперечливість літературних та церковно-політичних моментів.

Нарешті, що-до стилю й мови тих історичних праць, які стосуються до того періоду, коли утворилися й сконсолідувалися національні держави на романо-германському Заході, то про це все дуже важко мати сумарне звітлення небагатьма словами — й, головне, без широких паралелів до минулого. В усякому разі, кажучи про окремих письменників-істориків, я звичайно характеризував і цей бік їхньої праці і, поробивши цілу низку спостережень, можу тут одзначити тільки те, що в IX—X й почасті X вв. рівнобіжно існують три різні напрямки. Один становить картину великого граматичного й стилістичного неуктва, як, наприклад, в італійських анналістів другої половини IX в., в Салернській хроніці X в. і навіть у Тітмара Мерзебурзького, що писав на початку XI віку. Другий — з відтінком впливу народньої німецької, італійської та французької мови — визначається дуже індивідуальними засобами викладу своїх думок, — візьмімо хоча-б Відукінда Корвейського, Ліутпранда чи Флодоарда. І третій, особливо помітний у лотарінзькій літературно-історичній школі, відзначається великим нашаруванням різних риторичних прикрас, почасті засвоєних підо впливом античної історіографії. Останній, надто цікавий факт пояснити треба зовсім не тим, що освічені люди IX — початку XI вв. не могли інакше писати й висловлюватися, а тільки тим, що автори й читачі мали за особливу принаду гарні звороти мови та пишний добір слів. Адже-ж недурно Ліутпранд пише, що, „бувши свідомий своєї некрасномовности“, він довго не зважувавсь узятися за свою велику історичну працю. Але мало того, —

навіть суворий Відукінд не від того, щоб поговорити про свою високу захисницю, принцесу Матильду, як про людину, що „с'єє дівочою красою, імператорською величчю та як-найвищою мудрістю“, та якій він підносить „всепідданче привітання в Бозі“. Черниця Росвіта — навіть що-до формальної маніри окремих авторів викладати свою думку — дуже правдиво висвітлює письменницькі прагнення тогочасної епохи, коли, порівнюючи Оттонівське відродження з класичною давниною, вкладає в уста своїх героїв знаменні слова „про вбогу краплину, що випадково впала з шкаралущі вчености й по дорозі зволожила їй губи“...

Я гадаю, що прихильний читач, цілком слушно цікавлячись загальними висновками з авторових дослідів, не вимагатиме тут будь-яких інших додатків, що не впливають з конкретного огляду джерел. Є бо ще одне складне питання, що я був відзначив його в передмові й зокрема торкався його в самім тексті. Воно стосується до мало розробленої дільниці методологічної техніки й теоретичної методології найбільших принаймні письменників як досліджуваної вище епохи, так і всіх попередніх та наступних сторіч, себ-то по суті всієї романо-германської історіографії VI—XIII вв. Але це завдання суцільного вивчення однієї з найважчих для історика проблем, до того-ж дуже близько зв'язане з основним засновником, а саме, що тільки на кінці XI в. вперше стали вироблюватися в західній історіографії загальні елементи вчення про історичну критику — воно може бути розв'язано тільки по пильнім перегляді й підборі всього матеріялу, наміченого до обробки в розпочатих „Нарисах з історії розвитку середньовічної історіографії“. Тоді не буде силуваних повторень*) і кожна подробиця знайде собі органічне місце в оповіданні...

---

*) З М І С Т

2 частини 2-го тому „Нарисів з історії розвитку середньовічної історіографії“.

I. Німецька історіографія часів Саліїв: а) від Конрада II-го до Генріха IV—1070 р. б) від Генріха IV й до кінця Франконської династії р. 1125. Борьба за інвеституру, як проблема й факт. Роля й значіння публіцистичної літератури за одзначеної тільки-но доби, коли сталася сутичка двох влад.

II. Німецька історіографія часів Гогенштауфенів. Перші спроби історичних хронік рідною мовою. Ставлення до поточних питань міжнародної політики.

III. Італійська історіографія XI—XIII вв. Участь в історичній роботі ломбардської буржуазії, що зростає. Причини й наслідки цього явища.

IV. Французька історіографія часів прямих Капетингів.

Прикінцеве дослідження:

Середньовічна історіографія та вчення про історичну методу в письменників VI—XIII вв.: а) техніка збирання матеріялу та розподіл його на окремі категорії, за ступенем певности; б) характер використання в авторів добутих матеріялів та методи їхньої оцінки; в) характер внутрішнього трактування й зовнішня форма середньовічних історичних праць. Питання про авторську термінологію. Вплив літературних зразків, надто-ж античної риторики, на конструкцію історичних творів VI—XIII вв.

Digitized by Google

mus" — заявляє якось він сам⁸⁴. А втім досліди Фр. Келера⁸⁵ над рукописами „Відплати“ дуже правдоподібно показали, що в одному з них із класи А, котрий стосується до останньої чверти X в. — але не пізніш од 984 р. — й ніби-то став за базу до всіх пізніших копій мюнхено-фрайзінгенського типу (? див. стор. 128), окремі грецькі слова було вставлено в основний текст тільки згодом. От і проблема, яку до дрібниць повинно було-б розв'язати — і, на жаль, не розв'язує — нове критичне видання Антаподозиса! Далі, в Ліутпранда трапляється чимало цитат з римських прозаїків і поетів. Здебільша він наводить їх, очевидячки, напам'ять, бо цитати аж надто не точні: такі, наприклад, доволі часті покликання на Вергілія, Персія, Ювенала й Горация в перших трьох книгах „Відплати“. Потім, за прикладом античної історіографії, автор часто робить своє оповідання жвавішим, вставляючи довгі й короткі промови, ще й діалоги: розуміється, таким розділам не можна надавати великої ваги. Нарешті, і в самім викладі подій у нашого автора якось бракує системи й ладу, що чималою мірою залежить од одного: в автора сливе не було під руками писаних джерел⁸⁶, а тільки особисті спостереження та оповідання „певних людей, що були самовидцями деяких подій“. Тут-же саме лежить причина того, що про події кінця IX в. він говорить часто неповно й неточно: очевидячки, не був він обізнаний навіть з матеріалом грамот! Та що ближчі описувані події до часів самого Ліутпранда, то глибше й значніше робиться його оповідання: „дані за цим я розповім, як людина, що сама була за свідка тому, що сталося“ — каже сам про себе автор⁸⁷, закінчивши третю книгу „Відплати“.

Инакшим характером відзначається другий твір Ліутпрандів: „Про Діяння Оттона Великого“, написаний наприкінці р. 964 або на припочатку 965 р. Він починається з того, як папа Іван XII та різні італійські князі, невдоволені Беренгарієм Іврейським, покликали Оттона I в Італію. Саму боротьбу Оттона Великого з Беренгарієм й пізніше коронування німецького короля на імператора автор ледві відзначає⁸⁸; але натомість Ліутпранд докладно описує причини й розвиток упертого ворогування між папою й імператором, що призвело до скинення першого. І це зрозуміло: сам Ліутпранд був головним зняряддям Оттона I в його римській політиці р. 963 і навіть виголошував за нього промову на першому засіданні синоду⁸⁹, що скинув папу:... „імператор, через те, що римляни не могли зрозуміти його рідної мови, себ-то саксонської, доручив Ліутпрандові, єпископові Кремонському, висловити латинською мовою ось що“... В „Діяннях“ Ліутпранд скрізь каже про себе в третій особі, — єдиний вийняток „audivimus“ міститься в 20-му розділі, — і нема в нього тут тієї запальності й нестримності в висловах, які спостерегаємо в Antapodosis'i. Оповідання йде спокійно, й у його текст уставляються офіційні документи,

наприклад: виклична грамота синоду на ім'я папи з пропозицією „прибути до Риму й виправдати себе від усіх кинutih обвинувачень“, а також коротке звітлення Івана XII⁹⁰. Далі докладно перелічується тих осіб, що засідали в синоді⁹¹ й, зокрема, тих, що виступали, як свідки, обвинувачуючи папу в розпутстві, симонії, жорстокості, то-що⁹². Проте, за всім ніби об'єктивним оповіданням, не можна не вбачати в ньому великого хисту—показати справу папи в як-най-невигіднішій світлі, а вчинки Оттонові—як продумані й бездоганні: „Папа ще хлопчик; приклад добрих людей може легко його виправити. Я сподіваюся, що добромисні докори та щире вмовляння легко витягнуть його з колишніх помилок“—ніби сказав імператор, довідавшись, чом ненавидить його Іван XII... А, з другого боку, заколот, що повстав у Римі на користь скиненого Івана XII, Ліутпранд показує, як справу вельможних коханок папи: „Жінки, з якими Іван, іменованний папою, провадив ганебне життя, будши вельможного роду й зібравши чимало прихильників, підбурили римлян, щоб запогубити найвищого володаря й вселенського папу Лева... і впустити до міста Івана. Коли це сталося, високошановний папа Лев, з ласки Божої, вратувавсь од їхніх рук і в супроводі небагатьох шукав допомоги в найпобожнішого Оттона“. Проте цікаво, що про синод, якого скликав Іван XII, повернувшись до Риму 26 лютого р. 964, Ліутпранд не каже й слова. А на цій синоді, що вперше поставив гостру суперечку про стосунки світської й духовної влади, як широку міжнародню проблему, було навіть декілька римських священників, які попередю належали до тих, що засудили папу! Щоб удруге вигнати його з Риму, Оттон збільшив своє військо й наміривсь знову підійти до Вічного Міста—і наш автор продовжує тут⁹³ так: „Але раніш, ніж зібралося військо, Господь побажав показати, як справедливо скинули єпископи й увесь народ папу Івана і як несправедливо його прийнято знову. Однієї ночі, коли папа був по-за містом у домі однієї заміжньої жінки, диявіл вразив його в виски так сильно, що він і помер з рани, за вісім днів по цій події (14 травня 964 р.). Але, як і вмовляв той, хто його забив, він не виправивсь і не покаявсь; в справедливості цього мене часто запевняли його родичі й друзі“. Свою працю „Про Діяння Оттона Великого“ Ліутпранд закінчує повідомленням про те, як Бенедикт V самохіть одмовивсь бути папою й його було вислано з Риму, після чого остаточно засів на папському престолі Лев VIII. А втім, останнє слово рукопису уривається на середині... *in exilium, ad quod destina...* і саме не тому, що манускрипт зіпсувався од часу: автора, очевидячки, було одірвано чимось стороннім, і він не мав більше нагоди повернутися до своєї праці...

Нарешті, останній твір Ліутпрандів, що теж не дійшов до нас цілком⁹⁴—Звітлення про посольство до Візантії р. 968—своїм характером нагадує Антаподосис. Ліутпранд пише його, як

великий нарис про свою подорож. По вступнім привітанні Оттонові й Адельгайді, він починає своє оповідання, описуючи, як прийнято було його в Царгороді: він скаржиться, що послам давали погане вино й годували несвіжою стравою; за обідом садовили нижче од болгарських послів; їм довелося вислуховувати глузування з могутности Оттона, яку підносив високо Ліутпранд. Пропозицію про шлюб принцеси Ганни з Оттоном II, Ничипір кваліфікував, як нечувану справу, й обвинувачував Оттона, якого взивав „гех“, а не „imperator“, у тім, що він переманив на свій бік герцога Беневентського та графа Капуанського. Підчас походу базилевса в Сирію, що стався незабаром, Ліутпранда тримали в суворім ув'язненні і навіть перестали посилати його поштові харчі. Їх доводилося купувати своїм коштом, але й тут дозволяли виходити по покупки тільки тим, хто не знав по-грецьки, а тому харчі коштували учетверо дорожче. Коли повернувся Ничипір з Сирії, Ліутпранда знову стали закликати до участі в двірських святах, але-ж високі сфери не перестають глузувати з нього. Проте Ліутпранд трохи чи не запевнює⁹⁵, що Ничипір хотів його підлатити, щоб він провадив пересправи на користь греків, а так само натякав на потребу спілки з Оттоном проти сарацинів, покликуючись на якесь віщування, неначе-б сарацини загинуть від з'єднаних сил греків і німців. Ліутпранд тлумачить це пророкування по-своєму й додає в ньому вказівку на загибель Ничипора від Оттонової руки⁹⁶. Він змальовує греків, як людей зарозумілих і гоноровитих⁹⁷, хижих та блудних⁹⁸, — до того-ж, як кволих боягузів, що перемогти їх неначе-б дуже легко⁹⁹. Взагалі розглядуване „Звідомлення про посольство до Візантії“ написано так, щоб, з одного боку, викликати обурення в Оттона I за тяжку кривду, завдану йому в особі його посла, а з другого — щоб наочною карикатурою на візантійського базилевса й побічним уявлінням про легкість перемоги над греками — прискорити й удовольнити помсту за свої особисті образи: „Man würde unrecht tun“ — дуже різко каже славнозвісний Л. Ранке¹⁰⁰ — „die Schilderungen als historisch anzuerkennen; sie tragen überall (sic? Л. Б.) das Gepräge von Mitteilungen eines beleidigten Diplomaten, der zugleich den Misserfolg seiner Unterhandlungen rechtfertigen will“. Але, хоч який суб'єктивний автор „Relatio de legatione Constantinopolitana“, твір його дуже важливий тим, що в нім описано східньо-імперську столицю й візантійські звичаї, ба навіть декотрі моменти з економічного життя країни¹⁰¹. В ньому між иншим згадується про два руські та про два гальські кораблі, що входили до складу військової грецької флоти, якою досить рішуче погрожував німецьким інтересам в Італії візантійський базилевс.

Вже давно К. Дендлікер і Йоган Мюллер¹⁰² висловили думку, що Ліутпранд хотів в одній великій історичній праці об'єднати і розглянений вище „Антаподосис“ і „Діяння Оттона I“ — і допіру

згадане в мене спеціальне „Звідомлення про посольство до Візантії“ 968/969 рр. Обидва німецькі вчені запевняють, неначе-б — дарма що характер усіх трьох творів нашого автора різний — між ними є щільний внутрішній зв'язок... *sieht man näher zu, so stehen sie im innersten Connex*¹⁰³, і неначе-б самий намір Ліутпрандів зв'язати з основним текстом „Відплати“ двоє інших дуже цінних своїх етюдів — аж ніяк не можна вважати за порожню фантазію: *Man darf vielmehr annehmen, dass wenn Liudprand.. die „Antapodosis“ weiter geführt hätte, von ihm die „Legatio“ wie die „Historia“ als die wertvollsten Darstellungen von Zeitgeschichte dem Werke einverleibt worden wären und so zusammen eine geschlossene Zeitgeschichte mit längerer Einleitung gebildet hätten...*¹⁰⁴ Сучасний дослідник, що працює над історіографічними проблемами, повинен рішуче повстати проти такої вільної маніри орудувати джерелами: адже-ж додержуватися того, що переказують сами автори, це єсть непорушний закон для кожного об'єктивного вченого¹⁰⁵. Справді, і „Gesta Ottonis“ і „Legatio“ це праці випадкового характеру — що-до фактів, які їх викликали; дали-ж, у своїй теперішній формі, вибраній, так-би мовити, для широкої публіки, їх написано, очевидячки, з відому або навіть під впливом владущих сфер¹⁰⁶; нарешті й зокрема, „Gesta Ottonis“, як я вже попереду був одзначав, це тонко обміркований і на прочуд обережний твір, що суттю своєю має на оці виправдати перед громадською думкою Європи італійську політику Оттона I. Леопольд Ранке¹⁰⁷ здогадується навіть, що в основі „Діянь“ лежить незбережена до нас офіційна реляція про події 963—964 рр. і що цю реляцію Ліутпранд згодом зредагував для свого дипломатичного опуса; та ще цікавіш поставив питання відомий австрійський учений Е. фон Отенталь¹⁰⁸, що робить широку спробу знайти спільне джерело і для Ліутпрандових „Gesta Ottonis“, і для продовжувача Регінової хроніки (з ним, себ-то з продовжувачем хроніки, у Ліутпранда справді є спільні мотиви!), і для хроніки ченця Бенедикта з монастиря св. Андрія в Соракте, і так само для відповідних заміток в офіційному папському літопису. Як гадає Е. ф. Отенталь, за це втрачене перводжерело була або а) розповідна частина цілого синодального листу про події 963—964 рр., заадресованого до заальпійського єпископату, або б) відповідна промова Оттона Великого на останньому засіданні Римського синоду — промова, виголошена (нехай через товмача) безперечно на захист імператорової політики в Італії й призначена для певної мети незалежно од оголошених синодальних постанов. Один із наступних німецьких учених — такий собі Й. Кортюм — у спеціальній своїй праці: „Про обопільні стосунки між чотирма найголовнішими джерелами для Римського Походу Оттона I-го 961—964 рр.“¹⁰⁹, уважає зазначену гіпотезу Е. фон-Отенталю за безперечний неначе-б факт, хоча й сторонній читач виразнісінько бачить, що навіть за всіх можливих модифікацій гіпотеза ця

грунтується на доводах довірливих і досить-таки хистких. Тільки Ернст Закур¹¹⁰, як мені здається, правильно підійшов до цієї цікавої теми про перводжерело Ліутпрандових „Gesta Ottonis“. Дуже правдоподібно заслужений дослідник одзначає, що Ліутпранд у 965 р. — вкупі з архієпископом Адальбертом, у цьому разі як од усіх визнаним продовжувачем Регінонової хроніки — був у Магдебурзі, при дворі Оттона I — і це збігається саме з тим часом, коли обидва вони писали свої історичні праці; а ще раніш перед оцим 965 р. кремонський єпископ міг легко побачитися в Римі з невідомим ближче упорядником офіційного папського запису про події 963—964 рр. Отож цими особистими стосунками та спільними літературними інтересами трьох авторів і можна цілком добре, як слушно гадає Е. Закур, пояснити сконстатовані в них паралелі; до всього-ж можна ще припускати, що опріч синодальних протоколів у Ліутпранда, коли він писав свої „Gesta Ottonis“, не було під рукою жадних інших писаних документів, бо його видатне становище в тодішніх подіях дозволяло йому, коли-вгодно, роздобути з власної пам'яті потрібні для праці додатки. Не без підстав можна гадати, що й та, яку ми маємо, редакція Ліутпрандової „Legatio“ теж дещо черпала з цього чималого, дарма що й неписаного, архіву.

Наприкінці цього нарису про історичну літературу в Італії X в. ми мусимо ще згадати про дві італійські хроніки з кінця X в. Я розумію тут: а) так звану „Салернську Хроніку“, що продовжує „Історію Лангобардів“ Павла Диякона, і яку довів її автор, якийсь невідомий чернець, до р. 974¹¹¹ і б) належну венецькому диякону Іванові місцеву-ж „Венецьку хроніку“, що її за нашого сливе часу дуже гарно видав Дж. Монтіколо в *Fonti per la storia d'Italia* № 9. *Cronache Venez antichiss.* 1, 59—172. Roma 1890. Що-до першої праці, себ-то Салернської хроніки, то її відомості з історії південної Італії X в. є часто єдині. На жаль, авторові її не можна багато в чім вірити: його оповідання, безсистемні й позбавлені критики, дуже нагадують своїм характером пізніші новелі і не раз-у-раз до того-ж відзначаються поправною латинською мовою¹¹². Натомість незрівняно краща, навіть з цього останнього погляду, Венецька хроніка, написана близько р. 1010-го, що починає своє оповідання роком 568-м. Не кажучи вже за сумарне багатство змісту, надто в другій половині тексту, що в цілому доходить до р. 1008-го, вона дає цінні відомості для історії Німеччини наприкінці X-го й наприпочатку XI вв., бо автор її не раз виконував дипломатичні місії венецьких дожів до Оттона III-го й Генріха II-го й писав, так-би мовити, сумлінно й на підставі особистого спостереження.

Отже, основне завдання висвітлити початкову долю національних історіографій, що з'явилися в Західній Європі з середини IX в.: німецької, французької, а так само італійської — в головних рисах про-

ведено в попередніх трьох розділах. З початку XI в. відкривається вже новий період розвитку романо-германської історичної літератури; вона розвивається відтепер в рамцях не тільки змінених господарчих стосунків, що все більш і більш висували ролю обміну та міських торговельних центрів, але рівно-ж обумовлюється кардинальними подіями широкого політичного життя, себ-то ствердженням Капетінзького дому в Франції та тим, що до влади в Німеччині, а посередньо і в Італії, стали Салійська (чи Франконська) й Швабська династії. Виходячи з загальної концепції „Нарисів“, я намагавсь дати картину рівнобіжних студій над окремими історичними літературами IX — початку XI вв. не в самій їхній абстрактно-філологічній формі, але так само — що найголовніш — і в їхньому змісті. Окрім того, бажаючи показати, чим властиво була романо-германська історіографія за перших часів розвитку національних держав на Заході, я не полінувавсь зібрати чималий привхожий матеріал, щоб схарактеризувати тодішнє громадянство та його провідні групи. Далі, вважаючи за корисне точніш обізнати себе й інших з манірою викладати факти й думки в письменників виучуваної доби, я не раз робив характерні витяги з самих джерел. Нарешті, я не забув у потрібній мірі критично поставитися до деяких досліджуваних спеціальних питаннів, що близько стосуються до внутрішньої аналізи тих чи інших текстів. А втім мені не хтілося-б закінчувати ці рядки, не відсвіживши в пам'яті двох-трьох важливих моментів, органічно зачеплених або встановлених ходом самого дослідження, що вимагають тепер більшого звязку й послідовного формулування. Повинен-бо я, як не є, признатися, що, вибираючи з величезного історичного матеріалу, який обіймає більш ніж 2 сторіччя раннього середньовіччя (починаючи ще з часів Людовика Побожного), я навмисне проминав різні загальні спостереження. Це тому почасти, щоб не повторюватися далі, а ще більш тому, що я хтів — перефразовую тут шановного Відукінда — „подати читачеві оповідання конкретне й зрозуміле, але зовсім не втомливе й не надто перісте розглядуваними темами“.

Нам уже відомо, що відмінний характер, якого набрала наукова література й, зокрема, історіографія за так званої доби Каролінзького Ренесанса чималою мірою зберігсь і за наступних сторіччів: письменники — й не тільки сами історики, а в великій мірі навіть поети й богослови йдуть уторованою стежкою й, за невеликими винятками, вважають за краще дотримуватися тих форм і напрямків, що їх було вже вироблено за часів Карла Великого та Людовика Побожного. Але, з другого боку, цілком слушно доводиться констатувати, що в останній чверті IX віку, себ-то тоді, як припинилася пряма лінія Каролінзької династії в особі Карла III-го Гладкого й імперія остаточно розпалася на частки, спостерегаємо де-не-де цікавий, дарма що й не-свідомий, поворот до давніших і недоскональних зразків VIII в. Це особливо впадає в-вічі тому, хто вивчає італійську освіченість, що

швидко зів'яла за останніх Каролінгів. З деякою аналогією можна було-б навіть сказати, що великі культурні надбання епохи, котрі завдячують свій поступ невтомній діяльності першого західнього імператора франкської крові, взагалі й скрізь підпадали тепер певній небезпеці жорстокого забуття. Останні роки IX в. та перші два чи три десятиріччя X віку — то найсумніші часи в розвиткові романо-германської освічености на південнім заході Європи: розклад і колотнеча, непевність та безладдя панують по всіх місцях з усіх сторін! Я, звичайно, не хочу цим сказати, що позитивний процес утворення нових елементів у державному житті теж припинився і спинивсь; та наслідки його не могли ще виступати більш-менш наочно й у всякім разі були звязані з такою силою-силенною культурних утрат, що наука й знання, мистецтво та література не могли більше процвітати чи навіть — кажучи скромніш — не могли закріпитися на колишній відносній височині, хоча-б такий, як от за 40—70-х років IX в. Як ми знаємо, вже Регіон з великим жалем підкреслював, що частину свого матеріялу — саме до 814 року — він „знайшов в одній книжці, написаній простою й грубою мовою“, яку йому й довелося почасти виправити. І далі, що-до часів Людовика Побожного, то автор зазначеної вище Лотарінзької хроніки, що працював на самім припочатку X в., вже „ні в книгах нічого не знайшов, ні від давніх нічого не чув, вартото пам'яті“. Звідси-ж ясно, що й та галузь історіографії, яка нас спеціально цікавить, рівно-ж не могла привабити нових і свіжих робітників. Вона чималою мірою зробилася квола, тим-то й сучасний дослідник з таким величезним зусиллям знаходить инколи звязок окремих подій за одзначений час. Тепер-бо вже зовсім не було тих сприятливих умов, за яких, — і особливо як-раз у Німеччині, — могли з'явитися великі історичні праці, та й усі короткі й грубенькі аннали, що збереглися взагалі на Заході для кінця IX й початку X в., дають тільки посутні, уривчасті формою дані; що-ж до папського *Liber Pontificalis*, то він спиняється на середині біографії Стефана V († 891 р.) і далі цілком зникає мало не на цілих два сторіччя. Але я вже одзначав у попереднім тексті на прикладах Регіона й Флодоарда, що звязку з минулим не було все-таки остаточно розірвано, і тільки на ранніх зразках німецької історичної літератури X в. можна помітити, що автори їх цілком та до краю захоплюються змальовуванням сучасних подій; тільки-ж і тут, себ-то в Німеччині раннього періоду Саксонських королів, доводиться просто вказати на живучість звязку, що я його був відзначив, між сталим державним порядком та розвитком освічености, й, зокрема, історіографії. Допіру перші представники Саксонської династії вступили на трон німецьких королів і, забезпечивши внутрішній мир та спокій, взяли за справу зовнішньої охорони країни й, кінець-кінцем, втягли в орбіту своєї політики просторі країни Італії, одне слово — допіру вони відновили або, правдивіш сказати,

мало не наново відбудували міць державного організму, як знову ожили в Німеччині — й раніш за все в родовому герцогстві Саксонських володарів — і знання, й література, й мистецтво. Рівнобіжно з цим знову ожила національна німецька історіографія, що тут, не як по інших частинах зруйнованої Каролінзької імперії, здобула найдужчу підтримку од цілої династії. Вона звернула увагу на найрізноманітніші теми, починаючи од Відукіндового оповідання „про походження й звичаї того народу, в якого за першого короля був всемогутній державець Генріх“, і закінчуючи Лютпрандовим описанням „Діянй імператорів та королів усієї Європи“.

Та поруч із цим я мушу зробити ще й інше завваження. Як можна бачити з початкових сторінок другого розділу, вже в середині IX в. Німеччина всіма сторонами, а втім і політично, одопричилася не тільки від західньо-франкської держави та приренської Лотарінгії, а й від північної Італії. Проте до сумних подій кінця 80-х рр., коли на Трібурському соймі було скинено Карла III-го, що незадовго перед тим з'єднав у своїх руках — і в-останнє! — мало не всі частини колишньої Каролінзької держави, стосунки й звязки німців, французів, італійців та лотарінгців були такі тісні й різноманітні, що инколи просто неможливо вивчати історію будь-якого з цих угруповань по-за спільною залежністю їхньої долі від єдиної в минулім Каролінзької спадщини. Те-ж саме доводиться сказати, з'ясовуючи загальний характер літературно-історичних праць другої половини IX в. Хіба Фульдські чи Сан-Бертинські аннали обмежують своє оповідання територією самої Німеччини або Франції? Хіба лотарінзькі історики не порушують питаннів, що безпосередньо стосуються до долі їх східних і західних сусід і навіть Італії? І хіба не з особистого доручення од Карла III-го й не для всіх західних країн світу написав р. 884-го Сан-Галенський чернець свій твір „Про Діяння Карла Великого“, в особі якого він убачає чудесну постать з золотою головою, що символізує відновлення західньо-римської імперії, яке здійснив єдиновладний франкський король? Тільки на припочатку наступного сторіччя традиційну єдність окремих частин цієї величезної колись імперії було зруйновано навіть і в царині літературно-історичних завдань, і хоч у Німеччині, Італії та Франції X-го віку однаково вживається латинська мова й однаково живуть деякі спільні погляди — скажімо, в галузі релігійно-громадських та церковних стосунків — усе-ж ніхто не стане обстоювати того, що історіографію кожної з зазначених національних одиниць треба вивчати неодмінно в нерозривнім звязку одної з одною. Звичайно, ми не повинні забувати, що в середині X в. німецька Лотарінгія на який час стає центром вчених і, зокрема, літературно-історичних праць на всім Заході — своєрідною міжнародньою Академією, куди намагалися дістатися свої й чужі спеціалісти; одночасно-ж вона утворює безпосередній плацдарм, що звязує інтереси

трьох національних, що розвиваються, культур: німецької, французької та давнішої італійської. Та слухна річ і те, що в Кельні та в іншій Лотарінгії переважає не французький і не італійський, а передусім німецький елемент. І чи не цим саме випадає пояснити, що деякі французькі історики першої половини XIX в. загалом визнавали десяте сторіччя за один з найтемніших періодів усєї середньовічної історії, — за період, коли мало не завмерло всеньке культурне життя, і коли не було вже ніяких помітних заходів у царині наук, літератури та мистецтва. Проте з тих фактів, що я навів, виразно виходить, що такий висновок, не кажучи навіть про Італію, найбільше можна застосувати до самої Франції X в., коли країна потрапила в справжній вир унутрішніх і зовнішніх лихих подій. Але в Німеччині справа склалася зовсім инакше: там друга половина X в. належить до блискучих епох національної німецької історії і теж дає вже порівнюючи високі зразки історичного оповідання. За друзів та оборонців відживленої німецької історіографії відтепер стають провідні верхи громадянства; а про те, яку вагу в цім піднесенні відіграв чужоземний та свій жіночий елемент, я вже говорив у відповіднім місці. Правда, Оттонівська епоха не може похвалитися концентрацією своєї історіографічної праці в однім пункті — при королівському дворі. Як видно з мого оповідання, письменницькі інтереси тодішніх німецьких істориків виявляються по всій території держави, і це є, як дальший наслідок сумного подріблення давньої каролінзької освічености поміж окремих новоутворень 40-х років IX в. А в такому ставленні питання стає зрозуміло, що в процесі культурного відновлення романо-германського Заходу мала вагу не тільки німецька Лотарінгія X в. Не забудьмо, що й славна Реймська школа теж не обмежувалася рамцями церковного діоцезу чи навіть усєї тодішньої північної Франції, а далеко поширила свій вплив на суто-німецькі, а далі й ломбардські провінції. Її найголовніший представник, великий учений Герберт із Орільяка, що був за навчителя двох німецьких імператорів й високим достойником французької, а згодом італійської церкви (за равенського архієпископа, з квітня 998 р.) є одночасно й особа, що доручає ченцеві Ріхерові написати відомі „Чотири книги Історій“, де ми знаходимо найцінніші відомості про двох останніх французьких Каролінгів та двох перших Капетингів — Гугона I-го й Роберта I-го. Отже, і французька історіографія, до того-ж зберігши великий спільний центр — у м. Реймсі, за другої половини X в. зовсім не порожнє слово. Тільки її основний тон — переважно національний, і мені здається, що деякими сторонами, хоча-б, наприклад, обмеженим вибором матеріалу, праця Ріхерова нагадує Тітмарову маніру писання в його перших 4-х книгах „Хроніки“ — спинятися головне на описанні тих подій, котрі безпосередньо стосуються до долі рідної країни. А хіба не можна сказати того самого про оригінальну частину великих Гільдесгаймських та Квед-

лінбурзьких анналів? Тільки італійська історіографія виявляє в X в. справді широкий розмах, що дозволяє використати її дані як для місцевої історії, так і для історії інших народів, — німців, західних франків та бургундців, еспанців, греків та україно-русів.

І ось тому ще більш вражають читача своїм вузьким і територіальним характером різні другорядні — монастирські та діоцезальні — хроніки та аннали, що на них така багата в X в. згадана вище німецька Лотарингія. В ній-же особливо розвивається нахил та смак до біографічних записів, вага яких у загальнім розвитку середньовічної романо-германської історіографії така велика, що навіть суворі видавці „Acta Sanctorum“ скорилися потребі прийняти до сонму „святих“ багатьох осіб із тих, кому відповідний патент було видано вже X-м в. Цікаво, що самостійну частину свого оповідання Ріхер теж починає з того, що змальовує діяльність архієпископа Адальберона Реймського і тим самим ніби зарані підкреслює обмеженість своїх безпосередніх інтересів. Проте, згадуючи середньо-німецькі зразки житій святих X в., а так само суто-романські тексти такого-ж характеру, доводиться зробити висновок, що органічного зв'язку між агіографічними творами в різних національних групувань уже не було, і XI в. ще більш загострив цю суперечливість літературних та церковно-політичних моментів.

Нарешті, що-до стилю й мови тих історичних праць, які стосуються до того періоду, коли утворилися й сконсолідувалися національні держави на романо-германському Заході, то про це все дуже важко мати сумарне звітлення небагатьма словами — й, головне, без широких паралелів до минулого. В усякому разі, кажучи про окремих письменників-істориків, я звичайно характеризував і цей бік їхньої праці і, поробивши цілу низку спостережень, можу тут одзначити тільки те, що в IX—X й почасті X вв. рівнобіжно існують три різні напрямки. Один становить картину великого граматичного й стилістичного неуктва, як, наприклад, в італійських анналістів другої половини IX в., в Салернській хроніці X в. і навіть у Тітмара Мерзебурзького, що писав на початку XI віку. Другий — з відтінком впливу народньої німецької, італійської та французької мови — визначається дуже індивідуальними засобами викладу своїх думок, — візьмімо хоча-б Відукінда Корвейського, Ліутпранда чи Флодоарда. І третій, особливо помітний у лотаринзькій літературно-історичній школі, відзначається великим нашаруванням різних риторичних прикрас, почасті засвоєних під впливом античної історіографії. Останній, надто цікавий факт пояснити треба зовсім не тим, що освічені люди IX — початку XI вв. не могли инакше писати й висловлюватися, а тільки тим, що автори й читачі мали за особливу принаду гарні звороти мови та пишний добір слів. Адже-ж недурно Ліутпранд пише, що, „бувши свідомий своєї некрасномовности“, він довго не зважувавсь узятися за свою велику історичну працю. Але мало того, —

навіть суворий Відукінд не від того, щоб поговорити про свою високу захисницю, принцесу Матильду, як про людину, що „сяє дівочою красою, імператорською величчю та як-найвищою мудрістю“, та якій він підносить „всепідданче привітання в Бозі“. Черниця Росвіта — навіть що-до формальної маніри окремих авторів викладати свою думку — дуже правдиво висвітлює письменницькі прагнення тогочасної епохи, коли, порівнюючи Оттонівське відродження з класичною давниною, вкладає в уста своїх героїв знаменні слова „про вбогу краплину, що випадково впала з шкаралуці вчености й по дорозі зволожила їй губи“...

Я гадаю, що прихильний читач, цілком слушно цікавлячись загальними висновками з авторових дослідів, не вимагатиме тут будь-яких інших додатків, що не впливають з конкретного огляду джерел. Є бо ще одне складне питання, що я був відзначив його в передмові й зокрема торкався його в самім тексті. Воно стосується до мало розробленої дільниці методологічної техніки й теоретичної методології найбільших принаймні письменників як досліджуваної вище епохи, так і всіх попередніх та наступних сторіч, себ-то по суті всієї романо-германської історіографії VI—XIII вв. Але це завдання суцільного вивчення однієї з найважчих для історика проблем, до того-ж дуже близько зв'язане з основним засновником, а саме, що тільки на кінці XI в. вперше стали вироблюватися в західній історіографії загальні елементи вчення про історичну критику — воно може бути розв'язано тільки по пильнім перегляді й підборі всього матеріялу, наміченого до обробки в розпочатих „Нарисах з історії розвитку середньовічної історіографії“. Тоді не буде силуваних повторень*) і кожна подробиця знайде собі органічне місце в оповіданні...

*) З М І С Т

2 частини 2-го тому „Нарисів з історії розвитку середньовічної історіографії“.

I. Німецька історіографія часів Саліїв: а) від Конрада II-го до Генріха IV—1070 р. б) від Генріха IV й до кінця Франконської династії р. 1125. Боротьба за інвеституру, як проблема й факт. Роль й значіння публіцистичної літератури за одзначеної тільки-но доби, коли сталася сутичка двох влад.

II. Німецька історіографія часів Гогенштауфенів. Перші спроби історичних хронік рідною мовою. Ставлення до поточних питань міжнародної політики.

III. Італійська історіографія XI—XIII вв. Участь в історичній роботі ломбардської буржуазії, що зростає. Причини й наслідки цього явища.

IV. Французька історіографія часів прямих Капетингів.

Прикінцеве дослідження:

Середньовічна історіографія та вчення про історичну методу в письменників VI—XIII вв.: а) техніка збирання матеріялу та розподіл його на окремі категорії, за ступенем певности; б) характер використання в авторів добутих матеріялів та методи їхньої оцінки; в) характер внутрішнього трактування й зовнішня форма середньовічних історичних праць. Питання про авторську термінологію. Вплив літературних зразків, надто-ж античної риторики, на конструкцію історичних творів VI—XIII вв.

Примітки до IV-го розділу.

- ¹⁾ Flodoardi canonici opera omnia — Migne, Patrologiae latinae t. CXXXV, 23—886. Flodoardi Annales: SS. III, 368—408; M. Bouquet, Recueil VII, 212—214. VIII, 176—215. Велику вагіть має останнє французьке видання: Ph. Lauer, Les Annales de Flodoard. Paris 1905. Пор. Histoire litteraire de la France VI, 313 sq.; A. Ebert, Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande III, 409—414; W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I², 373—380. II, 456—460; H. Vildhaut, Handbuch der Quellenkunde²... S. 169—170. 196—197. M. Jansen—L. Schmitz-Kallenberg, Historiographie²... S. 43.
- ²⁾ Poemata — Migne, Patrologiae latinae t. CXXXV, 491 sq. Пор. A. Ebert, l. c., III, 354—357.
- ³⁾ Автор закінчує своє оповідання понтифікатом Лева VIII: 936—939 pp.
- ⁴⁾ Ph. Lauer, l. c., p. XI.
- ⁵⁾ Flodoardi Historia Remensis ecclesiae — Migne, Patrologiae latinae t. CXXXV, 27—330 з додатком до смерті архієп. Адальберона † 988 р., ibid. p. 413—418; SS. XIII, 409—599 без показаного вище фрагмента. — M. Bouquet, Recueil V, 361—362. VI, 213—216. VII, 212—214. VIII, 154—175.
- ⁶⁾ Пор. Ph. Lauer, l. c., p. XIII—XIV.
- ⁷⁾ Flodoardi Annales a. 962 (в кінці) — SS. III, 406; M. Bouquet VIII, 213; Ph. Lauer, l. c., 153—154.
- ⁸⁾ див. прим. 1. Окрім того, слід ще вказати видання Г. Вайтца з цінним вступом та, доданими матеріалами.
- ⁹⁾ Ph. Lauer, Melanges de l'école de Rome XVIII, 491—523; пор. його-ж-таки Les Annales de Flodoard p. LXI—LXII.
- ¹⁰⁾ В деяких випадках — пор., наприклад, середину оповідання під р. 937—він робиться просто легковажний...
- ¹¹⁾ Пор. Aug. Molinier, Les sources de l'histoire de France I, 282—283 № 940.
- ¹²⁾ Chronicon VI, 61.
- ¹³⁾ Пор. Préface відомого історика Жюльєна Аве до його видання листів Герберта—Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire. Fasc. 6. Paris 1889. — Н. Бубновъ, Сборникъ писемъ Герберта, какъ историческій источникъ. Ч. I—II. С.-Петербургъ 1888—1890.
- ¹⁴⁾ Листів збереглося більш, як 220 №№.
- ¹⁵⁾ Acta concilii Remensis ad s. Basolum — SS. III, 658—686. Вже чернець Ріхер з величною похвалою говорив про цей збірник, що його написав особисто Герберт р. 996: *liber... qui mira eloquentiae suavitate Tulliano eloquio comparatur... Qui non solum synodaliibus causis, sed status rethoricae cognoscentibus utilis habetur...* Richeri Historiarum I. IV, c. 73. SS. III, 648.
- ¹⁶⁾ З цього погляду повчально порівняти датування Оллеріса (1867 р.) та датування Жюля Аве й Н. Бубнова.
- ¹⁷⁾ Richeri Historiarum I. IV c. 50: Автобіографія ченця Ріхера. Окрім того, важливі й інші місця з „Історій“. — Пор. A. Ebert, Allgemeine Geschichte der Lit des Mittelalters III, 434—436; H. Vildhaut, Handbuch der Quellenkunde²... S. 154—156.
- ¹⁸⁾ Prologus: *imperii tui, pater sanctissime Gerberte, auctoritas seminarium dedit.*
- ¹⁹⁾ Див. Вступ Г. Пертца до його видання „Історій“: SS. III, 565—566.
- ²⁰⁾ Пор. Aug. Molinier, Les sources de l'histoire de France I, 284 № 947.
- ²¹⁾ c. 3. *usque ad Carolum. a quo historiae sumemus initium.*
- ²²⁾ див. с. 5.
- ²³⁾ SS. III, 576—586.
- ²⁴⁾ SS. III, 613 sq.
- ²⁵⁾ Richeri Historiarum I. III, c. 103—107... Лотар страшенно розгнівався (тим, що старий Теодоріх Лотаринзький захопив Вердюн) і... пішов з десятьма тисячами вояків до Карлмана й раптово напав на ворога. Перший наскок зробили стрільці з луку... Стріли, вистріляні та лише металічне знаряддя летіли градом у повітрі... Проте ворог боронився

проти такого натиску, приладнавши над своїми головами захист (дах) з щитів та прилаштувавши його до муру так, що пушені знаряддя відскакували від нього й без ніякої шкоди падали на землю. По цім першім нападі галли розпочали правильну облогу з усіх сторін і окопали свій табір глибокими ровами, щоб, на випадок несподіваного наскоку ворогів, стати на заваді їхнім підступам. Далі вони настигали зрубаних окоренків сосон, щоб збудувати облогову башту... Коли башту було збудовано... вони вигдали дуже гарний засіб підкотити башту до мурів* і т. д. Самий опис штурму—розд. 107-й—викладено дуже жваво й докладно... SS. III, 630.

²⁶⁾ Пор. I. III, с. 109:... Король Лотар занедужав у Лаоні. Він заслаб на хворобу що її лікарі називали колькою й примусили його лягти в ліжко. З правого боку, в нижчій частині шлунку, його мучили страшні болі. Від пупа й до селезінки, а звідти до лівого боку паху він почував так само гострі болі... Нирки теж зачеплено було хворобою... Часто йому одбирало голос, і тіло врядгоди деревеніло від пропасниці. В шлунку дуже буркотіло, раз-у-раз нудило й нестерпимо тягло блювати, живіт роздимало, а в кишках пекло. По всім домі чути було його страшні зойки... Ніхто з присутніх не міг без сліз бачити ці страждання... SS. III, 630. Пор. ще опис хвороби й смерті герцога Одона Вермандуа: *ibid.*, I. IV, с. 94. SS. III, 652—653.

²⁷⁾ *Historiarum* I. I, с. 2.

²⁸⁾ *Ibid.*, I. II, с. 17; I. III, с. 108:... король припоручив полонених бельгійських князів на охорону своїм людям.

²⁹⁾ *Ibid.*, I. I, с. 46. Але до чого тут покликання на Флодоарда, як на джерело статистичних даних?

³⁰⁾ *Historiarum* I. I, с. 23. с. 35. Пор. G. Waitz, *Jahrbücher des deutschen Reichs unter König Heinrich I.* S. 73—74; S. 80—83.

³¹⁾ Пор. *Historiarum* I. IV, с. 9—11.

³²⁾ Migne, *Patrologiae Latinae* t. CXXXIX, 387—508.

³³⁾ Migne, *Patrologiae Latinae* t. CXXI, 609—758. Пор. SS. IV, 93—106. Ex libro III від 936 до 990 р.

³⁴⁾ SS. IV, р. 93.

³⁵⁾ J. M. Lappenberg, *Geschichte Englands* II, 373—374. Hamburg 1837. Пор. W. Wattenbach, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter* I², 471.

³⁶⁾ Migne, *Patrologiae Latinae* t. CXXI, 697—698.

³⁷⁾ Дочка Оттона I-го, що одружилася вдруге з королем Людовиком IV.

³⁸⁾ Пор. E. Dümmler, *Zur Kritik Dudos von St. Quentin — Forschungen zur deutschen Geschichte* Bd. VI., S. 361 ff.; F. Lot, *Les Derniers Carolingiens* p. 346 sq., p. 379.

³⁹⁾ *ibid.* E. Dümmler S. 363. Anm. 2.

⁴⁰⁾ *ibid.* E. Dümmler S. 364.

⁴¹⁾ *ibid.* E. Dümmler S. 364—365.

⁴²⁾ *ibid.* E. Dümmler S. 365.

⁴³⁾ I. IV, с. 4.

⁴⁴⁾ Див. вище, стор. 59.

⁴⁵⁾ SS. III, 695—722: *Chronicon Benedicti de s. Andrea*. Розшукав її Г. Пертц у 30-х рр. минулого століття і вперше видав, хоч і випустив початкову частину тексту.

⁴⁶⁾ З більших одзначимо: хроніку Беди, Великі Лорські аннали, Айнгардову біографію Карла Великого, життя пап і також Павла Диякона. ⁴⁷⁾ I³, 398; I², 484.

⁴⁸⁾ Всі три праці Ліутпрандові видав уперше Г. Пертц в SS. III, 273—363, і звідти передрукував їх абат Migne, *Patrologiae Latinae* t. CXXVI, 787—938. Але охайніше видання належить Ернестові Дюмлерові: *Liutprandi episcopi Cremonensis opera omnia — Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.. Hannoverae* 1877. Як і Пертц, Е. Дюмлер в основу своєї публікації поклав Мюнхенський рукопис X в., який обидва вони вважали за автограф — тимчасом, як він являє собою тільки текстуальну збірку трьох окремих переписувачів: пор. нове видання — Joseph Becker, *Die Werke Liudprands von Cremona. Hannover und Leipzig* 1915. Тут уже взято на увагу весь рукописний матеріал! Пор. A. Ebert, I. c., III, 414—427; H. Vildhaut, *Handbuch der Quellenkunde*²... S. 148—153;

W. Wattenbach, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter I^o, 391—396. I^o, 474—480; W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit I^o, 779. 781.

⁴⁹⁾ Проте можна гадати, що він народивсь близько 920 р.—пор. Antapodosis I. III, с. 22—24, де розповідається про посольство Ліутпрандового батька до імператора Романа I-го р. 927, від імени короля Гугона. „На кілька днів пізніш по тому, як повернувся з Візантії, батько мій занедужав, пішов у монастир і прийняв там схиму, в якій за 15 днів віддав Богові душу... покинявши мене дитиною“—пише Ліутпранд наприкінці згаданого вище 24 розділу... Пор. Jos. Becker, I. c., Einleitung р. VII—і також W. Gundlach, Heldenlieder der deutschen Kaiserzeit I, 46. Anm. 1: um 924...

⁵⁰⁾ Antapodosis I. IV, с. 1; „Тоді* (себ-то на припочатку 30-х рр. X в.)— пише Ліутпранд—„я досяг такого віку, коли мій приймний голос міг заслужити ласкавої уваги од короля Гугона, а він надто кохався в гарних співах...“.

⁵¹⁾ Див. Antapodosis I. IV, с. 12—13.

⁵²⁾ Antapodosis I. V, с. 14: „Імператор Роман... послав великі подарунки й прохав руки побічної дочки Гугона для свого внука. З цього приводу за посла було виряджено од короля Гугона мого вітчима, найрозумнішу та найгіднішу людину“...

⁵³⁾ Antapodosis I. VI, с. 3.

⁵⁴⁾ *ibid.*, I. VI, с. 5—10.

⁵⁵⁾ *ibid.*, I. VI, с. 1.

⁵⁶⁾ Antapodosis I. I, с. 1: Високошановному владці Рецемундові від Ліутпранда, тіщинської церкви... диякона, привітання! Ось зминуло вже два роки, як я... не міг виконати твого прохання, любий батьку...

⁵⁷⁾ Antapodosis I. III, с. 1.

⁵⁸⁾ *Ibid.*: in Frankenenvurd...

⁵⁹⁾ *Ibid.* I. III, с. 1; пор. також I. III, с. 30.

⁶⁰⁾ Antapodosis I. IV, с. 7: Того часу (себ-то наприпочатку 30 рр.) — Eerengarius iste, cuius tyrannide tota nunc luget Italia, Eporegiae civitatis marchio habebatur...

⁶¹⁾ с. 4:... domini nostri tunc regis, nunc imperatoris. А втім загальний тон першого розділу шостої книги, де автор по-філософському скаржить на своє сумне становище й усі свої надії покладає на краще майбутнє: „...sed fortunata semper expectet. Instantia enim si mutaverit, salutem quae deest adferet, infortunatum quod adest expellet. Scribat itaque...“ швидше дозволяють убачати в показаних словах тільки пізнішу вставку.

⁶²⁾ E. Dümmler, Otto der Grosse S. 327. Anm. 6. Пор. Joseph Becker I. c., р. IX: etwa Ende 961...

⁶³⁾ E. Dümmler, Kaiser Otto der Grosse S. 317/318; G. Richter und H. Kohl, Annalen... III. 1, 86.

⁶⁴⁾ Gesta Ottonis с. 9—16.

⁶⁵⁾ E. Dümmler, Kaiser Otto der Grosse S. 454—457; W. Giesebrecht, Geschichte der deutschen Kaiserzeit I^o, 523; G. Richter und H. Kohl, Annalen... III. 1, 104—105b. У жадному джерелі не згадується тут імення Теофанії — і час вже виправити давню помилку, що гаданою нареченою Оттона II-го була (що ніколи й не існувала) старша дочка Романа II-го. Справа може бути про єдину дочку імператора, Ганну—тоді зрозуміло й зав'язання Тітмара Мерзебурзького, що Теофанія не була „бажаною дівкою“. Thietmari Chronicon II, 9: non virginem desideratam, sed neptem suam... imperatori nostro trans mare mittens... SS. III, 748; пор. Reginonis Continuatio a. 967: domnus imperator nuntium suum eidem Graecorum imperatori pro coniugenda in matrimonium suo filio... provigna ipsius Nichofori, filia scilicet Romani imperatoris († 15 травня 963 р.), Constantinopolim dirigit... SS. I, 629.

⁶⁶⁾ Пор. Joseph Becker I. c., р. XII n. 2.

⁶⁷⁾ Joseph Becker I. c., Einleitung р. XII—і далі E. Dümmler, Kaiser Otto der Grosse S. 478. Anm. 3.

⁶⁸⁾ *Ibid.* E. Dümmler, S. 506.

⁶⁹⁾ SS. III, 273—363.

⁷⁰⁾ див. вище, прим. 48.

⁷¹⁾ Даремне Авг. Молінье висуває в цій творі тільки полемічний його бік: „Tableau satirique souvent cité de la société grecque et de la cour de Byzance“ I. c., I, 275; пор. E. Dümmler, I. c., S. 454—457.

⁷²⁾ с. 1: *Haec siquidem res animum, ne id inciperem, deterruere meum, copia cuius sum poenitus expers dicendi, detrectatorum invidia, qui supercilio tumentes lectionis desides ac... haec mihi sunt insultantes dicturi: Tanta decessores nostri scriptitarunt, quod multo amplius lectores quam lectiones deficient...*

⁷³⁾ I. I, с. 36: Арнульф помер смертю як-найганебнішою. Замучений, як кажуть, дрібними гробакми... він оддав Богові душу. Запевняють до того-ж, неначе-б черви розводилися в ньому так швидко, що жадні ліки не могли їх винищити... Що-ж до згаданого далі вбивства короля Ламберга, див. I. I, с. 42; пор. *ibid.*, с. 44.

⁷⁴⁾ Перший розділ II Ліутпранд починає в'їдливим завваженням на адресу покійного Арнульфа: *Tanti denique casus viri vicinos Hungarios, sicut nec in toto orbe degentes latere non potuit. Siquidem loeti dies eius iis fuit omni festivitate incundior, gazis omnibus praestantior...*

⁷⁵⁾ с. 1: *Operis huius titulum, pater sanctissime, satis te mirari non ambigo... Цікава проте замітка: Ex memoratis sane aut memorandis nullus invenitur aut rarus, hoc uno Berengario scilicet impio excepto, quorum non beneficiis genitores aut genitus vehementer gratularemur... жорстка антитеза!*

⁷⁶⁾ с. 1: *ita ut qui interfuerim, explicabo...*

⁷⁷⁾ Тут цікаві, між иншим, уципливі характеристики Беренгарія II-го: див. розділ 27—29 і 33. ⁷⁸⁾ с. 15.

⁷⁹⁾ Див. особливо розд. 3—10. Ліутпранд прибув до Царгороду 4-го червня 968 р.

⁸⁰⁾ Див. F. Köhler, *Beiträge zur Kritik Liutprands von Cremona* — *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde VIII*, 47 ff.

⁸¹⁾ Див. так само *Relatio de legatione Constantinopolitana* с. 12.

⁸²⁾ *Antapodosis I. III*, с. 39.

⁸³⁾ *Antapodosis I. I*, с. 28; і. 14, с. 30. Є навіть такі місця, яких краще не перекладати: напр. розділ II-ий четвертої книги...

⁸⁴⁾ *Antapodosis I. II*, с. 34.

⁸⁵⁾ див. вище, прим. 80; пор. Joseph Becker I. c., *Einleitung* р. XXVI—XXVII.

⁸⁶⁾ Пор. I. IV, с. 1. Відома думка Ф. Келера, що за літературний зразок Ліутпрандові був часто-густо якийсь візантійський твір анекдотичного характеру, нині втрачений — являє собою лиш одну з спроб звязати нашого письменника з иншими сучасними авторами. Річ узагалі дуже темна, навіть що-до ролі продовжника Періонової хроніки!

⁸⁷⁾ *Ibid. Antapodosis I. IV*, с. 1: *Hactenus quae digesta sunt... sicut a gravissimis, qui ea creverant, viris audiui — exposui; caeterum quae narranda sunt, ita ut qui interfuerim, explicabo...*

⁸⁸⁾ *Liutprandi Gesta Ottonis* с. 1—3.

⁸⁹⁾ *Liutprandi Gesta Ottonis* с. 11.

⁹⁰⁾ *Liutprandi Gesta Ottonis* с. 12—13.

⁹¹⁾ *Liutprandi Gesta Ottonis* с. 3.

⁹²⁾ *Liutprandi Gesta Ottonis* с. 10.

⁹³⁾ *Liutprandi Gesta Ottonis* с. 20.

⁹⁴⁾ Уривається на від'їзді Ліутпранда з Корфу, в січні р. 969

⁹⁵⁾ *Liutprandi Relatio* с. 36.

⁹⁶⁾ *Liutprandi Relatio* с. 40—42.

⁹⁷⁾ *Liutprandi Relatio* с. 47.

⁹⁸⁾ *Liutprandi Relatio* с. 54, с. 57. Див. ще дану в 58-му розділі характеристику візантійської столиці: *ex illa quondam opulentissima et florentissima, nunc famelica, periura, mendace, dolosa, rapace, cupida, avara, cenodoxa civitate cum diasoste meo lintre egressus... sitiendo, suspirando, flendo, gemendo Naupactum veni.*

⁹⁹⁾ *Liutprandi Relatio* с. 29; пор. проте с. 11.

¹⁰⁰⁾ Leopold v. Ranke, *Weltgeschichte* VIII, 634. Leipzig 1887. Пор. також суворий присуд одного французького історика, що Ліутпрандову *Relatio de legatione Constantinopolitana* попросту вважає за „un veritable pamphlet contre la cour byzantine“ — J. Gay, *L'Italie méridionale et l'empire Byzantin depuis l'avènement de Basile I-er jusqu'à la prise de Bari par les Normands...* p. 305. Paris 1904. Зате відомий Г. Шлёмберже бере зазначене звітлення Ліутпранда під свою авторитетну оборону, досить правдиво таки підкреслюючи наявність багатьох позитивних рис у нашого автора — G. Schlumberger, *Un empereur byzantin au X-e siècle. Nicéphore Phocas*, p. 599 sq. Paris 1890.

¹⁰¹⁾ A. Rambaud, *L'empire grec au X-e siècle* p. 4. Paris 1870.

¹⁰²⁾ C. Dändliker und J. Müller, *Liudprand von Cremona und seine Quellen. Untersuchungen zur allgemeinen Geschichte der Jahre 888—967 n. Chr.* Leipzig 1871.

¹⁰³⁾ C. Dändliker und J. Müller, l. c., S. 22.

¹⁰⁴⁾ C. Dändliker und J. Müller, l. c., S. 25.

¹⁰⁵⁾ Із промови Леопольда фон Ранке в день 90-ої річниці його народження — див. Leopold von Ranke, *Sämmtliche Werke* Bd. LI—LII, S. 596.

¹⁰⁶⁾ Що-до Ліутпрандового „Звітлення про посольство до Візантії“, то на подібну цензуру показують розд. VII та XXXI текста: *et ego pro gratiarum recompensatione haec et haec — а що саме? — tibi... affirmabo... Revertere ergo... et haec atque haec — tuo domino nunciato...*

¹⁰⁷⁾ Leopold v. Ranke, *Weltgeschichte* VIII, 650. Leipzig 1887.

¹⁰⁸⁾ E. von Ottenthal, *Quellen zur ersten Romfahrt Ottos — Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung. Ergänzungsband IV*, 72. Innsbruck 1893.

¹⁰⁹⁾ J. V. Kortüm, *Das Verwandtschaftsverhältniss der vier Hauptquellen für den Römerzug Ottos I 961—964*. Rostock 1900. Спец. див. стор. 96.

¹¹⁰⁾ Пор. Dahlmann—Waltz, *Quellenkunde der deutsch. Geschichte* № 4758. Leipz. 1912.

¹¹¹⁾ SS. III, 467—571: *Chronicon Salernitanum*.

¹¹²⁾ Видає так само SS. VII, 4—38: *Joannis diaconi Chronicon Venetum et Gradense...*

STANFORD LIBRARIES

ПОКАЖЧИК ІМЕННІВ АВТОРОВИХ.

- Аббон, аб. Флерійський 117.
- Авкслій презв. 57.
- Агій 64. 70.
- Агобард, архієп. Ліонський 10. 20. 21. 22.
- Адальберт 63. 64. 133.
- Адальгард 56.
- Адам Бременський 80.
- Адемар чернець 17.
- Адон, еп. В'єнський 27.
- Адсон, аб. 77.
- Айнгард 8. 10. 12. 28. 46. 83. 122.
- Алкуїн 8. 11. 44. 46. 65.
- Амаларій, еп. Трірський 23.
- Ангільберт 26.
- Андрій Бергамський 57. 58.
- Аннали:
  - Ведастинські 56.
  - Великі Лорські 8. 12. 16. 17. 27. 28. 30. 47. 62. 79.
  - Герсфельдські 90. 92.
  - Гільдесгаймські 90. 91. 92. 95. 96. 97. 137.
  - Кведлінбурзькі 77. 90. 91. 92. 95. 96. 97. 137.
  - Малі Лорські 48.
  - Райхенауські 101.
  - Сан-Бертинські 9. 10. 54. 55. 56. 60. 64. 73. 136.
  - Сан-Галенські 101.
  - Сітійські 48.
  - Фульдські 9. 10. 47. 48. 49. 50. 54. 60. 64. 73. 136.
- Ардон Смарагд 23.
- Астроном 9. 10. 16. 17. 18. 22. 32.
- Баугульф 46.
- Беда Вельмишановний 27. 28. 59. 62. 83. 85.
- Бенедикт із Соракте 122. 132.
- Брунон Кверфуртський 93. 94.
- Бруун, архієп. Кельнський 75. 77. 78. 79. 86. 99. 100. 114.
- Брунон Білий 45. 46.
- Валафрід Страбон 8. 10. 11. 12. 13. 15. 31. 46.
- Відукінд 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 95. 96. 97. 134. 138. 139.
- Вільгельм Жюм'єзький 121.
- Гейрік 53. 67.
- Герберт з Орільяка 75. 76. 114. 115. 116. 117. 140.
- Гергард 101.
- Гінкмар, архієп. Реймський 10. 44. 54. 55. 56. 73. 111. 112. 113. 137.
- Готшалк 54.
- Григор Турський 28. 59. 62.
- Губерт презв. 57.
- Гумберт, еп. Вюрцбурзький 44.
- Гумпольд Мантуанський 75.
- Гунцо з Новари 74.
- Діяння Карла Великого 50. 51. 52. 136.
- Діяння Людовика Побожного 11—15.
- Діяння Оттона Великого 125. 129. 130. 131. 132. 133.
- Діяння Равенських архієпископів 58.
- Діяння Франкських королів 62.
- Дудо Сан-Кантенський 118. 120. 121.
- Егіл 45. 46.
- Енгард або Айнгард із Фульди 48.
- Ермольд Чорний 9. 17. 19. 20. 22. 26.
- Ерхемберт 57.
- Євген Вульгаріус 57.
- Євсевій Кесарійський 27. 28.
- Єронім 27. 28. 59.
- Іван, абат Монтекасіньський 57.
- Іван, дякін 59.
- Іван Қанапарій 93.
- Іван Скотт Ерігена 53. 55.
- Ісидор Севільський 28. 59.
- Історична Компіляція до 805 р. 28.
- Йона, еп. Орлеанський 23.
- Йордан 83. 85.
- Каталог єпископів Неаполітанських 59.
- Каталог Коновіанський 59.
- Клавдій, еп. Туринський 9. 29.
- Климент грам. 8.
- Костянтин аб. 101.

- Libellus de imperatoria potestate in urbe
 Roma 58.
 Liber Pontificalis 58. 59. 60. 69. 135.
 Лютпранд 75. 76. 84. 122. 123. 124. 125.
 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133.
 136. 138. 141.
 Луп Фер'єрський 8. 29. 45. 46. 54. 66.
 Мегінгард 49.
 Мікон, диякін 24.
 Мілон 56.
 Нітард 10. 17. 23. 24. 25. 26. 73.
 Ноткер 50. 79. 136.
 Отфрід Вайсенбурзький 45.
 Павло Диякін 57. 58. 59. 83. 85. 122. 133.
 Παπυρροῦν Βερενζάρίου 58.
 Пасхазій Радберт 23. 80.
 Петро, субдиякін 59.
 Присяги Страсбурзькі 42.
 Пруденцій, еп. Труа 9. 54. 55. 56.
 Пурхард, чернець 101.
 Робан Мавр 22. 42. 44. 46. 47. 66.
 Ратлайк 45.
 Регіон 60. 61. 62. 63. 64. 135.
 Регіонів продовжувач 63. 64. 84. 92. 101.
 132. 133.
 Рімберт 64.
 Ріхер 56. 113. 115. 116. 117. 137. 138. 140.
 Росвіта 77. 80. 84. 85. 86. 87. 139.
 Рудольф Фульдський 10. 47. 48. 49. 65. 83.
 Руотгер 99.
 Стефан із Новари 74. 102.
 Сігеберт із Жамблу 80. 81. 89.
 Таттон, райхенауський вчитель 11. 31.
 Тангмар 91. 92.
 Теган 7. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 22. 30.
 Тітмар Мерзебурзький 92. 94. 95. 96. 97.
 98. 114. 137. 138. 142.
 Фредегар 28.
 Флодоард 111. 112. 113. 115. 116. 117.
 135. 138.
 Флор, диякін Ліонський 22. 23.
 Фрекульф із Лізьє 28. 53.
 Фрутольф Бамберзький 89.
 Хроніки:
 до 796 р. 48.
 ченця Бенедикта 122. 132.
 Венецька 133.
 Муасакська 28.
 Салернська 133. 133.
 Сан-Галенська 101.
 Сан-Деніська до 805 р. 48.
 Фрекульфа з Лізьє 28. 53.

ПОМІЧЕНІ ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ:

Стор.	Надруковано	Треба
64	видав Вайтц р. 883	р. 1883
77	Ite	Ute
80	Пасхазій Радберт	Пасхазій Радберт
85	Vermuthungen*	Vermuthungen
96	потрапили до рук	потрапили до рук 129

A32
5
6

ДЕ ЩО Є:

	Стор.
Передмова	III—XI
Розд. I. Про долю Каролінзької історіографії 20—40 років IX віку	1—37
Розд. II. Історична література в західній Європі — в Німеччині, Франції, Італії та Лотарингії — за другої половини IX в.	39—70
Розд. III. Історична література за часів Оттонів та Генріха II в Німеччині	71—107
Розд. IV. Історична література у Франції та в Італії X-го віку	109—144
Показчик іменів авторових	145—146

Додатки: а) мапа, б) 4 стор. знімків з рукописів.

AS262
A72532
v.69

AS 262 .A72532 v.69 C.1
Etudy z dzheretoznavstva sere

Stanford University Libraries

3 6105 035 564 587

Date Due

STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES
STANFORD, CALIFORNIA
94305

